

13

ORÐ OG TUNGA

2011

STOFNUN ÁRNA MAGNÚSSONAR Í ÍSLENSKUM FRÆÐUM

Orð og tunga

13

Orð og tunga

13

Ritstjóri
Guðrún Kvaran

Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum
Reykjavík 2011

Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum

© Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, 2011.

Öll réttindi áskilin.

Bók þessa má eigi afrita með neinum hætti, svo sem ljósmyndun, prentun, hljóðritun eða á annan sambærilegan hátt, að hluta eða í heild, án skriflegs leyfis höfunda og útgefanda.

ISSN 1022-4610

Umbrot: Bessi Aðalsteinsson.

Hönnun kápu: Björg Vilhjálmsdóttir.

Prentun og bókbund: Leturprent.

Efnisyfirlit

Formáli ritstjóra	vii
Gunnlaugur Ingólfsson: Ásgeir Blöndal Magnússon	1
Arne Torp: Islandsk og strilemál – antidansk? Fonologiske parallelutviklinger i islandsk og sørvestnorsk sett i et nordisk perspektiv	11
Bente Holmberg: Striden om de danske fremmedordbøger	37
Guðrún Kvaran: Hallgrímur Scheving og tökuorðin	51
Guðrún Þórhallsdóttir: Að kaupa til karnaðar sér ambátt	77
Jón Axel Harðarson: Um orðið <i>járn</i> í fornnorrænu	93
Margrét Jónsdóttir: Bæjarnafnið <i>Brúar</i>, fleirtölumyndirnar <i>brýr</i> og <i>brúr</i>	123
Mörður Árnason: Ásgeir, Orðsifjabókin og endurútgáfa Íslenskrar orðabókar 1983	145
Bókafregnir	173

Formáli ritstjóra

Í þessu hefti birtast greinar um efni sem flutt var á málþingi helguðu Ásgeiri Blöndal Magnússyni orðabókarstjóra og síðar forstöðumanns Orðabókar Háskólans. Málþingið, sem haldið var í Þjóðarbókhöllu 7. nóvember 2009, bar yfirskriftina *Orð af orði* en 2. nóvember það ár voru 100 ár liðin frá fæðingu Ásgeirs.

Á málþinginu voru alls fluttir níu fyrirlestrar og birtast átta þeirra hér í formi greina sem hafa verið yfirfarnar af höfundum og ritryndar af tveimur ritrynum samkvæmt venju tímaritsins. Það var aðstandendum þingsins sérstök ánægja að geta með tilstyrk Letterstedtska sjóðsins í Svíþjóð boðið tveimur erlendum fyrirlesurum að halda fyrirlestra á þinginu, þeim Arne Torp, prófessor við Háskólann í Osló, og Bente Holmberg, lektor og forstöðumanni Norrænu rannsóknarstofnunarinnar við Kaupmannahafnarháskóla. Málþingið fékk einnig stuðning frá JPV forlaginu sem er nú útgefandi *Íslenskrar orðsifjabókar* Ásgeirs Blöndals.

Auk þemagreinanna eru birtar stuttar umsagnir um nýlegar bækur á sviði orðfræði og nafnfræði en að þessu sinni var ekki rúm fyrir aðsendar greinar.

Allur undirbúningur undir prentun *Orðs og tungu* fór fram á Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum og var það verk sem fyrr í höndum Bessa Aðalsteinssonar. Björg Vilhjálmisdóttir, grafískur hönnuður, vann kápuna á heftið.

Sú breyting var gerð á útgáfu tímarita Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum á síðasta ári að ritnefndir voru lagðar niður og bera ritstjórar einir alla ábyrgð á hverju hefti. Ég hef nú ritstýrt ellefu árgöngum *Orðs og tungu* og tel að mál sé að hætta. Ásta Svavarsdóttir rannsóknardósent tekur við af mér frá og með næsta hefti.

Guðrún Kvaran

Gunnlaugur Ingólfsson

Ásgeir Blöndal Magnússon

Ásgeir Blöndal Magnússon var fæddur 2. nóvember árið 1909 að Tungu í Auðkúluhreppi í Arnarfirði, Tungu í Kúluþorpi, eins og hann orðaði það sjálfur í æviágripi samtímamanna (Jón Guðnason et. al. 1965:50). Foreldrar hans voru Lovísa Halldóra Friðriksdóttir ljósmóðir og Magnús Sigurðsson verkamaður og sjómaður. Ásgeir ólst upp þar í Arnarfirði og á Þingeyri í Dýrafirði. Móðir Ásgeirs var úr Grímsey og átti rætur í Norður-Þingeyjarsýslu. Hún hafði á yngri árum dvalist hjá Ásgeiri Blöndal lækni, sem um hríð var héraðslæknir í Þingeyjarsýslu, átti til skyldleika við hann að telja og hefur líklega kynnst ljósmóðurstörfum þar. Halldóra lauk prófi í ljósmóðurfræði í Reykjavík árið 1906 (Björg Einarsdóttir 1984:242). Magnús, faðir Ásgeirs, var Snæfellingur og Breiðfirðingur að uppruna. Ég hef ekki aflað mér frekari fróðleiks um ættir þessa fólks, en get þó bætt því hér við að Magnús, faðir Ásgeirs, og skáldið Jóhann Gunnar Sigurðsson (1882–1906) voru systkinasynir og Ásgeir og Jóhann Gunnar því af öðrum og þriðja. Lovísa Halldóra, móðir Ásgeirs, og Ásgeir Blöndal læknir voru af þriðja og fjórða. Ásgeir sonur hennar bar nafn hans.

Ásgeir hóf nám við Gagnfræðaskólann, síðar Menntaskólann á Akureyri 1926, en auðnaðist ekki að ljúka stúdentsprófi að sinni því að honum var vikið úr skóla vegna stjórnmalastarfsemi skólaárið 1930–31 og hætti þá skólanámi um hríð.¹ Hann ílentist nyrðra og stundaði ýmis störf svo sem síldarvinnu á sumrum, blaðamennsku og stjórnmalastarfsemi. Árið 1942 tók hann stúdentspróf utanskóla frá Menntaskólanum á Akureyri og innritaðist sama haust í Háskóla Íslands og hóf þar nám í íslenskum fræðum og lauk cand. mag.-prófi

1 Ólafur Grímur Björnsson (2001) hefur rakið þetta brottrekstrarmál í *Árbók Þingeyinga 2001*, bls. 40–48.

árið 1945. Árið 1947 var Ásgeir ráðinn að Orðabók Háskólans og starfaði þar til ársloka 1979 er hann lét af störfum fyrir aldurs sakir.

Á útleðarárunum úr skóla sinnti Ásgeir ýmsum störfum eins og áður sagði. Hann tók þátt í félagsmálum og stjórnmalastarfi, starfaði bæði í kommúnistaflokknum og sósíalístaflokknum. Hann samdi og þýddi rit og ritgerðir á þessum vettvangi. Hann frumsamdi ritið *Marxisminn*, sem út kom 1937. Þótt ég tali hér um útleðarar úr skóla, sótti hann samt skóla á þessum rúma áratug áður en hann tók stúdentspróf. Veturinn 1937–38 var hann í Sovétríkjunum og stundaði nám við Lenínháskólann í Moskvu. Ekki tileinkaði hann sér þó hina opinberu tungu, rússnesku, heldur hlýddi á kennslu á ensku og þýsku. Rúmlega áratug síðar þýddi hann ritið *Uppruni fjölskyldunnar, einkaeignarinnar og ríkisins* eftir Friedrich Engels, sem út kom 1951. Hann fékkst áfram nokkuð við þýðingar á ýmsum eignum öðrum, t.d. þýddi hann skáldsöguna *Skipið siglir sinn sjó* eftir Nordahl Grieg, sem út kom 1951, og ævisögu leikhúsmannsins K.S. Stanislavskís, *Líf í listum*, sem út kom 1956.

Ásgeir Blöndal var tvíkvæntur. Fyrri kona hans var Sigríður Sigurhjártardóttir frá Siglufirði. Þau eignuðust þrjá syni. Sigríður féll frá langt fyrir aldur fram árið 1951. Um tveimur áratugum síðar kvæntist hann Njólu Jónsdóttur frá Stokkseyri. Þau bjuggu í Reykjavík, þar sem Ásgeir andaðist 25. júlí árið 1987.

*

Ásgeir Blöndal Magnússon var ráðinn til starfa við Orðabók Háskólans árið 1947 eins og áður sagði. Sama ár var Jakob Benediktsson ráðinn sem forstöðumaður. Fyrir var Árni Kristjánsson cand. mag. sem hafði þá unnið að orðabókarstarfinu næstliðin þrjú ár. Reyndar kom Jakob ekki til starfa fyrr en ári síðar, 1948, þar eð hann var forstöðumaður Máls og menningar í fjarveru Kristins E. Andréssonar.

Á þessum fyrstu árum Orðabókar Háskólans og lengst af starfsævi Ásgeirs var hið daglega viðfangsefni orðasöfnun: gömul rit og ný, bækur, blöð og tímarit voru lesin yfir og orðtekin sem kallað er, þ.e. úr þeim valin orð í safn til væntanlegrar orðabókar. Enn fremur voru orðtekin handrit frá síðari öldum, einkum orðasöfn í handritum, en einnig ljóðmæli og kvæðasyrpur eftir nafngreind skáld, svo og skjalagögn eins og bréfabækur, úttektir og vísitásiur prófaste og biskupa. Auk þess var, þegar frá leið, farið að safna orðum úr mæltu máli, þegar starfsmenn Orðabókarinnar tóku að sér þáttinn „Íslenskt mál“

í Ríkisútvarpinu. Af öllu þessu starfi varð Ásgeir stórlega fróður um íslenskan orðaforða og mun vart ofmælt að hann hafi verið fróðastur manna á því sviði um sína daga.

Ásgeir Blöndal var því vel undir búinn, þegar hann hóf að birta á prenti greinar og ritgerðir um íslenska málfræði. Hann kvaddi sér fyrst hljóðs sem málfræðingur, svo að mér sé kunnugt, með ritdómi sem birtist í tímaritinu *Arkiv för nordisk filologi* árið 1950 og fjallaði um nýútkomið verk eftir Ferdinand Holthausen (1948), *Vergleichendes und etymologisches Wörterbuch des Altwestnordischen*. Ritdómurinn er skrifaður eða þýddur á þýsku. Þarna kemur Ásgeir fram sem menntaður málfræðingur, sérhæfður í orðsifjum með mikinn fróðleik og lærdóm á valdi sínu. Stíllinn og andinn er mjög sá sami og fram kemur þegar hann ritar á móðurmáli sínu, röksemdafærslan og gagnrýnin, ábendingar og úrlausnir komast til skila, og færni hans að hafa einatt á takteinum gnótt dæma að grípa til, jafnt úr fornu máli sem nýju, af bókum eða úr mæltu máli, kemur vel fram.

Á þessum árum var enginn eiginlegur vettvangur á Íslandi fyrir fræðilegar umræður um málfræði. Að vísu birtust málfræðileg skrif, en þau voru lengstum á víð og dreif, stundum í einstökum heftum, nánast eins og einkaprent, utan allrar eiginlegrar, reglubundinnar útgáfu. Það var helst í Skírni að eitthvað málfræðikyns birtist, nokkuð kom út í *Ritum Vísindafélags Íslendinga*, og í ritröðinni *Studia Islandica – Íslensk fræði*, sem Sigurður Nordal hóf að gefa út á 4. áratug síðustu aldar, birtust ritgerðir, m.a. prófritgerðir háskólanema í málfræði. Afmælis- og heiðursrit voru að vísu vettvangur þar sem eitthvað birtist um málfræðileg efni, en í hinni þrískiptu grein íslenskra fræða bar þar mest á sagnfræði, textafræði og bókmenntum. Undir lok 6. áratugar síðustu aldar hóf tímaritið *Íslensk tunga* göngu sína og kom út í sex árgöngum á tímabilinu 1959–65 að útgáfan féll niður. Rit Árnastofnunar, *Gripla*, frá 1975, flutti málfræðiritgerðir, a.m.k. framan af, og árið 1979 hóf tímaritið *Íslenskt mál* að koma út og síðan rit Orðabókar Háskólans, *Orð og tunga*, 1988 svo að segja má að síðastliðinn aldarþriðjung hafi verið vettvangur fyrir málfræðiskrif hér innanlands.

Þetta er í stórum dráttum sá veruleiki sem íslenskir málfræðingar bjuggu við lengi vel eftir síðari heimsstyrjöld. Ásgeir Blöndal birti skrif sín á þessum vettvangi: hann skrifaði í *Skírni* og *Íslenska tungu*, hann birti greinar í afmælisritum á 6., 7. og 8. áratugnum og hann birti greinar í *Íslensku máli* nánast fram í andlátinu.

Málfræðiskrifum Ásgeirs má skipta í tvo meginflokka sem nefna

mætti *orðfræði* annars vegar og *málfræði* hins vegar. Að vísu er þetta allt *málfræði*, en samt sem áður tel ég að þessi skipting eigi rétt á sér. *Orðfræðigreinar*nar fjalla einkum um einstök orð, aldur þeirra í málinu eða útbreiðslu þeirra í landshluta, sýslu eða héraði, uppruna og skyldleika við önnur orð málsins og samsvaranir í skyldum grannmálum norrænum, og öðrum germönskum og indóevrópskum málum. Hér er á ferðinni *orðfræði* og *orðsifjafræði*. *Málfræðigreinar*nar eru lengri greinar um tiltekin *málfræðileg*, einkum *málsöguleg* viðfangsefni, bæði hljóðfarsleg og orðmyndunarleg og taka ekki til einstakra orða heldur til tiltekinna atriða og einkenna, erfða eða breytinga í *málkerfinu*.

Orðfræðiskrifunum má enn fremur skipta í tvo þætti. Þar er annars vegar um að ræða *eiginleg orðsifjaskrif* eins og *ritdómarnir* um *orðsifjabækur* þeirra Holthausens og Jan de Vries. Þetta er svo viðamikil iðja að telja verður alveg sérstakan þátt í *fræðiskrifum* Ásgeirs. *Ritdómurinn* um bók Holthausens er 15 síður að lengd og *dómurinn* um verk de Vries, *Altnordisches etymologisches Wörterbuch*, birtist í þrennu lagi, fyrst í *Skírni* árið 1957, en síðan í tveimur árgöngum *Íslenzkrar tungu*, 1. og 3. árgangi, samtals 33 þéttprentaðar síður með smáu letri.

En þessi skrif verða ekki metin eftir leturþéttleik og blaðsíðufjölda. Það eru vissulega efnistökin sem máli skipta og þau eru þannig í stórum dráttum að eftir nokkurn inngang, þar sem Ásgeir lýsir innri skipan og röklegu samhengi verksins, ætlun höfundar, eins og hún kemur fram í formálsorðum, leggur hann nokkurn dóm á hvernig til hefur tekist og gengur síðan á stafrófsröðina bókina á enda og gagnrýnir það sem honum finnst aðfinnsluvert, óljóst eða beinlínis rangt. Hann leggur jafnframt fram sínar eigin skýringar, þar sem við á, oftast en ekki með skírskotun til dæma úr síðari tíma íslensku, ýmist úr ritum eða mæltu máli. Enn fremur rekur hann hvernig til hefur tekist um einstaka efnisþætti, eins og t.d. tökuorðapáttinn, örnefna- og viðurnefnaskýringar í bók Holthausens eða áhrif kenninga Jost Triers (1951) á *orðsifjaskýringar* Jan de Vries.

Jan de Vries gaf verk sitt út í einstökum heftum (1957–61), og ég efast um að *ritdómur* Ásgeirs hefði orðið jafn efnismikill og *ítarlegur* og raun varð á, ef verkið hefði komið út í einu bindi. *Ritdómur* þessi vakti athygli á sínum tíma, a.m.k. í þeim hvirfingum, þar sem *orðsifjafræði* er stunduð. Þegar verk de Vries hafði komið út í alls tíu heftum, var það gefið út í einu bindi árið 1962 sem nefnt var „Önnur útgáfa endurbætt“ (Zweite verbesserte Auflage). Meðal formálsefnis er sex blaðsíðna kafli sem nefnist „Leiðréttingar og viðaukar“

(Berichtigungen und Zusätze), og þar er vitnað til ritdóms Ásgeirs í *Skírni* og *Íslenzkri tungu* oftast en einu sinni og oftast en tvisvar á hverri síðu, oftast en til nokkurs ritdómara annars.

Annar meginþáttur orðfræðiskrifanna er bálkur í *Íslenzkri tungu* sem nefndist „Úr fórum Orðabókarinnar“. Hann hóf göngu sína í 2. árgangi tímaritsins og sá Ásgeir einn um þennan þátt framan af, en í 5. og 6. árgangi var samstarfsmaður hans, Jakob Benediktsson, mættur til leiks. Í *Nokkrum inngangsorðum* að fyrsta þættinum nefnir Ásgeir að byggt sé á útvarpsþættinum „Íslenzkt mál“ sem þá var í umsjón starfsmanna Orðabókar Háskólans. Hann nefnir það enn fremur að þetta efni sé birt

... hér, bæði í þakklætis og viðurkenningar skyni við heimildarmenn okkar fyrir þann fróðleik, sem þeir hafa miðlað, og eins til að leggja áherzlu á hitt, hve ríkt íslenzkt nýmál er að fornri arfleifð og getur oft brugðið birtu á torráðin orð og „myrkva stafi“ fornra bóka. Þetta er atriði, sem ýmsir erlendir lærdómsmenn í norrænum fræðum hafa naumast glöggvað sig nægilega á – og reyndar má segja, að við höfum ekki heldur gert það sjálfir. (*Íslenzk tunga* 1960:61.)

Þátturinn „Úr fórum Orðabókarinnar“ samanstendur af fremur stuttum pistlum um einstök orð og orðasambönd. Raktar eru heimildir orðanna sem stundum eru úr síðari alda ritum, t.d. rímum eða öðrum kveðskap, en einnig er um að ræða einangruð orð og orðmyndir úr gömlum orðabókum eða orðasöfnum í handritum. Einnig hafa heimildarmenn miðlað orðabókarmönnum ótilkvaddir einhverju sem þeir höfðu engin dæmi um áður. Þessu efni hefur þá verið komið á framfæri við hlustendur þáttarins „Íslenzkt mál“, oft eitthvað talað í kringum orðið og heimildirnar eða hlustendur spurðir beint án þess að nokkuð fleira sé sagt að sinni. Pistlarnir, sem birtust í *Íslenzkri tungu*, eru svo afrakstur spurninga og eftirgrennslana, greinargerð um útbreiðslu orðsins og síðan ættrakning, eftir ástæðum, ef orðstofninn á sér einhvern frændgarð í málinu. Oftast en ekki tekst Ásgeiri að bregða birtu á „torráðin orð og „myrkva stafi“ fornra bóka“ eins og hann kemst að orði í tilvitnuninni hér á undan. Ég nefni t.d. pistlana um orðin *roppugod* og *trýja* úr orðabók Guðmundar Andrésónar sem Ásgeir fjallar um í fyrsta þættinum í 2. árgangi *Íslenzkrar tungu*. Enn fremur úr öðrum þætti í 3. árgangi tímaritsins pistlana *tasaldi* og *tasaldalegur* og ekki síst hinn afar fróðlega þátt um orðin *þúa*, *ogghóa* og *ofþóa*.

Útvarpsþátturinn *Íslenskt mál*, sem hér hefur þegar verið minnst á, skipar sérstakan sess í sögu Orðabókar Háskólans. Um miðjan sjötta áratug síðustu aldar voru þeir orðabókarmenn, Ásgeir Blöndal, Jakob Benediktsson og Jón Aðalsteinn Jónsson, fengnir til að hafa umsjón með honum. Þessi þáttur fjallaði upphaflega um hin ýmsu svið tungunnar, og á þeim vettvangi var margvíslegum spurningum hlustenda svarað um sögu tungunnar og einstakra orða, en ekki síst um rétt mál og rangt. Í meðförum orðabókarmanna þróaðist þátturinn smám saman í orðasöfnunarþátt í þágu orðabókarstarfsins. Þessi útvarpsþáttur var sérstakt áhugamál Ásgeirs og ég hygg að á engan sé hallað þó að fullyrt sé að hann hafi staðið þar fremstur meðal jafningja. Honum var einkar lagið að setja efnið fram á eftirtektarverðan hátt og flytja það áheyrilega. Hann sparaði sér enga fyrirhöfn til að ná sem bestum árangri: kynnti sér saumaskap, refaveiðar, gang í hrossum – svo að fátt eitt sé nefnt – til að geta rætt um þessa hluti af nokkurri þekkingu og með eðlilegu tungutaki, svo að hann næði sem best til fróðleiksfélks í þessum efnunum. Með söfnunarstarfinu á þessum vettvangi hefur hann með samstarfsfólki sínu lagt fram ótrúlegan skerf, en jafnframt jók hann sjálfur jafnt og þétt við þekkingu sína á orðaforðanum og nýtti hana til þeirra orðsifjarannsókna sem hann sinnti alla tíð og birtust síðan í hinu mikla verki hans, *Íslenskri orðsifjabók*, sem kom út að honum látnum árið 1989.

Um og upp úr miðri síðustu öld komu út þrjár orðabækur um íslenskar orðsifjar. Þær eru allar samdar á þýsku. Er þar fyrst að nefna bækur þeirra Holthausens (1948) og Jan de Vries (1962) sem þegar er getið. Þessi verk taka eingöngu til forna málsins eins og heiti þeirra bera með sér og vísa lítt til íslensks nýmáls og líða fyrir það eins og Ásgeir sýndi fram á í áður nefndum ritdómum sínum um þessi verk.² Árið 1956 lauk Alexander Jóhannesson við mikla orðsifjabók, *Isländisches etymologisches Wörterbuch*. Í formála (1956:v–vi) tekur hann fram að hann hafi eftir föngum nýtt sér orðaforða frá síðari öldum en vísar einkum til orðabóka í því efni, allt frá Guðmundi Andrésyni til orðabókar Sigfúsar Blöndals. Enn fremur hefur hann tekið með tökuorð „die für längere Zeit in der Sprache lebten oder im Neuisländischen vorkommen, ...“. Verk Alexanders sker sig úr öðrum orðabókum sem fjalla um orðsifjar einstakra mála að því leyti að „flettiorðin“ eru indóevrópskar orðrætur og undir hverja rót er skipað

2 Þessir ritdómar eru endurprentaðir í greinasafni Ásgeirs, *Úr förum orðabókarmanns*, sem Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum gefur út í aldarminningu hans.

þeim íslensku orðum sem til hennar eru rakin og enn fremur eru talin þar skyld orð í norrænum grannmálum og öðrum germönskum og indóevrópskum málum. Eins og gefur að skilja varð bók þessi aldrei almenningseign á Íslandi.

Íslensk orðsifjabók eftir Ásgeir Blöndal Magnússon er hefðbundin orðsifjabók um eitt mál og orðunum er raðað í venjubundna stafrófsröð. Orðaforðinn er frá öllum skeiðum íslensks máls, frá fornmáli til nútímamáls. Höfundur hefur, eins og hann segir í formála (1989:xix–xx), leitast við að tengja hvert íslenskt orð sem flestum samsvarandi eða skyldum orðum og orðmyndum úr öðrum norrænum og germönskum málum og ber þau einnig saman við orð úr fjarskyldari indóevrópskum málum. Hann hefur haft úr mun ríkari heimildum að móða en Alexander þar sem um söfn Orðabókar Háskólans var að ræða yfir orðaforðann frá siðskiptatímunum til okkar daga. Enn fremur nýtti hann sér hið mikla safn orða úr mæltu máli sem er til orðið í sambandi við þáttinn Íslenskt mál í Ríkisútvarpinu eins og vikið var að hér á undan. Enda er það svo að í orðsifjabók Ásgeirs er fjöldi orða sem ekki hefur komist í orðabækur áður og er nú fjallað um í fyrsta sinn á orðsifjafræðilegan hátt. Ásgeir vísar sérstaklega að tökuorðunum (1989:xx) sem reynst hafi nokkuð erfið viðfangs. Þótt alloft hafi tekist að ráða í hvaðan þau séu runnin vanti alla nánari rannsókn á ferli þeirra. Hann drepur enn fremur á nokkur erlend staðanöfn, þjóða- og þjóðflokkaheiti, nútíma borga- og ríkjaheiti, svo og mannanöfn „– og er þetta mest til gamans gert“ (1989:xx). Orðsifjabókin varð nánast metsölubók þegar hún kom út í byrjun nóvember 1989. Hún var endurprentuð í desember sama ár og síðan hafa komið út tvær prentanir í viðbót.³

En Ásgeir sinni fleiri sviðum íslensks máls en uppruna og örlögum orða. Þetta er hinn annar þáttur rannsókna hans sem hér hefur verið nefndur *málfræðigreinar*. Orðsifjafræðingurinn þarf að kunna góð skil á hinum ýmsu greinum málfræðinnar, svo sem hljóðfræði, hljóðkerfisfræði, beygingar- og orðmyndunarfræði og merkingarfræði. Ásgeir hafði tileinkað sér klassískan lærdóm á öllum þessum sviðum og með fram orðsifjarannsóknum sínum gerði hann ýmsar athuganir og rannsóknir, bæði hljóðsögulegar og orðmyndunarlegar og birti nokkrar greinar á því sviði. Hér má nefna hina elstu, „Endurtekningarsagnir með *t*-viðskeyti í íslenzku“ sem birtist í *Afmæliskveðju til próf. dr. phil. Alexanders Jóhannessonar* (1953). Enn

³ 3. prentun kom í apríl 1995 og 4. prentun (ranglega nefnd 3. prentun) í mars 2008.

fremur má nefna upphafsgreinina í fyrsta árgangi *Íslenzkrar tungu* (1959), „Um framburðinn *rd, gd, fd*“. Þessar greinar og fleiri eru endurprentaðar í greinasafni hans, *Úr förum orðabókarmanns* (sbr. nmgr. á bls. 6).

Allar ritsmíðar Ásgeirs bera vönduðum vinnubrögðum vitni: ítarleg efnissöfnun, nákvæm úrvinnsla og yfirsýn yfir viðfangsefnið. Allt sem hann ritaði, er á góðu og vönduðu máli, án allrar tilgerðar í stíl, einlægt með því lagi að forvitni og áhuga vekur.

Ásgeir Blöndal naut viðurkenningar og virðingar fyrir fræðistörf sín. Hann var kjörinn félagi í Vísindafélagi Íslendinga árið 1969 og hann var sæmdur doktorsnafnbót í heiðurs skyni við heimspekideild Háskóla Íslands árið 1986.

Ásgeir var hæglátur í framkomu og laus við að hafa sig mjög í frammi. Hann var hins vegar félagslega sinnaður, eins og áður hefur komið fram, og lét til sín taka í félagsmálum fræðanna. Hann var t.d. einn af stofnendum Félags ísl. fræða og fyrsti formaður þess.⁴ Hann sótti samkomur, fundi og fyrirlestra reglulega alla tíð. Enn fremur kenndi hann gotnesku við heimspekideild Háskólans um árabíl og kynntist fjölmörgum stúdentum sem hann umgekkst innan og utan kennslustofu. Hann var mjög góður samstarfsmaður, þægilegur í umgengni og gott að leita til hans með álita- og viðfangsefni. Við sem unnum með honum minnumst hans sem góðs féлага og vinar.

Heimildir

Afmæliskveðja til próf. dr. phil. Alexanders Jóhannessonar háskólarektors 15. júlí 1953 frá samstarfsmönnum og nemendum. [Reykjavík]: Helgafell.

Alexander Jóhannesson. 1956. *Isländisches etymologisches Wörterbuch*. Bern: Francke Verlag.

Ásgeir Blöndal Magnússon. 1950. Ferdinand Holthausen: Vergleichendes und etymologisches Wörterbuch des Altwestnordischen. [Ritdómur] *Arkiv för nordisk filologi*. LXV 1950, bls. 116–30.

Ásgeir Blöndal Magnússon. 1957. 1959. 1960–61. [Ritdómur] Jan de Vries: *Altnordisches etymologisches Wörterbuch*. Leiden: E.J. Brill 1957–61. *Skírnir* CXXI (1957), 236–41. *Íslenzk tunga*. 1. árgangur 1959, 153–68. *Íslenzk tunga*. 3. árgangur 1961–62, 121–34.

Ásgeir Blöndal Magnússon. 1959. Um framburðinn *rd, gd, fd*. *Íslenzk tunga* 1:9–25.

Ásgeir Blöndal Magnússon. 1989. *Íslensk orðsifjabók*. [Reykjavík]: Orðabók Háskólans.

4 Sjá *Íslenzk tunga* 1959:169.

- Björg Einarisdóttir. 1984. *Ljósmaður á Íslandi I*. Reykjavík: Ljósmaðrafélag Íslands.
- Holthausen, Ferdinand. 1948. *Vergleichendes und etymologisches Wörterbuch des Altwestnordischen, altnorwegisch-isländischen, einschließlich der Lehn- und Fremdwörter sowie der Eigennamen*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Íslenskt mál og almenn málfræði. 1. árgangur 1979. Reykjavík: Íslenska málfræðifélagið.
- Íslensk tunga — Lingua Islandica. 1.–6. árgangur 1959–65. Reykjavík: Bókaútgáfa Menningarsjóðs og Félag íslenzkra fræða.
- Jón Guðnason et. al. 1965. *Íslenzkir samtíðarmenn*. Fyrra bindi, A–J. Reykjavík: Bókaútgáfan samtíðarmenn.
- Ólafur Grímur Björnsson. 2002. Hallgrímur Hallgrímsson, III Gagnfræða- og Menntaskólinn á Akureyri. *Árbók Þingeyinga 2001*. XLIV. árg. Akureyri: Ásprent/Pob ehf.
- Trier, Jost. 1951. *Lehm*. Etymologien zum Fachwerk. Marburg: Simons Verlag.
- Vries, Jan de. 1957–61. *Altnordisches etymologisches Wörterbuch*. Leiden: E.J. Brill. [Zweite verbesserte Auflage. Leiden 1962].

Lykilorð

orðabækur, orðsifjafraeði, orðmyndunarfræði, hljóðkerfisfræði, mállýskur, málsaga

Keywords

lexicography, etymology, word history, dialects, phonology, morphology, word formation, diachrony

Abstract

After touching upon the growing up, educational career, political and other intellectual activities of Ásgeir Blöndal Magnússon, the article goes on showing him as a lexicographer with special interest in etymology, word formation and historical phonology. His longstanding and extensive research into the origins of the Icelandic vocabulary resulted in his monumental work, *Íslensk orðsifjabók* (1989) (Icelandic Etymological Dictionary). He also published a number of articles dealing with various phonological problems in the history of the Icelandic language.

Gunnlaugur Ingólfsson
 Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum / Háskóli Íslands
 Neshaga 16
 107 Reykjavík
 gi@hi.is

Arne Torp

Islandsk og strilemål – antidansk?

Fonologiske parallellutviklinger i islandsk og sørvestnorsk sett i et nordisk perspektiv

1 Innledning

Utgangspunktet for denne artikkelen er en del konsonantendringer som er felles for islandsk og en del sørvestnorske mål (jf. pkt. 5). De fleste (men ikke alle) endringene fins også i færøysk, og det ser også ut til at i alle fall noen av dem kan ha eksistert i norm på Orknøyene og Shetland (jf. Barnes 1998:17).

Det spørsmålet mange har stilt seg, er om disse endringene skyldes påvirkning den ene eller andre veien etter landnåmstida (jf. Chapman 1962), eller om de skyldes indre tendenser i det talemålet utvandrerne hadde med seg fra Skandinavia (jf. Hreinn Benediktsson 1963 og Ulvestad 1964). Den som har drøfta disse problema grundigst, er trulig Helge Sandøy (jf. Sandøy 1994 og 2003), som bl.a. nevner at ifølge *Landnåma* kom 42 % av islendingene fra Sørvestlandet og 42 % fra andre deler av Norge og 16 % fra Danmark og Sverige (Sandøy 2003:83; innflyttere fra vesterhavsøyene er ikke skilt ut som egen kategori). Ut fra disse talla virker det rimelig at sørvestnorsken kan ha gitt det største bidraget til den språklige smeltegryta som de fleste antar må ha eksistert i utvandrersamfunna.¹

1 Hreinn Benediktsson (1961–62:103) antar f.eks. at det skjedde "a far-reaching levelling of pre-existing differences" i den første tida rett etter landnåmet.

Kristján Árnason (2003:249) mener derimot at det eksisterte et slags fellesspråk før utvandringa til Island, og at det derfor er "safe to abandon the mixture theory for the much more promising assumption that one variety, spoken by a special group or elite, was adopted as the basis for the Icelandic standard".

Orð og tunga 13 (2011), 11–35. © Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, Reykjavík.

I dette bidraget har jeg ikke tenkt å drøfte hvor sannsynlig det er at disse parallellene skyldes påvirkning eller indre tendenser i språkutviklinga, men ettersom jeg har fått inspirasjon fra en artikkel av Kristján Árnason (1990) som lanserer en hypotese om en "conspiracy for a stop in the rhyme" i islandsk, kan det nok sies at jeg dermed implisitt regner med et felles utgangspunkt som hovedgrunnlag for endringene (mer om begrepet *conspiracy* i pkt. 3). Denne "konspirasjonen" ser for øvrig ut til å kunne være svært gammel – faktisk kan den ha starta i fellesgermansk tid (jf. pkt. 5.1).

Under arbeidet med disse parallellutviklingene slo det meg at de kanskje kunne ses i et større perspektiv, nemlig som en allmenn tendens til å styrke postvokaliske konsonanter (jf. pkt. 6), og denne tendensen synes å være spesielt utprega i øynordisk – dvs. færøysk og islandsk. Det slo meg også at spesielt dansk representerer et annet ytterpunkt innafor nordisk ved at mange postvokaliske konsonanter her som kjent blir *svekka* i veldig stor grad (jf. pkt. 7). Ordet *antidansk* i overskrifta skal derfor ikke tolkes som at islendinger og striler (folk fra området rundt Bergen; jf. pkt. 5.4) har noen spesiell aversjon mot dansk språk, bare at dansk har utvikla seg mest ulikt islandsk og sørvestnorsk når det gjelder postvokalisk konsonantisme.

Pkt. 5–7 utgjør dermed hoveddelen av artikkelen, mens pkt. 2–4 presenterer de allmenne hypotesene som jeg argumenterer for i hoveddelen. I pkt. 8–9 prøver jeg å samle trådene til en konklusjon.

2 Kvantitativ og kvalitativ utvikling av konsonanter i postvokalisk stilling i nordiske språk

All erfaring tilsier at språk- og dialektkontakt normalt fremmer språkendring. Likevel fins det også eksempler på det motsatte, nemlig at språkkontakt virker konserverende. Et svært tydelig eksempel på dette ser vi i finlandssvensk, der nettopp de dialektene som ligger nærmest det finskspråklige området har bevart det fellesnordiske kvantitetssystemet mest uendra (jf. Kim 2008:32–34). Her kan forklaringa neppe være noe annet enn at kvantiteten i urnordisk har vært som i finsk den dag i dag. På den andre sida har de samme dialektene mista tonemopposisjonen, som de fleste antar har vært fellesnordisk, og grunnen er det igjen rimelig å se som et kontaktfenomen, ettersom finsk ikke har tonem.

Som kjent har islandsk i likhet med de fleste andre former av nordiske språk gjennomgått den såkalte kvantitetsomlegginga, som har gjort alle trykkstavelser lange og alle trykklette stavelser korte i storparten av det nordiske området. På grunn av ulik kvalitativ utvikling av lange og korte både vokal- og konsonantfonem er det imidlertid ofte mulig å avlese eldre kvantitetsforhold både i moderne islandsk og i en del skandinaviske dialekter. I slike dialekter vil en dermed kunne karakterisere en innovasjon som konserverende, dersom innovasjonen bevarer en fonemisk distinksjon som ellers ville gått tapt. Et islandsk ordpar kan illustrere poenget: Nom. *himinn* og akk. *himin* blir uttalt likt: [hĩ:mĩn], mens nom. *ketill* og akk. *ketil* ikke gjør det; her er uttalen [c^hɛ:tɪl̥] og [c^hɛ:tɪl].² I det siste eksemplet er det altså segmenteringa av gammel /l:/ som gjør at den fonologiske opposisjonen mellom kort og lang konsonant fremdeles opprettholdes, trass i at moderne islandsk ikke lenger skiller mellom kort og lang konsonant i trykklett stavelse, slik vi ser i det første eksemplet, der skillet mellom *nn* og *n* bare er ortografisk, fordi det her ikke har skjedd noen kvalitativ splitting av lang og kort konsonant.

Helge Sandøy ser også utviklinger som segmentasjon av *ll* "i sammenheng med ein meir allmenn tendens til å erstatte kvantitetsforskjellar med kvalitetetsforskjellar", der han da ser segmentering av *kalla* til *kadla* og palatalisering til [kaɭe] som forskjellige strategier for å holde oppe fonologiske distinksjoner (Sandøy 1994:44 og 2003:91). I nordisk perspektiv er det klart at palatalisering er en relativt vanlig måte å markere lengde på både ved /n:/ og /l:/ (jf. Sandøy op.cit.), mens segmentering bare forekommer i sørvestnorsk og øynordisk. Det er også ganske vanlig at palatalisering kan utvikles videre slik at palatalelementet er alt som blir tilbake ([λ], [ɲ] > [j]; jf. norr. *vatn* > dansk *vand*; jf. eldre nordjysk *[woɲ] > *[wõɲ] > *[wõj] > [woj]; jf. også moderne fransk uttale av f.eks. *famille* og latinamerikansk av spansk *calle*, der *ll* i begge språka tidligere ble uttalt som [λ], og i dag som [j]). Det ser dermed ut til at segmentering er en mye mer "robust" måte å markere et konsonantisk element på enn palatalisering.

3 Konspirasjon og drift

Begrepet *conspiracy*, *diachronic* forklares slik i Trask 2000: "A group of

² Eksempler fra moderne islandsk er transkribert som hos Kristján Árnason 2005.

formally unrelated changes which combine to produce a result not required by any of them". Slike "historiske sammensvergelses" har vært brukt til å forklare både kvantitativ utvikling av vokaler i engelsk og nordisk (jf. Kristján Árnason 1990:21) og utvikling mot bare åpne stavelser i slavisk (jf. Trask 2000:71). I den artikkelen som har vært ei hovedinspirasjonskjelde for dette innlegget, trekker Kristján Árnason også inn Edward Sapirs begrep *drift*, som han forklarer som "the unconscious selection on the part of speakers of those individual variations that are cumulative in some special direction" (Sapir 1921:155; her sitert etter Kristján Árnason 1990:22). I tysk historisk lingvistik forekommer det nært beslektet begrepet *Entfaltungstheorie*, som Trask (2000:106) forklarer som "[T]he view that many language changes can be attributed to 'inherited tendencies', by which the speakers of a language, over many generations, 'tend' to alter it in particular directions."

Slike tanker som disse har unektelig noe visst metafysisk over seg; det virker jo ikke umiddelbart innlysende at bestemte typer av språkendringer skulle kunne "balle på seg" generasjon etter generasjon over lange tidsrom. Likevel har språkforskere ikke vært fremmede for denne tankegangen; f. eks. har mange vist til den fellesgermanske innovasjonen med å legge trykket fast på rotstavelsen som en forutsetning for både omlyd og synkope, som begge viser seg først langt seinere i de skriftlige overleveringene av de ulike germanske dialektene (jf. Spurkland 2006:338). For min egen del vil jeg tilføye at dersom en tenker dristig, kan en se en sammenheng også mellom den samme fellesgermanske innovasjonen og kvantitetsomlegginga og seinere reduksjoner og bortfall av uaksentuerte stavelser. Den grunnleggende "drifta" som ligger i bunnen for alle disse endringene, kan man forestille seg som en fellesgermansk tendens til å framheve rotstavelsen i ordet på bekostning av de andre stavelsene i ordet, noe som da seinere har ført til svært vidtgående reduksjoner i språk som engelsk og dansk, mindre i nordskandinavisk (norsk og svensk) og aller minst i islandsk. Vi ser her altså at en eventuell drift ikke slår like sterkt ut over alt, trass i at disse språka genetisk sett har et felles utgangspunkt over to tusen år tilbake i tida.³ Når tendensen ikke slår likt ut over alt, er det naturlig å tenke på ulike sosiale vilkår i forskjel-

3 At trykk på den første stavelsen i alle fall ikke nødvendigvis fører til reduksjon av andre stavelser, er finsk et godt eksempel på, ettersom urgermanske lånord fremdeles har alle trykklette stavelser intakte, trass i at finsk så vidt jeg kjenner til alltid har hatt førstestavingstrykk.

lige områder, for eksempel i form av varierende grad av språkkontakt (jf. pkt. 7–9).

4 Sonoritet

En sentral tanke i denne artikkelen er at islandsk og i noe mindre grad sørvestnorsk oppviser en tendens til å forsterke konsonanter i rimstilling. Dette er inspirert av den ovennevnte artikkelen av Kristján Árnason (1990; jf. neste punkt), men jeg skal ikke gjøre Kristján ansvarlig for den relativt dristige videreføringa av hans ideer som jeg tillater meg her.

Det sonoritetshierarkiet for en del islandske konsonanter som er gjengitt nedenfor, har jeg henta hos Kristján Árnason (2005:165) (*b, d, g* + [χ] og [γ] har jeg lagt til her):

<p>sterkere / mindre sonore</p> <p>plosiver <i>p, t, k</i> (ustemte) <i>(b, d, g)</i> (stemte; fins ikke i moderne islandsk)</p> <p>frikativer <i>f, þ, [χ]</i> (ustemte) <i>v, ð, [γ]</i> (stemte)</p> <p>sonoranter <i>r, l, n, m</i> (ustemte/stemte)</p> <p>svakere / mer sonore</p>
--

Min idé er altså den at islandsk og til dels sørvestnorsk oppviser en "langtidstendens" ("drift") som består i at konsonanter i postvokalisk stilling har hatt en tendens til å bevege seg oppover i dette skjemaet, dvs. bli "sterkere", eller for å si det på en annen måte: mer ulike vokaler. Dette innebærer bl.a. at stemte konsonanter kan bli ustemte og at frikativer kan bli plosiver. Dette skal vi se mange eksempler på etter hvert. I andre nordiske språk ser vi til dels en helt omvendt tendens, som har slått sterkest ut i dansk. Dette mener jeg sosiolingvistisk kan ha sammenheng med ulik grad av språkkontakt i de to aktuelle områdene (mer om dette i pkt. 7–9).

5 “The conspiracy for a stop in the rhyme” (Kristján Árnason 1990:22)

5.1 De eldste utslaga av konspirasjonen: Sonorant + frikativ > sonorant + plosiv

Den konspirasjonen forfatteren sikter til her, er diverse overganger fra frikativene [ð], [ɣ], [β] til plosivene [d], [g], [b] etter sonorantene *l*, *n*, *m* og *r*. Denne overgangen fins det spor av i alle eldre germanske språk; jf. disse eksemplene fra nordisk:⁴ urgerm. **halðan* > norr. *halda*, urgerm. **landā* > norr. *land*, urgerm. **lanyaz* > norr. *langr*, urgerm. **lamβa* > norr. *lamb*. Overgangen ser ut til å være allmenn ved *l* og nasal+ *ð*, og ved nasal + *β*, der alle eldre germanske språk har fått *ld*, *nd*, *ng* og *mb*, dersom sonoranten og frikativet stod i kontakt i urgermansk; noe som alltid var tilfellet ved *nɣ* og *mβ*. Sekvensene *lð* og *nð* kunne derimot “gjenoppstå” sekundært ved synkope (for eksempel urnord. **waniðē*, **taliðē* > norr. *vandi*, *talði*), og her skjer overgang til *ld* og *nd* først i sein norrøn tid.

Ved likvidene *l* og *r* + *f* ([v]) og *ð* skjer det ingen allmenn overgang til plosiv i nordisk; jf. urgerm. **halβaz* > norr. *halfr*, urgerm. **arbija* > norr. *erfi*, urgerm. *harðuz* > norr. *harðr*, og ved *g* ([ɣ]) skjer overgangen først etter norr. tid; jf. urgerm. **alyiz* > norr. *elgr* [elɣr], urgerm. **surgo* > norr. *sorg* ([sorɣ]). Islandsk og sørvestnorsk får derimot seinere allmenn overgang [lɣ], [rɣ] > [lg], [rg].

5.2 Utviklinga baller på seg: Frikativ + sonorant > plosiv + sonorant

Her er altså rekkefølga av de to konsonantene omvendt, men prosessen er den samme: Frikativ blir plosiv, slik at sonoritetskontrasten i gruppa blir større enn før. Ingen av disse overgangene er fellesgermanske eller fellesnordiske, og jeg avgrensner meg stort sett til overganger som lett kan eksemplifiseres også i sørvestnorsk (jf. (Kristján Árnason 1990:25–26).⁵

4 Alle de følgende eksemplene er tillempa fra Kristján Árnason 1990:23.

5 Jeg transkriberer her islandsk med stemte plosiver, ettersom jeg antar at denne overgangen skjedde før alle plosiver ble ustemte i islandsk.

frikativ > plosiv	norrønt > islandsk
$\gamma n > gn$	<i>rigna</i> > [rigna], <i>regn</i> > [regn]
$\gamma l > gl$	<i>sigla</i> > [sigla], <i>segl</i> > [segl]
$\beta n > bn$	<i>nefna</i> > [nebna], <i>nafn</i> > [nabn]
$\beta l > bl$	<i>tafla</i> > [tabla], <i>tafl</i> > [tabl]
ikke overgang til plosiv	
$\beta r > vr$	<i>hafrar</i> > [ha vɾaɾ]
$\beta r > vɾr\#$	<i>hafr</i> > [ha:vɾɾ]
$\gamma r > ɾr$	<i>sigra</i> > [sɪɾɾa]
$\gamma r > ɾɾr\#$	<i>sigr</i> > [sɪ:ɾɾɾ]

De fleste islandske plosivovergangene fins også i sørvestnorsk, overgangen $\gamma l > gl$ for øvrig også på det aller meste av norsk og svensk område, ettersom [ɣ] så å si over alt i Skandinavia er enten vokalisert (dansk) eller blitt plosiv.

De av disse overgangene som er spesielt karakteristiske paralleller mellom islandsk og sørvestnorsk, er de to der resultatet er grupper med *b* som første-komponent ($\beta l > bl$ og $\beta n > bn$). Interessant nok finnes disse to overgangene ikke i færøysk, som i stedet har andre utviklinger (henholdsvis metatese og vokalisering; jf. *tafla* > [t^halva], *nefna* > [neuna]). Når det gjelder "b-former" i sørvestlandsk, så forekommer de utvilsomt foran nasalen *n*, men formene varierer både lokalt og leksikalsk innafor hver dialekt ($\beta n > bn$, *bdn*, *bm*, *mn*). Overgangen $\beta l > bl$ ser derimot ut til å være helt ukjent i norsk; her er det bare *vl* i alle dialekter.

Når overgangen til plosiv ikke skjer i islandsk foran *r*, kan det trolig henge sammen med at sekvensen konsonant + *r* får utvikling av såkalt innskuddsvokal (svarabhakti) i utlyd, noe som derimot ikke skjer foran *l* og *n*; jf. eksemplene over. En kan da tenke seg at former som [havrar] og [sɪɾɾa] kan være om ikke analogiske, så i alle fall skyldes støtte fra grunnformene [ha:vɾɾ] og [sɪ:ɾɾɾ], der konsonanten står intervokalisk, og der det derfor av fonotaktiske grunner ikke kan stå en stemt plosiv i islandsk.

5.3 Plosivsammensvergelsen går videre: *r* + sonorant eller lang sonorant (*l, n, m*) > plosiv + sonorant

Vi beveger oss nå ut av de endringene som er omtalt hos Kristján Árnason 1990, men også her blir det "a stop in the rhyme":

endringer	norrønt > sørvestnorsk
1.a. <i>rl, ll</i> > <i>dl</i>	<i>karl, kalla</i> > /kadl/, /kadla/
1.b. <i>ld</i> > <i>ll</i> > <i>dl</i>	<i>kveld</i> > /kvell/ > /kvedl/
2. <i>rn</i> > <i>dn</i>	<i>korn</i> > /kodn/
3.a. <i>V:nn</i> > <i>V:dn</i>	<i>steinn</i> > /steidn/
3.b. <i>nn</i> > <i>dn</i>	<i>finna</i> > /fidna/
4. <i>mm</i> > <i>bm</i>	<i>skemma</i> > */sjemma/ > /sjebma/

Her har vi de utviklingene som særlig har vært nevnt i diskusjonen om paralleller mellom sørvestnorsk og øynordisk, for a-endringene (1, 2 og 3) fins over ganske store deler av det sørvestnorske området og allment i islandsk og færøysk, mens endringene under 1b, 3.b og 4 bare fins på mindre områder i Hordaland, dvs. omkring Bergen, men ikke i sjølve byen (jf. kart s. 20). Som vi ser, er alle disse endringene lingvistisk sett nærbeslekta, men både geografisk utbredelse og andre forhold taler for at b-endringene må være yngre enn a-endringene. Disse antatt nyere endringene skal vi komme nærmere tilbake til i neste punkt.

Når det gjelder endringene 1.a, 2 og 3.a, viser oppstillinga over at *rl* og *l* begge blir *dl*, og at *rn* og *nn* begge blir *dn*. Det spiller altså ingen rolle om opphavet er *r* + sonorant eller lang sonorant. I moderne islandsk er dette som kjent ikke alltid tilfellet, ettersom den vanligste uttalen i dag er *karl* [kart̪], *kalla* [kat̪a], *korn* [kort̪] og *steinn* [steit̪], der det altså fins en *r* også i uttalen i de forbindelsene der skrifta har *rl* og *rn*. Uttale med *r* er helt ukjent både i sørvestnorsk og færøysk i disse tilfellene, og det har derfor vært spekulert i om denne nyislandske uttalen kan være skriftpåvirka.⁶ Denne muligheten blir nevnt, men ikke bifalt i Kristján Árnason (2005:355–356). Avslutningsvis legger forfatteren likevel til dette:

Samband þeirra hljóðbreytinga sem hér um ræðir er hins vegar harla flókið, og vafalaust eru ekki öll kurl komin til grafar. En hvernig sem

6 I den grad former med *rl* og *rn* forekommer i sørvestnorsk, er det helt klart tale om "litterære" ord og altså skriftpåvirka uttale; det gjelder f.eks. ord som *perle* og *tånn*, som så vidt jeg kjenner til aldri blir uttalt med *dl* og *dn*.

öllu þessu er háttað taka allar þessar nýjungar þátt í því „samsæri“
að setja lokhljóð í klasana sem koma á eftir (stuttum) sérhljóðum.

Endringa *ll > dl* (jf. 1.a) er altså uavhengig av kvantiteten i den foregående vokalismen, mens dette bare er tilfellet på det omtalte området rundt Bergen når det gjelder *nn > dn* (jf. 3.a og 3.b).

5.4 Strilemålet – annerledes enn bergensk

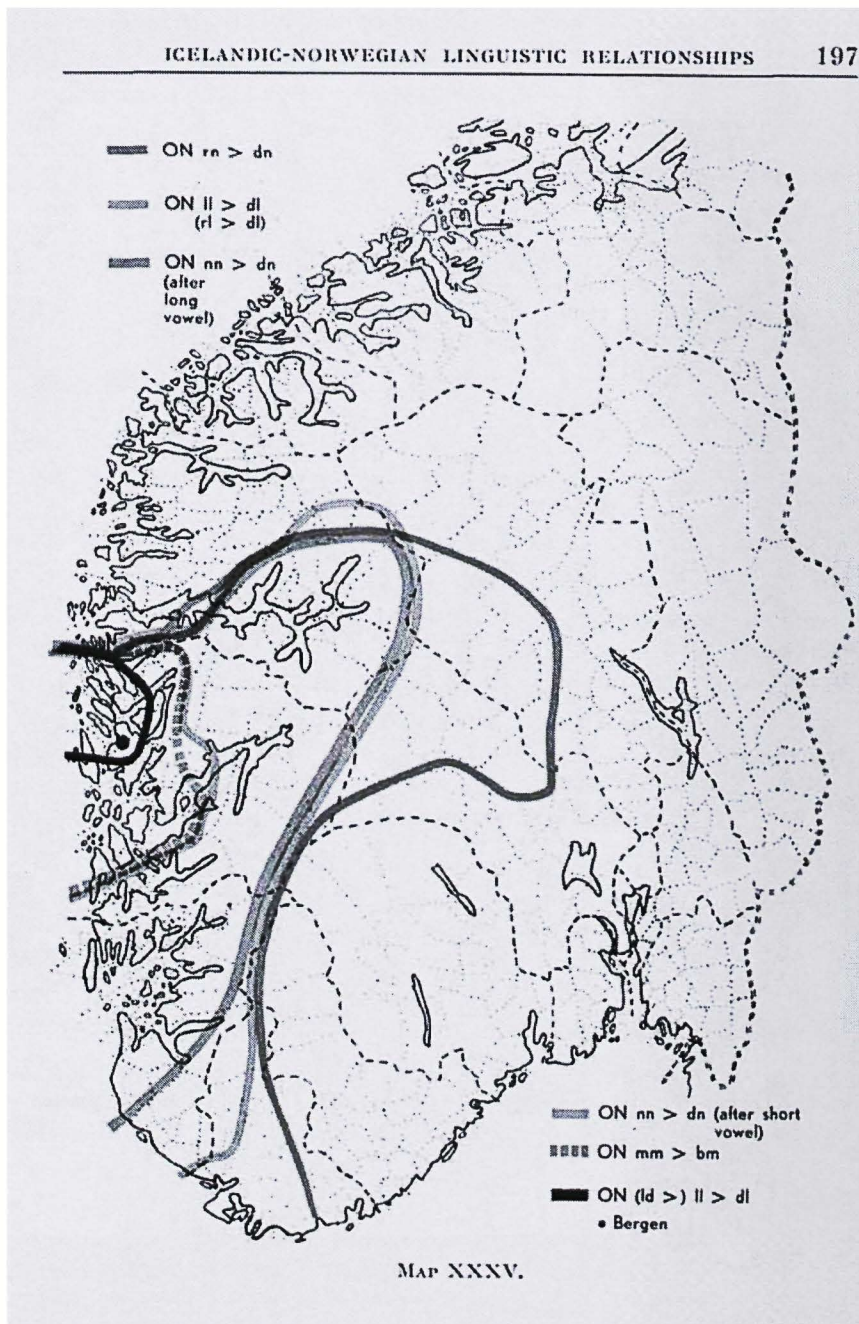
Endringene 1.b, 3.b og 4 i skjemaet over har det til felles at alle forekommer bare på mindre områder enn 1.a, 2 og 3.a (jf. kart s. 20). Dialektgeografien viser tydelig at dette må ha noe å gjøre med byen Bergen, og det området som har de fleste av disse innovasjonene, kalles med en folkelig term Strilelandet. Dette navnet er avleda av ordet *stril*, som *Bokmålsordboka* forklarer som "(til dels nedsettende navn på) person som hører til kystbefolkningen rundt Bergen". Nynorsk Wikipedia har bl.a. dette å si om strilene:

Nemninga «stril» har blitt brukt i negativ og til dels nedsettjande meining, til å skildra bønder og fiskarar i det nære opplandet til Bergen by. Ein måte å definera ordet «stril» på har vore «det folket som kan ro inn til Bergen i løpet av ein dag». Strilane rodde inn til fisketorget i Bergen for å selja fisk og andre varer. Slik skaffa dei seg pengar til å kjøpa nødvendige varer i byen. Strilane er altså eit folk som bur ved kysten.

Strilane var rekna for å vera annleis enn byfolk. Ein typisk stril kunne peikast ut på kleda og på talemålet strilamål, som klart skilde og skil seg frå bergensk.

Strilene har altså til alle tider hatt nær forbindelse med byen Bergen, og da er det jo slett ikke urimelig at denne kontakten også har medført språklig påvirkning, og at påvirkninga ut fra soleklar statusforskjell mellom bergensere og striler bør ha gått fra byen og til omlandet, er like opplagt.

Det er velkjent at dialekten i Bergen skiller seg langt mer fra dialektene i omlandet enn målet i noen annen by i Norge og sannsynligvis i Skandinavia. Grunnen til dette er nok at Bergen er den eneste gamle storbyen i Norge, samtidig som den ligger i et relativt karrig og gravgrendt område sammenligna med andre gamle skandinaviske storbyer som København og Stockholm. I denne byen, der det utvilsomt også i mellomalderen har vært mange innslag ikke bare

Fra Chapman 1962.

av fremmedspråket nedertysk, men også av andre former av nordisk språk – dansk, svensk og østnorsk – har dialekten derfor tidlig utvikla seg mer i retninga av det som dominerer ellers i Norge og i resten av Skandinavia.

Den norske dialektologen Hallfrid Christiansen skriver bl.a. følgende om konsonantutvikling i øst- og vestnorsk:

I øst og nord har utjamningstendenser ført til følgende assimilasjoner: *ld > ll*, *nd > nn*, *mb > mm*, *ng > ηη* [...] De gamle geminater *ll*, *nn*, *mm* har på denne måten fått en stor tilvekst i østlandsk, trøndersk og nordlandsk. [...]

I vest har det derimot gjort seg gjeldende konservative tendenser, som ikke bare har bevart de gamle konsonantgrupper fra å assimileres, men i visse høve har gjort forskjellen mellom de enkelte elementene i gruppen enda større enn før, som i sørvestnorsk *rn > dn* [...] (Christiansen 1953:169)

Vi kan her merke oss at Christiansen kaller den sørvestnorske utviklinga *rn > dn* for en *konservativ tendens*, som i og for seg er en interessant språkbruk, ettersom det jo også her liksom vel som ved assimilasjon dreier seg om en *innovasjon*. Men visse innovasjoner fortjener altså like fullt merkelappen *konservativ*! Det som er spesielt verdt å legge merke til i forbindelse med bergensdialekten, er at den har alle de assimilasjonene som ifølge Christiansen er typiske for østnorsk, og ingen av de typiske (sør-)vestnorske utviklingene i pkt. 5.3.

Det som da ser ut til å ha skjedd i strilemålet, er at utviklinga der til å begynne med har gått i samme retning som i bergensk, med assimilasjoner som *kveld > kvell*, *land > lann* og *lamb > lamm*, slik det er i moderne bergensk, og for det meste også i andre norske talemål, for den del. Men på et eller annet tidspunkt må strilene har funnet ut at de slett ikke ville snakke som bergenserne lenger og har i stedet slått lag med resten av sørvestlendingene. Men fordi språkutviklinga på Strilelandet alt hadde gått et steg i samme retning som bergensk, ble det dermed flere "kandidater" til å få de "konservative" innovasjonene når disse etter hvert fikk overtaket også der.

Dette er tydelig ved overgangen *ll > dl*, der ei form som *kveld* isolert sett kunne sett ut som metatase av *kveld*, men sammenholdt med f.eks. *kadla < kalla* ser en at det ikke stemmer. Assimilasjonene *nd > nn* og *mb > mm* er derimot ikke blitt segmentert, for det heter aldri f.eks. **ladn* og **labm* (< *land* og *lamb*), men derimot som nevnt *fidna* og *kobma*.

Dermed er det mulig å sette opp en relativ kronologi mellom disse assimilasjonene og segmentasjonene i strilemålet:

1. *ld* > *ll* (*kveld* > *kvell*)
2. *ll*, *nn*, *mm* > *dl*, *dn*, *bm* (*kvell* > *koedl*, *finna* > *fidna*, *skemma* > *sjebma*)
3. *nd* > *nn*, *mb* > *mm* (*land* > *lann*, *lamb* > *lamm*)

Gunnvor Rundhovde, som har skrevet om disse konsonantendringene i hordalandsk og bergensk, antyder at assimilasjonen *ld* > *ll* kan ha skjedd "før bymål og bygdemål for godt skilde lag i språkvokster", som hun uttrykker det, men hun sier ikke noe om hvilket tidsrom hun da konkret forestiller seg (Rundhovde 1976:398). Det vi derimot kan slå fast ut fra internspråklige kriterier, er at overgangen 3.a i pkt. 5.4 må være eldre enn kvantitetsomlegginga, ettersom endringa *nn* > *dn* her bare skjer etter lang vokalisme, mens overgangen *nn* > *dn* i 3.b skjer uavhengig av lengda på foregående vokalisme. Om det samtidig betyr at den siste overgangen er nyere, er vel ikke dermed opplagt, men det faktum at de samme dialektene også har overgangen *ll* > *dl* av eldre /*ld*/ og *mm* > *bm* av eldre kort /*m*/, tyder etter mitt syn avgjort på at disse segmenteringene er nyere enn de som har en videre utbredelse i sørvestlandsk og dessuten fins i øynordisk.

5.5 Hyperdialektisme – naboopposisjon

Konsekvensen av at strilemålet ser ut til å ha gjennomført disse konsonantovergangene seinere enn både øynordisk og resten av sørvestnorsk, er i alle fall at dette målet har fått mange flere ord med overgangen *nn* > *dn*; jf. *vidna*, *redna* osv. (< *vinna*, *renna*). Dessuten har altså strilemålet overgangen *mm* > *bm*, som bare fins her og ellers ingen andre steder, verken i sørvestlandsk eller øynordisk. Og her kan vi også fastslå at sjøl om denne overgangen hadde funnet sted i hele det området som har f.eks. *ll* > *dl*, så ville det vært langt færre kandidater for overgangen der enn i strilemålet, som har forlengelse av sekvensen *Vm* > *Vmm* i samme utstrekning som bergensk og det meste av norsk ellers; f.eks. *koma*, *gamal*, *sumar* > strilemål *kobma*, *gabmal*, *submar* (jf. bergensk *komme*, *gammel*, *sommar*).

Formene med *bm* i strilemålet ser altså på den ene sida ut som "hypersørvestlandske", ettersom de lingvistisk sett er av samme type som

segmentasjonen av *ll* og *nn*, men samtidig forutsetter mange av disse *bm*-formene forlengelse *m > mm* som i bergensk. Strilemålet framstår dermed samtidig som et mål der de sørvestlandske plosivutviklingene er drevet lenger enn i andre sørvestlandske mål, samtidig som en også finner klare spor av påvirkning fra bergensmålet, der slike utviklinger ikke finnes i det hele tatt.

I 1917 skreiv dialektologen Amund B. Larsen en artikkel med tittelen "Naboopposition – knot". Her omtaler han bl.a. en del påfallende former i Indre Sogn, som lettest kan forklares ved at sogningene ønsker å markere språklig avstand til folk øst for fjellet (dvs. i Hallingdal og Valdres), og i denne prosessen har det oppstått enkelte "hypersognske" former som bare forekommer i grenseområdet lengst i øst (bl.a. former som *kjåt* og *åks* (= *kjøtt* og *øks*), som ellers alltid har vokalen *ø* (Larsen 1917:43). Peter Trudgill (1988:550–560) snakker om "hyperdialectism" og nevner eksempler på dette fenomenet fra engelske dialekter og siterer også Larsen 1917, men så vidt jeg kan se, er det ennå ingen som har omtalt disse strilemålsformene som utslag av naboopposisjon, noe jeg avgjort mener de må være. Jeg kan nemlig vanskelig tenke meg et annet område i Norge der de sosiale forholda skulle ligge bedre til rette for språklig naboopposisjon enn nettopp på Strilelandet.

6 Desonoriseringa går videre

Segja má að íslenska sé talsvert „óraddað“ mál að því leyti að í henni er meira um að samhljóð séu órödduð en í mörgum öðrum tungumálum sem nærtækt er að bera hana saman við. (Kristján Árnason 2005:244)

Med denne setningen innleder Kristján kapitlet "Afröddun" i første bind av standardverket *Íslenskt mál*. Med støtte i dette utsagnet går jeg nå videre i forsøket på å finne utslag av tendensen til å styrke konsonanter i postvokalisk stilling i islandsk.

6.1 Preaspirasjon av lange ustemte plosiver

Et fenomen i moderne islandsk som i alle fall i de fleste skandinavers ører er ganske påfallende, er preaspirasjonen av gamle lange ustemte plosiver; f.eks. *hattur* [hahtʏr̥], jf. *hatur* [ha:tʏr̥]. I artikkelen "Remains of a submerged continent" (2001) setter Gunnar Ólafur Hansson fram en hypotese om at preaspirasjon kan ha eksistert i nordiske språk så langt tilbake som i sein urnordisk (op. cit. 158), og at preaspirasjonen i moderne islandsk dermed ikke representerer noen innovasjon i det hele tatt, men tvert imot en arkaisme, og han har også et kart som viser forekomst av preaspirasjon i diverse dialekter i Skandinavia (op. cit. s. 160). Dette er en interessant hypotese, men jeg vil likevel i det som følger anta at preaspirasjon ikke er så gammel som Gunnar Ólafur Hansson mener, og jeg vil derfor se på den som en innovasjon som forekommer på ulike steder og til ulike tider og i ulikt omfang innafor det nordiske området.⁷

Jeg har ikke grunnlag for ta stilling til alle de forekomstene av preaspirasjon som Gunnar Ólafur viser på Skandinavia-kartet s. 160 i artikkelen, men i alle fall i ett av de områdene han nevner i Norge, er det velkjent at den er omtrent like tydelig som på Island, og det er i Nord-Gudbrandsdal (jf. Oftedal 1947:232). Et annet karakteristisk trekk ved denne dialekten i forhold til all annen norsk er en spesiell arkaisme, nemlig bevart opposisjon mellom korte og lange stavelser. Dette betyr i praksis at man her finner eksempler på distinktiv opposisjon mellom kort og lang konsonant (og vokal, som ellers i norsk); f.eks. *las*, pret. [las] mot *lass* n. [las:] (= norr. *hlass*); *lås*, n. [lo:s] (= norr. *lås*).

Det er imidlertid begrensa hvilke konsonantkvaliteter som forekommer både i kort og lang versjon i nordgudbrandsdalsk; f.eks. er lang *n* og *l* *palatalisert* i mange omgivelser, mens de tilsvarende korte konsonantene ikke er det, og dermed blir kvantiteten her ikke distinktiv på samme måte som ved *s*, som er kvalitativt lik både som kort og lang. Ved ustemte plosiver kan en dermed tenke seg at preaspirasjonen kan fungere som *kvalitativ* markering av lang konsonant; jf. ordpar som *lok*, n. [lok] mot *lokk*, m. [lo^hk] (< norr. *lokkr*) og *låk*, adj. [lo:k] (< norr. *lák*; jf. mod. isl. *lakur*), der preaspirasjonen i *lokk* er fonetisk atskillig mer påfallende enn den korte vokalen i *lok* – i alle fall for folk utenfor Nord-Gudbrandsdalen!

⁷ Hreinn Benediktsson setter også opp –/+ voiced som distinktivt trekk for *p*, *t*, *k* : *b*, *d*, *g* i norrønt/gammalislandsk (jf. Hreinn Benediktsson 1972:168–171).

Behovet for "ekstra" kvantitetsmarkering kan neppe være årsaken til utvikling av preaspirasjonen, ettersom korte stavelser jo bevislig eksisterer også uten slik kvalitativ markering, men det er i alle fall interessant at preaspirasjonen i gudbrandsdalsk ser ut til å falle dialektgeografisk ganske nøye sammen med forekomsten av distinktiv konsonantkvantitet, eller for å si det på en annen måte: bevaring av opposisjonen mellom korte og lange stavelser.

6.2 Desonorisering av alle plosiver

Postaspirasjon av ustemte plosiver er vanlig i de fleste germanske språk, i alle fall foran aksentuert vokal.⁸ På norsk uttales derfor f.eks. *pipa*, *kaka*, *tanta* (fem. best. form) som [p^hi:pa], [k^ha:ka], [t^hanta] (jf. Kristoffersen 2000:22). I islandsk såkalt *linmæli* er konsonantuttalen i orda *pípa* og *kaka* til forveksling lik vanlig uttale i norsk, mens det islandske ordet *vanta* ikke rimer helt på det norske ordet *tanta*, ettersom islandsk her enten har linmælis-uttalen [van̥ta] eller harðmælis-uttalen [vant^ha], der den første neppe forekommer i norsk i det hele tatt, og den siste er i beste fall sjelden.

Etter mitt syn er det ikke urimelig at islandsk kan ha hatt ei allofonisk fordeling av postaspirerte og uaspirerte ustemte korte plosiver som den vi har i moderne norsk, og så vidt jeg kjenner til også over det meste av det germanske området ellers (unntaka kommer vi tilbake til). Denne tanken er heller ikke Kristján Árnason fremmed for (2005:369):

Það er því hugsanlegt að í þessari stöðu [dvs. foran trykklett vokal] hafi framburðurinn verið eitthvað öðruvísi en í framstöðu, og ekki víst að fráblástur hafi verið þar eins áberandi, ef hann var þá nokkur.

Men så skjer der altså det i islandsk – og så vidt vi kan se allment i øynordisk, ettersom det også gjelder færøysk – at stemte plosiver i alle stillinger blir ustemte. Når dette skjedde, er vanskelig å si – muligens kan det ha skjedd alt i norrønt (jf. drøfting i Kristján Árnason 2005:347f). I opptakt betyr det rett og slett at postaspirasjonen dermed blir distinktiv, mens den før var allofonisk, fordi det da var stemthet som var distinktiv faktor. I rimstilling skjer da det samme med preas-

⁸ Unntak er f.eks. østerriksk tysk, nederlandsk og finlandssvensk, der det er naturlig å tenke på kontakt med ikke-germanske nabospråk (henholdsvis slavisk/ungarsk, romansk og finsk).

pirasjonen – fra allofonisk til distinktiv. Skjematisk kan dette framstilles slik, med genitiv flertall av orda *gaddur* og *köttur* som eksempler:

1. norrønt	ortografisk	fonetisk	fonemisk
	<i>gadda</i>	[gad:a]	/gad:a/
	<i>katta</i>	[k ^h at:a]	/kat:a/
2. preaspirasjon av lang ustemt plosiv			
	<i>gadda</i>	[gad:a]	/gad:a/
	<i>katta</i>	[k ^h a ^h t:a]	/kat:a/
3. desonorisering av alle stemte plosiver			
	<i>gadda</i>	[kat:a]	/kat:a/
	<i>katta</i>	[k ^h aht:a]	/k ^h aht:a/

Som vi ser, må i alle fall preaspirasjonen være eldre enn desonoriseringen, ellers ville ord som *gadda* og *katta* blitt rimord, og det skjer aldri i islandsk.⁹

Ifølge Magne Oftedal har den sørvestlandske Gjestal-dialekten også bare ustemte plosiver, og preaspirasjon av de opprinnelig ustemte lange plosivene, noe som gjør at han hevder at "ingen norsk dialekt som til dessar har vore granska, syner større likskap med islandsk enn Gjestalmålet når det gjeld okklusivsystemet" (Oftedal 1947:234).

6.3 Desonorisering av sonoranter – *harðmæli* og *linmæli*

I en artikkel jeg har nevnt i pkt. 6.1 ovenfor, ser Gunnar Ólafur Hansson (2001:162) det han kaller "preaspiration proper" og desonorisering av sonoranter foran ustemte plosiver som ulike manifestasjoner av preaspirasjon i videre forstand:

Virtually all dialects with preaspiration proper also have preaspiration in the form of sonorant devoicing, but the fact is that the latter is much more widespread in Scandinavian than the former.

Han setter også opp en implikasjonsskala som viser i hvilke forbindelser desonoriseringen opptrer i ulike dialekter, og den ser slik ut (ibid.; litt forenkla):

⁹ Men derimot i dansk; jf. pkt. 8.

1. /r/ + /p, t, k/
2. /l/ + /t/
3. /l/ + /p, k/
4. nasal + /p, t, k/

Dette betyr altså at desonorisering av /r/ i omgivelsen foran /p, t, k/ (type 1), er den som går videst, og at en dialekt som har type 2, også har 1, og 3 begge de foregående og 4 alle de tre foregående (jf. kart over Skandinavia (op. cit. s. 164), som viser utbredelsen av de ulike typene).

I Norge fins det etter mi erfaring dialekter som ikke har desonorisering av sonoranter i det hele, men type 1 er trulig den vanligste (jf. Kristoffersen 2000:79¹⁰, mens type 2 fins over det meste av landet bortsett fra i sørøst. Størstedelen av Island har type 4, mens et område i nordøst har type 2. Det vil si at alle islendinger uttaler f.eks. *halta* som [ha]lta, og de fleste uttaler også *hálka* som [hau]ka og *vanta* som [va]nta. Men i nordøst – på harðmælisområdet – rår i stedet uttaleformer som [hau]k^ha og [va]nt^ha).

Dersom en følger Gunnar Ólafur Hansson og betrakter desonorisering foran gamle ustemte plosiver som ei form for preaspirasjon, kan en altså si det slik at forskjellen mellom linmæli og harðmæli består i at linmæli har mer preaspirasjon enn harðmæli – jf. eksemplene over – mens harðmæli til gjengjeld har mer postaspirasjon; jf. linmæli *kaka* [k^ha:ka] mot harðmæli [k^ha:k^ha].¹¹

10 Kristoffersen sier følgende om regressiv desonorisering i den formen for norsk han behandler ("urban East Norwegian"): "[T]he [full or partial) devoicing of /r/ [...] takes place when a voiceless, non-coronal obstruent follows. Thus the adjective /skarp/ 'sharp' and the noun /kork/ 'cork' [...] are pronounced [skarp], [kɔrk] [...] respectively. Nasals and /l/ are not affected by this rule" [...].

11 Dersom en trekker inn lånord, kan en få distinktiv opposisjon mellom aspirert og uaspirert plosiv postvokalisk i harðmæli, men ikke i linmæli; jf. *ratar* (pres.) og *radar* (subst.), som blir uttalt likt i linmæli (med [t]), mens harðmæli kan ha [t^h] i *ratar* og [t] i *radar* (jf. Kristján Árnason 2005:52).

I norske dialekter med lenisering, dvs. der postvokalisk *p, t, k* er blitt *b, d, g*, vil arveord eller eldre importord ha lenisert konsonant, mens nyere importord kan ha "hard" konsonant; jf. minimale par som /rɔ:de/ (< mellomnedertysk *rūte*) : /rɔ:te/ (< fransk *route*), der det første er lånt inn før leniseringen, og det andre etterpå (jf. de tilsvarende islandske orda *rúða* og *rúta*, som begge er lånt via dansk).

7 En del postvokaliske konsonantutviklinger i nordisk perspektiv

Vi har nå sett mange eksempler på at sørvestnorsk og spesielt islandsk oppviser utviklinger i postvokalisk konsonantisme som kan tolkes som en sammensvergelse i retning av å minske sonoriteten enten ved utvikling av plosiv fra sonorant eller frikativ (jf. pkt. 5) eller gjennom desonorisering av konsonanter (pkt. 6). De påfallende og språkhistorisk interessante parallellene mellom islandsk og sørvestlandsk gjelder bare plosivutviklingene, ikke desonoriseringa, som stort sett bare fins i islandsk og ellers spredt i Skandinavia.

Nedenfor har jeg laga ei oppsummering av en del postvokaliske konsonantutviklinger i fem utvalgte former av nordiske språk, nemlig standardspråka islandsk, svensk og dansk, pluss to typer sørvestnorsk, der jeg skiller ut området rundt Bergen ("strilemål") fra resten av det sørvestlandske området (jf. pkt. 5.5). Det kan legges til at østnorske dialekter i stor grad vil stemme med svensk, mens standard bokmål i visse tilfeller vil stemme med dansk (f.eks. *seil*, *regn* [ræin]).

I denne oppstillinga har jeg så angitt tallverdier for endringer i konsonantisk styrke fra norrønt til moderne språk, med utgangspunkt i skalaen i pkt. 4 ovenfor. Disse tallverdiene har jeg skjønnsmessig angitt slik:

- stemt > ustemt: 1; omvendt -1
- frikativ > plosiv: 1; omvendt -1
- dissimilasjon/segmentasjon 1; assimilasjon -1
- overgang til vokal - 2

Grunnen til at jeg har latt overgangen til vokal få en større minusverdi enn de andre overgangene, er den at jeg ser på dette som ei større fonologisk endring enn de andre; jf. at den omvendte overgangen (vokal > konsonant) heller ikke forekommer.

pkt.	norrønt	islandsk	sørvestnorsk ^a				svensk		dansk	
			"allment"		"strilemål"					
5.1	<i>halda</i> [ld]	[lt] 1	[ld] 0	[dl] 0	[l:] -1	[l] -1				
	<i>land</i> [nd]	[nt] 1	[nd] 0	[n:] -1	[nd] 0	[n] -1				
	<i>lamb</i> [mb]	[mp] 1	[mb] 0	[m:] -1	[m:] -1	[m] -1				
	<i>langr</i> [ŋg]	[ŋk] 1	[ŋg] 0	[ŋ:] -1	[ŋ] -1	[ŋ] -1				
	<i>elgr</i> [ly]	[lk] 2	[lg] 1	[lg] 1	[lj] -1	[lj] -1				

	norrønt	islandsk	sørvestnorsk ^a				svensk		dansk		
pkt.			"allment"		"strilemål"						
	<i>sorg</i> [rɣ]	[rk]	2	[rg]	1	[rg]	1	[rj]	-1	[rw]	-1
Sum 5.1			8		2		-1		-5		-6
5.2											
	<i>tafla</i> [vl]	[pl]	2	[vl]	0	[vl]	0	[vl]	0	[ul]	-2
	<i>segl</i> [ɣl]	[kl]	2	[gl]	1	[gl]	1	[gəl]	1	[il]	-2
	<i>regn</i> [ɣn]	[kn]	2	[gn]	1	[ɲn]	-1	[ɲn]	-1	[in]	-2
	<i>nefna</i> [vn]	[pn]	2	[bn]	1	[vn]	0	[mn]	-1	[un]	-2
Sum 5.2			8		3		0		-1		-8
5.3											
1.a.	<i>kalla</i> [l:]	[tl]	2	[dl]	1	[dl]	1	[l:]	0	[l]	0
2.a.	<i>korn</i> [rn]	[rtn]	2	[dn]	1	[dn]	1	[ɲ]	-1	[Δn]	-2
3.a.	<i>steinn</i> [n:]	[tn]	2	[dn]	1	[n] ^b	0	[n]	0	[n]	0
3.b.	<i>finna</i> [n:]	[n:]	0	[n:]	0	[dn]	1	[n:]	0	[n]	0
4.b.	<i>skemma</i> [m:]	[m:]	0	[m:]	0	[bm]	1	[m:]		[m]	
Sum 5.3			6		3		4		-1		-2
6											
6.1	<i>upp</i> [p:]	[hp]	1	[p:]	0	[p:]	0	[p:]	0	[p]	0
6.3	<i>holt</i> [lt]	[lt]	1	[lt]	0	[lt]	0	[lt]	0	[lt]	0
6.2	<i>leggur</i> [g:]	[k:]	1	[g:]	0	[g:]	0	[g:]	0	[k:]	1
Sum 6			3		0		0		0		1
Totalsum			25		8		3		-7		-15
^a Christiansen 1946–48:169-179 har eksempler på de fleste av disse konsonant-gruppene fra ei rekke norske dialekter. De sørvestnorske utviklingene som er vist her, har ikke alltid samme geografiske utbredelse; det dreier seg heller om former som er typiske for de aktuelle områdene.											
^b Ubestemt form /stein/, men /steidɲ/ i bestemt form.											

8 Konklusjon

Som vi ser i tabellen over, har Kristján Árnason full dekning for påstanden jeg siterte innledningsvis i pkt. 6 om at islandsk er "talsvert „óraddað" mál". Den store forskjellen mellom islandsk og sørvestnorsk, skyldes ene og alene det som ligger i pkt. 6, nemlig desonoriseringa. Tar vi bort den, blir islandsk nokså likt "allment" sørvestnorsk. "The conspiracy for a stop in the rhyme" er altså langt på veg felles for disse målformene i de tilfellene som er vist i pkt. 5.1–5.3

denne tabellen, mens svensk og særlig dansk oppviser helt motsatte "sammensvergelses": assimilasjoner og vokalisering (det siste bare i dansk).

Det eneste tilfellet der islandsk og dansk har ei felles utvikling – mot alle de andre! – er i pkt 6.2: Både islandsk og danske har bare ustemte plosiver. Dette er i og for seg ikke så uventa, for ifølge den danske fonetiker Nina Grønnum er stemte plosiver "egentlig ikke en naturlig lydtype. Det er da også sådan at i sprog der kun har én serie lukkelyde er de ustemte, som [p, t, k]" (Grønnum 1998:100).

Grønnums siste setning peker på en forskjell som gjør at likheten mellom dansk og islandsk blir mindre enn den kunne synes: Ettersom gamle lange **ustemte** plosiver har preaspirasjon på islandsk, blir det der aldri noe sammenfall av lange stemte og ustemte plosiver (jf. 6.1), noe det derimot blir i postvokalisk stilling på dansk: ordpar som *lapper* (pres.) og *labber* (pres.), *lækker* (adj.) og *lægger* (pres.) er homofoner på dansk. Dansk har altså bare én rekke plosiver postvokalisk, mens islandsk har to.

Dette fører oss tilbake til det tilsynelatende paradokset at innovasjoner kan være konservative, slik jeg har antyda om islandsk segmentasjon i pkt. 2, og slik Hallfrid Christiansen har sagt om vestnorsk konsonantutvikling (jf. sitat i pkt. 5.4). Det er nemlig slik ingen av de utviklingene som er omtalt under islandsk og "allmenn" sørvestnorsk har ført til sammenfall av eldre opposisjoner; det er bare den fonetiske realiseringa som er blitt annerledes. Det gjelder derimot alle endringene med minustegn i tabellen ovenfor under pkt. 5.1 (med unntak av [ŋg] > [ŋ]): I disse tilfellene blir det nemlig sammenfall av norr. *ld* : *ll*, *nd* : *nn*, *mb* : *mm*, [lɣ] : [lj] og [rɣ] : [rj]. For øvrig er det jo også slik at alle disse plosivgruppene (med unntak av de to siste) eksisterte allerede i norrønt, slik at den islandsk-vestnorske utviklinga her også representerer **fonetisk** konservatisme innafor de siste tusen åra.

De islandsk-vestnorske plosivutviklingene under pkt. 5.2–5.3 og den islandske desonoriseringa under 6 representerer derimot høyst sannsynlig fonetiske innovasjoner, men ingen av dem førte til at det oppstod sammenfall med konsonanter eller konsonantgrupper som eksisterte i språket fra før. Fonologisk sett kan det altså være grunnlag for å omtale disse innovasjonene som konservative, ettersom ingen av dem fører til sammenfall mellom ord som tidligere var ulike; det er bare den fonetiske realiseringa av opposisjonene som blir endra.

Jeg antyda i pkt. 2 at språk- og dialektkontakt normalt fremmer språkendring, og at grunnen til at sørvestnorsk og øynordisk, spesielt

islandsk, oppviser så mange konservative trekk, kan ha å gjøre med relativ mangel på slik kontakt. Når vi så finner dansk i den andre enden av skalaen, slik det går fram av tabellen i pkt. 7, er det fristende å sette dette i forbindelse med at dansk sannsynligvis er den form for nordisk språk som er mest prega av kontakt med andre språk, og med svensk (og andre former av norsk) i en mellomstilling.

Strilemålet er i denne sammenhengen spesielt interessant, ettersom vi her har eksempel på et sørvestnorsk område der talemålet i en viss periode på grunn av naboskapet med storbyen Bergen har vært prega av de samme tendensene som vi ser i resten av Skandinavia, (jf. *ld* > *ll*, *nd* > *nn*, *mb* > *mm*), men der den allmenne sørvestnorske utviklinga seinere har slått inn med full kraft, slik at sågar ord med opprinnelig *ld* har fått *dl*, slik at resultatet kan se ut som metatese, og gammel *mm* og forlenga *m* (men ikke gammel *mb*) er blitt segmentert til *bm*, en sekvens som ellers ikke forekommer i nordisk, men som føyer seg nydelig inn i det mønsteret som alt er etablert ved segmentasjonen *nn* > *dn*.

Konklusjonen blir altså at de særprega plosivutviklingene peker i retning av felles tendenser i sørvestlandsk og islandsk – og til dels færøysk, hvordan nå dette enn skal tolkes historisk. Tendensen til desonorisering og preaspirasjon i islandsk og færøysk er derimot ei utvikling som det er vanskelig å se noen paralleller til i det samme området i Norge.

9 En liten ettertanke

I pkt. 3 nevnte jeg at språk som dansk og engelsk er de germanske språka som har mest fonetisk reduksjon, og som vi har sett i pkt. 7, gjelder dette i alle fall konsonanter etter rotvokalen i enstava danske ord.

Derimot viser det seg at både dansk og engelsk er langt mer konservative når det gjelder konsonantismen **foran** trykksterk vokal: I denne stillingen har f.eks. dansk i likhet med islandsk opposisjon mellom *p/b*, *t/d* og *k/g* ved hjelp av aspirasjon, mens en tilsvarende opposisjon som nevnt ikke eksisterer postvokalisk på dansk. Engelsk er som kjent også det eneste germanske språket – ved siden av det erklært arkaiske islandsk – som har bevart motsetningen *t* : *þ* realisert fonetisk som i urgermansk, og realiseringa av fellesgermansk *w* som

[w] fins også standardspråklig bare i engelsk, som også har sekvensen /hj/ i ord som *human*, og i en del aksenter også /hw/ i ord som *white*, og begge de siste uttalene fins på tilsvarende måte i islandsk (ved sida av den langt vanligere "forsterka" uttalen /kv/, som også er den vanlige bl.a. i norsk).

Riksdansk har ingen av disse spesielle framlydsparallellelene mellom islandsk og engelsk. Derimot har den delen av det danske dialektområdet som reint allment kanskje er minst arkaisk av alt nordisk språk, nemlig jysk, uventa gamle framlydsformer av ord som skrives med *v-*, *hj-* og *hw-* på dansk: Nordjysk har her henholdsvis *w*, *hj* og *hw* (jf. vedlegg 11 (kart) i Bandle 1973; også gjengitt i Sandøy 1991:80). I resten av ordet kan en derimot ikke kalle nordjysk spesielt gammaldags: Til skriftdansk *vand* svarer uttalen [woi] (jf. pkt. 2 over). I denne sammenhengen framstår til og med riksdansk [van[?]] som arkaisk, om enn ikke akkurat jamført med islandsk [vahtŋ] < norr. *vatn*.

Det kan altså se ut som det fins en del fonetiske paralleller mellom de germanske språka øst og vest for Nordsjøen, dvs. engelsk og dansk, og da kanskje spesielt vestdansk. Her kan det da både dreie seg om fonetiske arkaismer, som de nettopp nevnte framlydsforbindelsene, men i minst like stor grad innovasjoner i form av postvokalisering av konsonanter, som i dansk og engelsk uttale av ord som *segl* og *regn* – og nordjysk *woi*.

Her er det fristende å trekke linjene tilbake til pkt. 2, der jeg nevnte at finlandssvensk både har arkaismer og innovasjoner som må skyldes kontakt med finsk, for i Finland kan det neppe være tale om et felles språklig utgangspunkt. Hva så med jysk og engelsk? Der fins jo riktignok kanskje et felles utgangspunkt, i og med at moderne engelsk nedstammer delvis fra språket til innvandrere fra Kontinentet – angelsaksere og juter – men det er jo over 1500 år siden utvandringa. Så kanskje vi her heller skal satse på kontakt som forklaring på alle de postvokaliske svekkelsene enn en "vokaliseringskonspirasjon". Men "forklaringa" kan vel også rett og slett være at reduksjon/svekkelse er et så allment fenomen i mange språk at det ikke trenger å forklares i det hele tatt, ut over det at språkkontakt gjerne fremmer språkendring, og dermed er det rimelig at de germanske språka som har vært utsatt for mest påvirkning fra andre språk også oppviser mest reduksjon.

Litteratur

- Bandle, Oskar. 1973. *Die Gliederung des Nordgermanischen*. Basel & Stuttgart: Helbing & Lichtenhahn.
- Barnes, Michael P. 1998. *The Norn language of Orkney and Shetland*. Lerwick: The Shetland Times Ltd.
- Chapman, Kenneth G. 1962. *Icelandic-Norwegian Linguistic Relationships*. Norsk tidsskrift for sprogvidenskap – suppl.-bind 7. Oslo: Universitetsforlaget.
- Christiansen, Hallfrid. 1946-48. *Norske dialekter*. Oslo: Tanum.
- Gunnar Ólafur Hansson. 2001. Remains of a submerged continent. Preaspiration in the languages of Northwest Europe. I: Brinton, Laurel (ed.). *Historical linguistics 1999*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Hreinn Benediktsson. 1961-62. Icelandic Dialectology. Methods and Results. I: *Íslensk tunga* 3. árg. s. 72-113.
- Hreinn Benediktsson. 1963. Melding av Chapman 1962. I: *Íslensk tunga* 4. árg. s. 152-162.
- Hreinn Benediktsson. 1972. *The First Grammatical Treatise*. Reykjavík: Institute of Linguistics.
- Kim, Yuni. 2008. Liljendalsdialektens fonologi i språkhistorisk belysning. I: Palmén, Helena, Caroline Sandström & Jan-Ola Östman (red.). *Dialekt i Östra Nyland*. Helsingfors: Nordica, Helsingfors universitet s. 27-36.
- Kristján Árnason. 1990. Conflicting teleologies: Drift and normalization in the history of Icelandic phonology. I: Andersen, H. og Konrad Koerner (eds.). I: *Historical linguistics 1987. Papers from The 8th international conference on historical linguistics*. Amsterdam/Philadelphia – John Benjamins Publishing Company s. 21-36.
- Kristján Árnason. 2003. Icelandic. I: Deumert, Ana & Wim Vandenbussche (eds.). *Germanic Standardizations*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Kristján Árnason. 2005. *Íslensk tunga I: Hljóð*. Reykjavík: Almenna bókafélagið.
- Kristoffersen, Gjert. 2000. *The Phonology of Norwegian*. New York: Oxford University Press.
- Larsen, Amund B. 1917. Naboopposition – knot. I: *Maal og Minne*, s. 34-46.
- Oftedal, Magne. 1947. Jærské okklusivar. I: *Norsk tidsskrift for sprogvidenskap* bind XIV, s. 229-235.
- Rundhovde, Gunvor. 1976. Målføra eller dialektane i Hordalandsbygdene og i Bergen by. I: Gunnar Hagen Hartvedt (red.). *Bygd og by i Norge – Hordaland og Bergen*, s. 394-408. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.
- Sandøy, Helge. 1991. *Norsk dialektkunnskap*. Oslo: Novus forlag.
- Sandøy, Helge. 1994. Utan kontakt og endring? I: Kotsinas, Ulla-Britt og John Helgander. *Dialektkontakt, språkkontakt och språkförändring i Norden*, s. 38-

51. Stockholm: Meddelanden från Institutionen för nordiska språk vid Stockholms universitet.
- Sandøy, Helge. 2003. Språkendringar med eller utan kontakt i Vest-Norden? I: Kristján Árnason (ed.): *Útnorður. West Nordic standardization and variation*, s. 81–109. Reykjavík: Institute of Linguistics – University of Iceland Press.
- Spurkland, Terje. 2006. From Tune to Eggja – the ontology of language change. I: Marie Stoklund et al. (eds). *Runes and their Secrets*, s. 333–345. Copenhagen: Museum Tusulanum Press.
- Trask, R.T. 2000. *The Dictionary of Historical and Comparative Linguistics*. Edinburgh: University Press.
- Trudgill, Peter. 1988. Om the role of dialect contact and interdialect in linguistic change. I: Fisiak, Jacek (ed.). *Historical Dialectology*, s. 547–563. Berlin/New York/Amsterdam: Mouton de Gruyter.
- Ulvestad, Bjarne. 1964. Melding av Chapman, Kenneth G. 1962. *Language* 40 s. 601–604

Nøkkelord

konsonantutvikling, fonologisk konspirasjon, sonoritet, plosiver, segmentasjon, sørvestnorsk, hyperdialektisme – naboopposisjon, desonorisering, preaspirasjon, hardmæli/linmæli, språkkontakt

Keywords

consonant change, historical conspiracy, sonority, plosives, segmentation, South West Norwegian, hyperdialectism – neighbor opposition, desonorization, preaspiration, hardmæli/linmæli, language contact

Abstract

The main goal of this paper is to discuss some conspicuous parallel consonant developments between Icelandic (and for the most part also Faroese) and South West Norwegian dialects in the light of a hypothesis set forth by Kristján Árnason (1990) that these common innovations might be due to what he calls “a conspiracy for a stop in the rhyme”. This conspiracy is then what “explains” several cases where fricatives and sonorants in post-vocalic position change into plosives (ch. 5): Some of these changes may be very old – even Common Germanic (e.g. *nð, lð, nɣ > nd, ld, ng*), the younger ones, however, from late medieval times [e.g. *rn, ll, nn > dn, dl, dn*].

Particular attention is paid to the dialects in the area around the city of Bergen, where some developments show influence from the urban vernacular (e.g. assimilations like *mb, nd > mm, nn*), whereas other developments are in the same vein as in the rural South West Norwegian dialects, in some cases even extending the tendencies even further (e.g. *mm > bm*, which is restricted to the area around Bergen). These

developments could probably be seen as instants of so called hyperdialectisms or neighbor opposition (cf. Trudgill 1988:550–560), i.e. increasing the linguistic distance between city and countryside.

Plosives are less “vowel-like” than fricatives and sonorants, and the same is true of any unvoiced consonant compared with its voiced counterpart (e.g. *p* : *b*, *f* : *v*). Icelandic consonants tend to be more unvoiced than in most other related languages, and this may perhaps be seen as an “extension” of the aforementioned conspiracy for the development of stops in postvocalic consonants, both developments meaning **strengthening** of the consonantal element, including both desonorization and preaspiration of plosives (cf. Gunnar Ólafur Hansson 2001; ch. 6). In most other Nordic dialects, with Danish as the opposite extreme, we see tendencies in the same environment to **assimilate** clusters (e.g. *nd*, *ld*, *ng* > *nn*, *ll*, *ŋŋ*) and **weaken** the consonants (e.g. *vl*, *γl*, *vn*, *γn* > *ul*, *il*, *in*, *un*; cf. ch. 7).

In the strengthening processes phonological oppositions are mostly well preserved; phonemic mergers hardly ever occur. These changes may therefore be characterized as structure-preserving. Assimilations and weakenings on the other hand very often lead to mergers. The phonemic conservatism in the Western Nordic area is argued to be a consequence of little language contact, whereas the many radical changes in especially Danish on the other side are thought to have been caused by long and intensive contact.

Two conclusions are drawn in the final chapters (8-9): One is the rather trivial and often observed conclusion that language contact tends to promote language change. The second and perhaps somewhat less trivial conclusion could be that changes in areas where there has been little language contact tend to be structure preserving.

Arne Torp
Institutt for lingvistiske og nordiske studier
Universitetet i Oslo
Postboks 1102 Blindern
N 0317 OSLO
arne.torp@iln.uio.no

Bente Holmberg

Striden om de danske fremmedordbøger

1 Indledning

Striden om de danske fremmedordbøger handler om de første egentlige fremmedordbøger som udkom i Danmark i første halvdel af 1800-tallet. Ordbogsgenren var ny, og redaktørerne var ikke altid enige om hvilket ordforråd der skulle medtages i ordbøgerne. Ordernes ortografi var de nogenlunde enige om, men der var ikke enighed om ordenes udtale. Spørgsmålet var om man som ordbogsredaktør skulle gengive den udenlandske udtale eller den danske udtale, og hvis valget faldt på den danske udtale, var der i mange tilfælde flere udtaler at vælge imellem. Endelig var naturligvis også ordenes betydning en oplysningskategori som man kunne strides om.

2 Fremmedordslister fra 16- og 1700-tallet

Ordbøger som kun har til formål at registrere og beskrive fremmedordene i det danske sprog, dukker først op i begyndelsen af 1800-tallet. Men allerede i værker fra 16- og 1700-tallet forekommer der lister over ord af fremmed oprindelse som optræder i det danske sprog, med det formål at oplyse om de fremmede ord eller at advare imod dem. Til ordene i disse lister er der i reglen føjet hjemlige synonymmer eller betydningsforklaringer, men ikke andre oplysninger.

3 Jens Leth: Dansk Glossarium (1800)

En ordbog som udkom før de egentlige fremmedordbøger, er Jens Leths *Dansk Glossarium. En Ordbog til Forklaring over det danske Sprogs gamle, nye og fremme[de] Ord og Talemaader for unge Mennesker og for Ustuderede. Et Forsøg. Med en Fortale af Professor Rasmus Nyerup* (1800). Jens [Højer] Leth (1766–1812) var ifølge titelbladet ”residerende Cappellan til Graabrødre Kirke i Viborg”, og hans ordbog indeholder de mest almindelige fremmedord i det danske sprog, men hertil kommer også forældede eller sjældne danske ord eller ordbetydninger, talemåder, specielt verbalforbindelser o.l. (Skautrup 1953:89). Der er altså tale om en mærkeligt afgrænset ordsamling som både består af fremmede ord og af hjemlige ord, men ordbogen er ikke desto mindre et studium værd, bl.a. fordi den indeholder udtaleformer af almindeligt brugte fremmedord, og fordi udtaleformerne i mange tilfælde er de ældste der findes. Men ordbogen er også interessant på grund af sine betydningsbeskrivelser som af og til indeholder nuancer der ikke optræder i andre af tidens ordbøger.

4 Jacob Baden: Alfabetsk Ordbog over de af fremmede, især af det græske, latinske og franske Sprog i det Danske indførte Ord ... (1806)

Den første egentlige danske fremmedordbog er Jacob Badens *Alfabetsk Ordbog over de af fremmede, især af det græske, latinske og franske Sprog i det Danske indførte Ord med Forklaring af deres Bemærkelse og Anviisning til deres Retskrivning* (1806). Af titelbladet fremgår det at ordbogen er ”Udgivet til Brug for Ustuderte og unge Mennesker af Jacob Baden Casserer ved Vei-Etaten”. Jacob Baden (1771–1824) er en brodersøn til sprogmanden af samme navn (1735–1804), og i faglitteraturen benævnes han undertiden som Jacob Baden, den yngre.

I et forholdsvis langt forord fortæller Jacob Baden at han har udgivet sin fremmedordssamling for selv om puristerne og sprogrenserne ikke vil give de fremmede ord indpas i danske ordbøger, så findes ordene i sproget, ”de høres, læses og skrives ofte – desværre alt for ofte”. Det er altså en uskik med de mange fremmedord i danske skrifter; en uskik der breder sig, og i forordet udtrykker Jacob Baden et

ønske og et håb om at hans ordbog om kort tid må være overflødig. Det blev den ikke. Ordbogen udkom også i en anden udgave i 1820, og i 1824 udkom der et supplement.

Ifølge titelblad og forord er Jacob Badens fremmedordbog både en betydningsordbog og en retskrivningsordbog, og i den forbindelse skal det nævnes at Badens betydningsbeskrivelser er korte og traditionelle. Der er få eksempler på at Baden selv konstruerer sine opslagsord. Badens ordforråd og hans betydningsbeskrivelser er altså ikke et felt der indbyder til stridigheder. Men fremmedordenes skrivemåde var et emne som blev ivrigt debatteret i slutningen af 1700-tallet. I første halvdel af 1700-tallet var fremmedordenes ortografi ikke noget problem. Ordene beholdt lånesprogets ortografi, men senere i århundredet blev det et spørgsmål som delte "nationen" i to lejre. De konservative ville beholde fremmedordenes oprindelige retskrivning, mens de progressive ville fordanske ordene – mere eller mindre radikalt og ud fra forskellige synspunkter (nationale, puristiske eller fonetiske) (Skautrup 1953:179).

I forordet til udgaven fra 1806 understreger Baden at han kun har sagt hvordan ordene kan skrives, og ikke hvordan de skal eller bør skrives. Det betyder dog ikke at Jacob Baden er indifferent i retskrivningsspørgsmålet. Det er han absolut ikke. Han kan nemlig ikke forstå "at man, som nogle vil, skal bogstavere de fremmede Ord efter Udtalen". På det ortografiske felt hører Badens fremmedordbog altså til i den konservative lejr. Det samme gør de øvrige af tidens fremmedordbøger, dvs. Carl Friedrich Primons ordbog (1807), Johannes Nikolai Høsts ordbog (1837) og Ludvig Meyers ordbog (1837), som i de fleste tilfælde lader fremmedordene følge lånesprogets ortografi.

Som et argument imod en fonetisk retskrivning nævner Jacob Baden i forordet at udtalen af mange ord varierer, specielt udtalen af fremmedord. Hertil medvirker – siger han (1806) – "Culturen, Opdragelsen, rigtig eller urigtig Anførsel o.s.v." Og så tilføjer han nogle eksempler på ord der kan skrives på mere end én måde. Til eksemplerne hører *geni*, *jaloux* og *jalousi* m.fl.:

- Genie kan også skrives Skeni, Scheni og Sjeni
- jaloux kan også skrives skalu og sjalu
- Jalousie kan også skrives Skalusie og Sjalusi

De former af ordene *geni*, *jaloux* og *jalousi* som Baden opregner her, repræsenterer givetvis to udtalenormer: en folkelig udtale med /sk-/ og en dannet udtale med /f-/ eller /sj-/. Det er nemlig velkendt at der i

befolkningens brede lag var (og er) en større tilbøjelighed til at tvinge fremmedordenes udtale ind i det danske sprogsystem, end der var (og er) i befolkningens højere lag. Og i den forbindelse er det interessant at den ortografisk konservative Jacob Baden gengiver den folkelige udtale af fremmedordene, og ikke den mere fremmedsproglige som blev brugt i den danske befolknings dannede lag (Skautrup 1953:199). Eksempler på udtaleformer af den slags, hentet fra Jacob Badens fremmedordbog (1806), er følgende:

- Champignon [Skampion]¹
- Genie [Skeni]
- Jalousie [Skalusi]
- jaloux [skalū]
- Sergent [Skersant]
- Breche [Breske]
- Etage [Etase]
- Plantage [Plantase]
- Cadence [Kadanse]
- Pensionnaire [Pensionær]

Det er nærliggende at sammenholde Jacob Badens udtaleformer med de udtaleformer som findes i andre af tidens danske fremmedordbøger. En sådan sammenligning viser at de øvrige ordbogsredaktører forsøger at gengive et andet og højere talesprog end Jacob Baden. Det er i øvrigt værd at bemærke at Jacob Baden stiltiende opgiver de folkelige udtaleformer i den anden udgave af ordbogen som kom i 1820. Her anfører han de udtaleformer som bruges i de dannede befolkningslag, men blandt tilføjelserne i udgaven fra 1820 forekommer der fortsat folkelige udtaleformer. Om de her nævnte eksempler og andre udtaleformer fra slutningen af 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet, se Skautrup 1953:199f. og Lindegård Hjorth 1983:127f.

5 Carl Friedrich Primon: *Lexicon over alle de fremmede Ord og Udtryk, ... (1807)*

Allerede i 1807 udkom en anden dansk fremmedordbog. Det er Carl Friedrich Primons *Lexicon over alle de fremmede Ord og Udtryk, der jevn-*

1 Udtalen gengives fejlagtigt som [Skampinjon] i Skautrup 1953:199.

ligen forekommer i det Danske Sprog, i enhver Green af Videnskaberne og Kunsterne, med hosføiet Oversættelse og Udtale. Forfatteren er translator, og ifølge titelbladet er ordbogen udarbejdet efter J. H. Campes *Wörterbuch der fremden Ausdrücke* som udkom i 1801. Primons fremmedordbog udkom både i en anden, stærkt forøget udgave i 1820 og i en tredje udgave/oplag i 1827.

En sammenligning mellem Carl Friedrich Primons og Jacob Badens fremmedordbøger viser naturligvis adskillige overensstemmelser i det ordforråd som beskrives, men sammenligningen viser også at der er mange forskelle. Primons ordbog indeholder næsten dobbelt så mange opslagsord som Badens ordbog, men en del af de fremmedord som er almindelige i dansk, er ikke medtaget i Primons ordbog, og mange af de ord som er medtaget i ordbogen, er meget fremmedartede – så fremmedartede at de ikke nødvendigvis er medtaget i senere og betydeligt større fremmedordbøger. Det er i den forbindelse værd at notere sig at Primon angiver at han som forlæg har en tysk ordbog, og på baggrund heraf er det fristende at tro at nogle af ordene er lånt fra det tyske forlæg. Et nøjere studium af Primons fremmedordbog fra 1807 afslører også germanismer i betydningsforklaringerne og mærkværdige betydningsbeskrivelser. Til eksemplerne hører ordet *Camin* som i Primons ordbog forbindes med ordene "Skorsteen, Esse", og ikke som i Badens ordbog (1806) med de mere naturlige synonymer "Ildsted, Ovn".

Det fremgår ikke direkte hvem der er Primons brugerkreds, men det er nærliggende at forestille sig at Primon sigter mod en mere lærd brugerkreds end Jacob Baden. Som eksempler på Primons udtaleangivelser skal følgende ord fremhæves:

- Champignon [sjangpinjong]
- Genie [sjenih]
- Jalousie [sjalusih]
- jaloux [sjaluh]
- Breche [bræsje]
- Etage [etasje]
- Plantage [plantasje]
- Cadence [kadangs]
- Pensionnaire [pangsiønnær]

Det er et faktum at fremmedordenes udtale har været ret forskellig i dansk, og der kan tydeligvis skelnes mellem udtalen i dannede

kredse hvor man havde kendskab til fremmede sprog og derfor forsøgte at bevare den fremmede udtale, og udtalen i folkelige kredse hvor ordene i vid udstrækning blev hjemliggjort (Skautrup 1953:199). Af eksemplerne fremgår det at Primon gennemgående gengiver den udtale af fremmedordene som blev brugt i de dannede lag, i modsætning til Jacob Baden der – som nævnt ovenfor – ofte gengiver den folkelige udtale.

6 Ludvig Meyer: Kortfattet Lexikon over fremmede, i det danske Skrift- og Omgangs-Sprog forekommende Ord, Konstudtryk og Talemaader; ... (1837)

Den næste fremmedordbog på det danske bogmarked udkom i 1837. Den er udarbejdet af Ludvig Meyer, og den har titlen *Kortfattet Lexikon over fremmede, i det danske Skrift- og Omgangs-Sprog forekommende Ord, Konstudtryk og Talemaader; tilligemed de i danske Skrifter mest brugelige, fremmede Ordforkortelser*.

Ludvig Meyer blev født i 1780 i Braunschweig, og hans opvækst og uddannelse var helt igennem tysk. Han kom til København som lærer i 1803, fik dansk indfødsret i 1810 og blev herefter ansat i finansadministrationen. Ludvig Meyer var virksom ved udarbejdelsen af anden udgave af Badens fremmedordbog som udkom i 1820, og ved udarbejdelsen af det supplement der udkom i 1824 – året for Jacob Badens død. Da Jacob Badens værk var ved at være udsolgt, blev Meyer i slutningen af 1833 bedt om at udarbejde en tredje, forøget og forbedret udgave. Han indvilgede heri, men han blev dog snart klar over at han måtte begynde på en frisk, og dermed var grunden lagt til Meyers fremmedordbog.

Meyers fremmedordbog blev den af de gamle fremmedordbøger som fik det længste liv. Ordbogen udkom i en anden, forøget og forbedret udgave i 1844. Siden fulgte den ene udgave efter den anden, indtil den ottende udgave som kom i 1924. Da var Ludvig Meyer for længst død (+1854), men selv om ordbogen fra og med tredje udgave blev varetaget af familien Dahl som bestod af en række puristisk indstillede sprogmænd, så fortsatte den sit liv som Meyers fremmedordbog. Nogle vil endda mene at Meyers fremmedordbog fortsat lever.

Det er da også et faktum at 8. udgave af ordbogen udkom i et fotografisk optryk i 1970 på foranledning af Det Danske Sprog- og Litteraturselskab og med forord af dr.phil. Aage Hansen. Og så sent som i 1998 udkom der endnu et fotografisk genoptryk, denne gang med en indledning skrevet af Iver Kjær, direktør ved Det Danske Sprog- og Litteraturselskab.

I den første udgave af Meyers fremmedordbog findes der et langt forord som er spændende, fordi Meyer her gør rede for sine redaktionsprincipper mht. det ordforråd som beskrives i ordbogen, udtaleangivelser, betydningsbeskrivelser og meget andet. Og selv om Meyer tager afstand fra de forfattere der betegner deres fremmedordbøger som fuldstændige, så beskriver han uden nogen form for beskedenhed sin egen ordbog som "en riig Samling, i mange Henseender lige saa riig, som de bedste tydske Værker af dette Slags, i andre endog rigere; men i alt Fald langt fuldstændigere end Primon's og Baden's". Som et apropos hertil kan jeg oplyse at Meyer i sit forord retter en sønderlemmende kritik af Jacob Badens og C. F. Primons fremmedordbøger, og det er naturligvis bemærkelsesværdigt i betragtning af at Meyer har medvirket ved udarbejdelsen af anden udgave af Jacob Badens ordbog (1820) og ved supplementet hertil (1824).

Meyer lægger altså ikke fingrene imellem når han kritiserer sine forgængere, og når han roser sig selv, men det skal siges at der med Meyers ordbog kommer en konsekvens i beskrivelsen af fremmedord som ikke tidligere var til stede. Ordforrådets omfang er også betydeligt større i Meyers fremmedordbog (1837) end i de tidlige omtalte fremmedordbøger, og det øges fra udgave til udgave, men da de skiftende ordbogsredaktører også lægger vægt på at beskrive ord med tilknytning til middelalderen og den klassiske oldtid, er det ikke et synkront ordforråd der optræder i Meyers ordbøger. Det er et ordforråd der med tiden akkumulerer sig i ordbøgerne. Det er i øvrigt værd at bemærke at en anmelder af førsteudgaven anfører en del ord som efter hans mening, kunne undværes i ordbogen.

Det er ikke en tilfældighed at Meyers fremmedordbog blev fremmedordbogen med stort F for flere generationer af danskere, men selv om Meyers ordbog har mange fortjenester, så har den også nogle minusser. Til minusserne hører ordbogens udtaleformer. Udtaleformerne indeholder i modsætning til forgængernes trykangivelser ("Betoningstegn") som angives ved at vokalen i den betonedede stavelse er trykt med fed kursiv, fx *Membran* og *formaliter*, men udtale-

leformerne siger næsten ikke noget om hvordan danskerne udtalte ordene, i hvert fald ikke i de første udgaver (Møller 1927:2). Derimod oplyses der om hvordan ordene skulle udtales på fransk, engelsk osv. Tilfældigt udvalgte prøver på udtaleformer som er hentet fra Meyers fremmedordbog (1837), er følgende:

- *Bagage* [Bagahsch']
- *Bandage* [Bangdahsch']
- *Chef* [Schef]
- *Choc* [schok]
- *Steward* [Stjuerd]
- *Sweepstake* [Svihpstæhk']

Til minusserne i Meyers fremmedordbog (1837) hører også ordbogens vaklende praksis med hensyn til genusangivelser. Givet er det at Ludvig Meyer som udlænding har haft mere end almindeligt svært ved at fiksere det rigtige grammatiske køn for mange af de fremmede substantiver. Det er da også en oplysningstype som Meyer omtaler i forordet, og som han fremhæver som et af ordbogens svage punkter. Et andet svagt punkt som Meyer også gør opmærksom på i forordet, er "den for seent opdagede Uoverensstemmelse i Retskrivningen" som giver sig udslag i dobbeltformer som *Canon* og *Kanon*, *Liighed* og *Lighed*, *meest* og *mest* osv.

Først i de senere udgaver af Meyers fremmedordbog introduceres nogle af de elementer som vi kender fra nutidens ordbøger: henvisninger til synonymmer eller antonymer, oplysninger om ordenes herkomst, etymologi o.l.

7 Johannes Nikolai Høst: Fuldstændig Fremmedordbog eller Lexicon over alle i vort Sprog brugelige fremmede Ord, ... (1837)

Få måneder efter udgivelsen af Meyers fremmedordbog udkom den næste danske fremmedordbog. Trykstedet er København, og året er 1837. Ordbogen er udarbejdet af Johannes Nikolai Høst der – ligesom Ludvig Meyer – blev født i 1780, og som døde i 1854. J. N. Høst ernærede sig som prokurator og som bogtrykker og boghandler. Titlen på hans ordbog er lang og beskrivende og særdeles ambitiøs: *Fuldstændig Fremmedordbog eller Lexicon over alle i vort Sprog brugelige fremmede*

Ord, med Angivelse af deres Retskrivning, Udtale og Kjøen, samt Fordansking, Omskrivning eller Forklaring, i alphabetisk Orden.

Om ordforrådet siger Høst at han foruden andre kilder har benyttet tyske og danske fremmedordbøger, og desuden har han "forklaret mange Ord, som ikke findes forklarede andetsteds, endnu Flere, som ei findes i nogen anden mig bekjendt Fremmedordbog", og han har, siger han "forklaret mange Ord anderledes og rigtigere, end de ellers i nogen saadan Ordbog findes forklarede".² Det er store og ubeskedne ord, men en sammenligning mellem Høsts fremmedordbog og Meyers viser ikke desto mindre at det ordforråd som beskrives i Meyers ordbog, er mere omfattende end det der optræder i Høsts ordbog.

Men Høsts fremmedordbog er også udstyret med udtaleformer. Det skal dog tilføjes at det ikke er alle ord der er forsynet med udtaleformer i den første udgave af ordbogen. Udtalen er et af de punkter som Høst og Meyer til stadighed strides om, og det er interessant at se at de to redaktører allerede i de indledende programmerklæringer er uenige om normen. I modsætning til Meyer som stræber efter at gengive den udenlandske udtale (se ovenfor), så siger Høst at han "har fundet det hensigtsmæssigst, at følge Den, som ordentligviis hertilands bruges i dannede Kredse, hvor meget den end maatte afvige fra Udtalen der, hvor de fremmede Ord have hjemme". Mange af Høsts udtaleformer er da også mere hjemlige og nutidige end de tilsvarende udtaleformer i Meyers fremmedordbog. Det gælder bl.a. følgende eksempler:

- Bagage [Bagahsje]
- Bandage [Bangdasje]
- Chef [Sjæf]
- Choc [Sjaakk]

Men fra tid til anden forekommer der også folkelige udtaleformer i Høsts fremmedordbog (se Møller 1927:2f. og Skautrup 1953:200f.). Det gælder fx følgende ord:

- Ballon [Ballohn] svarende til udtalen [-o'n]
- Bataillon [Batajohn] svarende til udtalen [-o'n]
- Charmant [sjarmant] svarende til udtalen [-an't]
- Detail [Detalje]

Det er i øvrigt værd at notere at Høsts udtaleformer er stærkere bundet til skriftbilledet i den første udgave af fremmedordbogen end i

2 De understregede ord er gengivet med fedt i Høsts fremmedordbog (1837).

den anden. I andenudgaven fra 1849 lykkes det ham at frigøre sig fra skriften, og det resulterer i endnu flere danske udtaleformer, heriblandt også folkelige udtaler.

Med udgivelsen af Høsts fremmedordbog (1837) blev der konkurrence på det danske bogmarked. Det var en konkurrence som Meyer ikke brød sig om, og da anden udgave af Meyers fremmedordbog udkom i 1844, var der i forordet så mange nedgørende bemærkninger om Høsts ordbog at det nærmest må betegnes som en krigserklæring. Høst tog da også handsken op, og krigen udviklede sig til en flerårig polemik som hovedsagelig førtes i de to ordbøgers forord og i tidens aviser. I forordet til tredje udgave af Meyers fremmedordbog (1853) findes en bibliografi over de to redaktørers debatindlæg.

Af Høsts ordbog udkom der også en anden udgave i to bind i 1849; og året efter udkom der et tredje bind. Andenudgaven ser meget anderledes ud end førsteudgaven. Førsteudgaven har et normalt bogformat, men andenudgaven er lille af format, omtrent som en salmebog, og uden linjeskift ved overgangen til en ny artikel. Ligesom i den første udgave af Høsts fremmedordbog er ordene forsynet med betydningsbeskrivelser, men i udgaven fra 1849 udbygger Høst i mange tilfælde ordbogsteksten med synonymer og i enkelte tilfælde med antonymer. Som eksempler på dette skal følgende artikler nævnes:

- **De facto.** I Virkeligheden; paa egen Haand. (See og: **de jure**).
- **De jure.** Med Rette; retligen. (Modsat: **de facto**).

Som det fremgår af eksemplerne er der ikke altid overensstemmelse mellem krydshenvisningerne.

Mest interessant er det tredje bind af Høsts ordbog. Det udkom i 1850 og indeholder en omvendt fremmedordbog, dvs. at indgangen til fremmedordene sker via et dansk opslagsord. Til eksemplerne hører følgende ord:

- Bogdommer, Recensent, c.; Critiker, c.
- hyggelig, comfortable.
- Pulsaare, Arterie, c.
- Skuespilhuus, Theater, n.
- Skuespillerinde, Actrice, n.

De vedføjede forkortelser er genusoplysninger (c. = Genus commune, Fælleskøn; n. = Genus neutrum, Intetkøn).

8 Fra strid til sejr

Genusoplysninger var – som tidligere nævnt – en problematisk oplysningstype for den tyskfødte Ludvig Meyer. Det er et forhold som han blev bebrejdet, og som han selv gjorde opmærksom på i forordet til første udgave af Meyers fremmedordbog (1837). I anden udgave af samme ordbog (1844) erklærer Ludvig Meyer derfor at han ved bestemmelsen af de fremmede opslagsords køn har fulgt "Hr. Høst, hvem jeg i saa Henseende, i hans *Qualitet* som *Indfødt*, tiltroer en sikrere *Tact* end mig selv." Det er en usædvanlig mild og positiv beskrivelse af konkurrenten, J. N. Høst, som Ludvig Meyer her sætter på prent, men da de pæne ord straks efterfølges af en perfiditet, er det ikke mærkeligt at Høst bliver vred og svarer igen på følgende måde: "Det er imidlertid ikke let at indsee, hvorfor Herr Meyer, der erkjender, at jeg, som *Indfødt*, bedre maa kjende Ordenes *Kjøn* i det danske Sprog, har tiltroet sig, *skjønndt Udlænding*, bedst at kjende deres *Orthographie*, *Udtale* og *Betydninger* i selvsamme Sprog" (1849, bd. 1:XXI–XXII).³ Ingen af de to redaktører lagde bånd på sig selv, og striden mellem dem om de danske fremmedord og fremmedordbøger fortsatte indtil deres død i 1854, men den store strid sluttede med en sejr til Ludvig Meyers fremmedordbog som blev en institution der fortsatte ind i det 20. århundrede hvor andre ordbøger kom til og tog konkurrencen op, og hvor stridbarheden forsvandt til fordel for en mere civiliseret omgangstone. I løbet af det 20. århundrede blev ordbogskonceptet også tydeligere, og frem for alt begyndte normen at ligge fast, specielt den ortografiske.

9 Gunnlaugur Oddsons Orðabók ... (1819) – et apropos

Som et apropos til de ældste af de her nævnte ordbøger, er det i denne sammenhæng værd at nævne Gunnlaugur Oddssons *Orðabók sem inniheldur flest fágæt, framandi og vandskilin orð er verða fyrir í dönskum bókum*. Ordbogen udkom i 1819 i København hvor Gunnlaugur ifølge titelbladet studerede teologi. Gunnlaugur Oddsson blev født i 1788, han blev præsteviet i 1827 og døde i 1835.

³ De understregede ord er spatierede i Høsts fremmedordbog (1849).

Gunnlaugur opererer ikke med den skelnen mellem hjemligt og fremmed ordstof som er almindeligt brugt i dansk leksikografi. Han forsøger derimod at skelne mellem det ordstof som er almindeligt og bekendt, og det ordstof som er usædvanligt og ubekendt, og det er det sidste der medtages i ordbogen. Den samme synsvinkel er anlagt i Jens Leths ordbog som udkom i 1800, men Gunnlaugurs ordbog er ikke som Jens Leths ordbog en ensproget ordbog, men en tosproget ordbog med "danske" opslagsord og islandske betydningsforklaringer eller synonymmer. Det er nærliggende at tro at Gunnlaugurs ordbog er inspireret og påvirket af Jens Leths ordbog, men det er tilsyneladende ikke tilfældet hverken når det gælder opslagsord eller betydningsforklaringer.

Men betydningsforklaringerne er ikke den eneste oplysningstype i Gunnlaugur Oddssons ordbog. Ordbogen rummer også adskillige interessante oplysninger om de "danske" opslagsords udtale. Til eksemplerne hører følgende:

- Chicane (Skikane)
- Genie (Sjenì)
- Jalousiè (sjalusi)
- jaloux (sjalù)
- Sergeànt (sersiànt)
- Breche (Breske)
- Etage (etasje)
- Plantàge (plantàsie)
- Cadence
- Pensionaire

Som det fremgår af eksemplerne, er der både tale om egentlige udtaleangivelser (folkelige såvel som dannede) og et system hvor trykket angives ved en accent der er placeret på vokalen i den trykstærke stavelse – et system der minder om det der er benyttet i Ludvig Meyers fremmedordbog (se ovenfor).

Litteratur

- Baden, Jacob. 1806. *Alphabetisk Ordbog over de af fremmede, især af det græske, latinske og franske Sprog i det Danske indførte Ord med Forklaring af deres Bemærkelse og Anviisning til deres Retskrivning*. København. [2. udg. 1820]. [Supplement 1824].
- Gunnlaugur Oddsson. 1819. *Orðabók sem inniheldur flest fágæt, framandi og vandskilin orð er verða fyrir í dönskum bókum*. Kaupmannahöfn. Ný útgáfa með íslenskri orðaskrá. 1991. Jón Hilmar Jónsson sá um útgáfuna ásamt Þórdísi Úlfarsdóttur. Reykjavík, Orðabók Háskólans.
- Høst, Johannes Nikolai. 1837. *Fuldstændig Fremmedordbog eller Lexicon over alle i vort Sprog brugelige fremmede Ord, med Angivelse af deres Retskrivning, Udtale og Kjøen, samt Fordanskning, Omskrivning eller Forklaring i alphabetisk Orden*. Kjøbenhavn. [2. udg. 1849 + 1850 – i 3 bind].
- Leth, Jens [Højer]. 1800. *Dansk Glossarium. En ordbog til Forklaring over det danske Sprogs gamle, nye og fremmel[de] Ord og Talemaade for unge Mennesker og for Ustuderede. Et Forsøg. Med en Fortale af Professor Rasmus Nyerup*. Kjøbenhavn.
- Lindegård Hjorth, Poul. 1983. Optegnelser fra Holmen ca. 1785. I: *Språk och tradition. Festskrift till Sven Benson*, s. 124–134. Uppsala.
- Meyer, Ludvig. 1837. *Kortfattet Lexikon over fremmede, i det danske Skrift- og Omgangs-Sprog forekommende Ord, Konstudtryk og Talemaader; tilligemed de i danske Skrifter mest brugelige, fremmede Ordforkortelser*. Kjøbenhavn. [2. udg. 1844]. [3. udg. 1853]. [4. udg. 1863]. [5. udg. 1878]. [6. udg. 1884]. [7. udg. 1898-1902]. [8. udg. 1924; fotografisk optryk med forord af Aage Hansen 1970 + fotografisk optryk med indledning af Iver Kjær 1998].
- Møller, Christen. 1927. *Træk af de romanske Sprogs Indflydelse paa Nygermansk*. Bd. 1 (Studier over Lyd, Form og Nydannelse). København.
- Primon, Carl Friedrich. 1807. *Lexicon over alle de fremmede Ord og Udtryk, der jevnlig forekommer i det Danske Sprog, i enhver Green af Videnskaberne og Kunsterne, med hosføiet Oversættelse og Udtale*. Kjøbenhavn. [2. udg. 1820]. [3. udg. 1827].
- Skautrup, Peter. 1953. *Det danske Sprogs Historie*. Bd. 3. København.

Lykilorð

orðabókarfræði, tökuorðabækur, ritháttur, framburður, merking

Keywords

lexicography, dictionaries of loanwords, orthography, pronunciation, meaning

Summary

The dispute about the Danish dictionaries of foreign words and phrases

The dispute about the Danish dictionaries of foreign words and phrases concerns those dictionaries published in Denmark in the first half of the 19th century. Such dictionaries as a literary genre were new and the editors did not always agree as to the vocabulary that was to be included in them. There was more or less agreement as to the orthography of the words that were selected but there was no consensus as to their pronunciation. The question was whether the editor of a dictionary should reproduce the foreign pronunciation of the words or the Danish one and, if the Danish pronunciation were selected, there were in many cases several pronunciations to choose between. Finally, the meaning of the words was also a topic that could lead to dispute. The dispute about the Danish dictionaries of foreign words and phrases ended with a victory to Ludvig Meyer's dictionary of foreign words and phrases. It made its first appearance in 1837 and became an institution that survived into the 20th century, when other dictionaries made their appearance and entered into the competition. In the course of the 20th century the concept of the dictionary of foreign words and phrases became more clearly defined and, first and foremost, standard specifications for the foreign words were established.

*Bente Holmberg
Instituttleder
Nordisk Forskningsinstitut
Københavns Universitet
Njalsgade 136
2300 København S
holmberg@hum.ku.dk*

Guðrún Kvaran

Hallgrímur Scheving og tökuorðin

1 Inngangur

Tökuorð og aðlögun þeirra er áhugavert svið frá sjónarhóli þess sem fæst við hljóðfræði eða beygingarfræði en tökuorð eru ekki síður áhugaverð frá sjónarhóli þess sem leitar að uppruna þeirra og veitimáli og stöðu þeirra innan orðaforðans. Á meðan á samningu *Íslenskrar orðsifjabókar* stóð hafði Ásgeir Blöndal Magnússon oft orð á því við mig og aðra hve snúin tökuorðin gætu reynst og erfið viðfangs, einkum yngri orðin. Í greininni verður því einkum horft til þessa sviðs orðaforðans.

Einna fyrstur til að safna tökuorðum skipulega á fyrri hluta 19. aldar, svo vitað sé, var Hallgrímur Scheving, kennari í Bessastaðaskóla og síðar Lærða skólanum. Ætlunin er að gera stuttlega grein fyrir orðasöfnun Hallgríms, hvað fyrir honum vakti og hvers vegna hann safnaði tökuorðum sérstaklega. Fyrir honum virðist einkum hafa legið að hreinsa málið af orðum sem hann taldi komin úr dönsku eins og komið verður að síðar. Gerð verður grein fyrir handriti því sem nefnt er *Florilegium* og varðveitt er í handritadeild Landsbókasafns-Háskólabókasafns og eignað er Hallgrími. Í 3. kafla verða tekin dæmi af nokkrum flettum sem Hallgrímur virðist hafa gengið frá í hugsanlega orðabók („Uppkast til lexicī barbarismorum“) en í 4. og 5. kafla verða bókstafirnir *d* og *g* hjá Hallgrími bornir saman við orðabók Björns Halldórssonar annars vegar (hér eftir BH) og *Íslenska orðsifjabók* Ásgeirs Blöndals Magnússonar hins vegar (hér eftir ÁBIM) í þeim tilgangi að skoða hvað þeir höfðu um orðin að segja. Stuðst verður við Ritmálsskrá Orðabókar Háskólans (hér eftir Rm) eftir þörfum og sömuleiðis talmálssafn Orðabókar Háskólans (Tm). Elstu heimildir

Rm eru frá miðri 16. öld og ekki verður farið aftar í tíma nema sérstök ástæða sé til. Í lokakafla verða niðurstöður dregnar saman.

2 Hallgrímur Scheving og *Florilegium*

Hallgrímur Scheving (1781–1861) var mestan hluta ævinnar kennari, fyrst í Bessastaðaskóla og síðan við Lærða skólann. Ástæða þess að hann hóf að safna til íslenskrar orðabókar virðist hafa verið sú að honum hafi þótt mikið vanta af orðum, einkum úr mæltu máli, í *Íslensk-latnesk-danska orðabók* Björns Halldórssonar sem kom út í Kaupmannahöfn 1814.¹ Eftir hann liggja tvö handrit, bæði hreinrit, hvorugt með hendi hans sjálf, og eru bæði varðveitt í handritadeild Landsbókasafns–Háskólabókasafns undir númerunum Lbs. 220 8vo og Lbs. 283–285 4to. Ef eldra handritið, sem er með rithönd Konráðs Gíslasonar (Finnbogi Guðmundsson 1970:167), er borið saman við orðabók Björns Halldórssonar fer varla milli mála að um viðbætur er að ræða. Oft er vitnað til orðabókarinnar með orðum eins og *sjá, hjá, aliter, præve* eða *perperam* BH og nýjum tölusetnum merkingum bætt við fjölda orða sem þar eru tilfærð eins og þær væru viðbætur við orðabókina (Guðrún Kvaran 2008:157). Segja má Birni til vorkunnar að handritið lá frágengið frá hans hendi í aldarfjórðung áður en einhver fékkst til að leggja fram fé til útgáfunnar og Björn lifði ekki að sjá bókina á prenti. Rasmus Kristján Rask var fenginn til að bæta dönskum skýringum við þær latnesku hjá Birni. Um orðasöfnun Hallgríms má lesa í tímaritinu *Íslenskt mál*, 30. árgangi (Guðrún Kvaran 2008).

Ekki er ólíklegt að Hallgrímur hafi rekist á fjölda orða við yfirferð á bók Björns sem hann taldi aðkomuorð í íslensku máli. Hann safnaði slíkum orðum sérstaklega og kallaði safn sitt *Florilegium*. Orðið er latnesk þýðing á gríska orðinu *antologia* sem þýðir 'blómasafn' en er einnig notað um safn kvæða, spakmæla eða annað þess háttar. *Florilegium* mætti því kalla 'dæmasafn' eða 'samþíning'. Þessi samantekt er nú varðveitt á Landsbókasafni–Háskólabókasafni og er hún í böggli merktum Lbs. ÍB 359 4to sem hefur að geyma ýmis gögn séra Magnúsar Grímssonar. Magnús var tekinn í Bessastaðaskóla 1842 og lauk þaðan prófi 1848 (Páll Eggert Ólason III, 1950:423–424) og hefur Hallgrímur líklega ráðið hann til vinnu við hreinskriftir eins og Konráð Gíslason áður (Guðrún Kvaran 2008:156). Á titilblað eins kversins í bögglinum stendur „*Florilegium conscriptum a Dr. H. Scheving*“. Fremst í kver-

1 Orðabókin var endurútfegin af Orðabók Háskólans 1992.

inu eru listar með upptalningu á aðkomuorðum frá *a–þ*, oftast án skýringa, en strikað er yfir alla dálkana með lóðréttu striki. Af því má draga þá ályktun að þetta kver hafi að geyma fyrstu lista sem síðan hafi verið hreinritaðir. Síðan tekur við uppskrift úr bókstafnum *a* og er heimild og blaðsíðutal við mörg orðanna, t.d. „Fél. R.“ fyrir *Ný félagsrit* og „Milt.“ fyrir þýðingu Jóns Þorlákssonar á *Paradísarmissi* Miltons en hún var gefin var út 1828.

Í bögglinum liggja, auk kversins sem þegar er nefnt, sex kver merkt I–V og VII. Kverin virðast einhvern tíma hafa verið í eigu Hins íslenska bókmenntafélags sem gæti bent til þess að félagið hafi fengið þau til skoðunar. Á fyrsta kverið er skrifað „Florilegium Dr. H. Scheving skrifað af Magnúsi Grímssyni“. Framan á vantar *a*-ið og hefst hreinritið á sögninni að *baldýra*.

Kver I er á fyrsta blaði merkt VII og hefst það á *nertugur* og endar á *þýðverskur*. Kver II hefst aftur á móti á *b*, þ.e. *besækja*, og kver V endar á *kærkominn*. Í kveri VI ættu að vera orð sem hefjast á *l* og *m*. Þau eru þó ekki með öllu glötuð því að í ómerkta kverinu sem ég nefndi að ofan er listi með orðum frá *lakk* til *Löibomma* á skipi og *máfur* til *múðra* sem ætla má að hafi verið hreinrituð í kveri númer VI.

Lítið er um að orð séu merkt staðbundin. Það er þó gert við orðið *bródolía*. Við það stendur „Álptnesingamál – gjöra einhverja bródolíu = gjöra skandala“. Orðið er ekki í orðabók BH. ÁBIM setur það undir flettuna *brotalía* og gefur einnig myndina *brótolía* en merkir þær ekki sem staðbundið mál. Engin dæmi fundust í Tm. Þarna er um afbökun að ræða á danska orðinu *badulje* eða frekar eldri hliðarmynd þess *bredulje* sem fengin er að láni í dönsku úr frönsku *bredouille* (ODS I:1010).

Annað orð er sögnin að *bringa* en um hana skrifar Hallgrímur: „Brínga; d. bringe; ísl. bera. Að brínga rétt í skip, og annað þessháttar, segja Ólafsfirðingar – að brínga í og úr skipi Ólafs- og Arnarfjarðarmál.“

Finnbogi Guðmundsson benti á að Gísli Magnússon hefði hreinritað hluta orðasafnsins (1970:168). Gísli þessi varð stúdent frá Bessastaðaskóla 1839 og kennari við skólann 1845–1846 (Páll Eggert Ólason II, 1949:70). Ekki eru heimildir um hvenær Gísli á að hafa unnið að hreinrituninni en hugsanlega hafa þeir Magnús fengist við hana á þeim tíma þegar báðir voru á Bessastöðum. Á kver V er skrifað: „Magnús Grímsson. Orðasafn (með innskotsorðum eftir Gísla skólak. Magnússon),“ en ef betur er að gáð eru viðbætur með sömu rithönd í öllum kverunum.

Jakob Benediktsson skrifaði um orðasöfnun Hallgríms í *Andvara* (1969:96–108) en minnst þar ekki á handritið Lbs. ÍB 359 4to og ekki er að sjá að það hafi verið nýtt til orðasöfnunar fyrir Orðabók Háskólans.

3 Greinar úr bókstafnum s

Í kveri I, sem þegar hefur verið nefnt, eru blöð með yfirskriftinni „Uppkast til lexicī barbarismorum in lingua Isl.“, þ.e. orðabókar með aðskotaorðum í íslensku. Fyrst er listi með orðum úr *s*-i sem hefst á *Saft* og endar á *Samstillla*. Íslensk skýring er við flest orðin og dönsk orð í sviga við sum þeirra. Síðan taka við nokkur orð í hreinriti. Fyrsta orðið er *sabbat* en síðasta orðið er sögnin *sjá*. Hér verða sýnd nokkur dæmi:

Sabbat kl.² (d. *Sabbat*). Þetta orð er upprunalega ebreskt, og þýðir helgidaga Gyðinga. En Laugardagarnir voru það hjá þeim sem Sunnudagarnir hjá oss. *Sabbatsdagur*; kk. sama sem: *sabbat*; hvíldardagur, helgidagur.

Saffían kl. (d. *Safían*). Þannig nefna menn einskonar elt og lítið skinn, geta þau verið með ýmsum litum. Skinna tegund þessi kallast og *Maroquin* (frb. marókeng), og dregur þá nafn sitt af bænum Marokko á Vallandi. Gætum vér því, ef vill, kallað skinn þessi: *Marokkuleður* eða *Marokkuskin*. Héðan er og komið: *saffiansband* kl., (d. *Safiansbind*) um bækur í *Marokkuleðri*. *Saffiansskinn* kl. = *saffían*; *saffiansskór* kk. (d. *Safianssko*) skór úr *Marokkuleðri* o.s.frv.

Safran e. *saffran* (d. *Safran*). Orð þetta þýðir upprunalega útlenda jurt nokkra (*crocus sativus*), en líka þýðir það: lit þann er fá má úr jurtinni sjálfri. Litur þessi er gulrauður. Héðan er og: *saffranlitur* kk. (d. *Safranfarve*); *saffrangulur* l.o. (d. *safrangul*) þ.e. gulrauður.

Saft kvk. (d. *Saft*) vökvi. Orð þetta er haft um allskonar vökva í dýrum og hlutum, og lög eða safi í gröfum; eins og sjá má af l.o. *safftfullur* (d. *safftfuld*) vökvamikill; sá sem mikill lögur er í eða safi.

Sagl kl.; ísl. högt. Danska orðið *Sagl* þýðir upprunalega munnvatn, eða slefa á börnum, en vér höfum líkl. aflagað merkingu þess, því að okkar *sagl* sé hið afbakaða *Sagl Dana* má sjá af sögninni *sagla* (d.

2 Skammstöfunin kl. virðist notuð um hvorugkynsorð, þ.e. kynlaust orð.

sagle), högta, reka í þúfurnar. Sagle er: „at lade Saglet, Spyttet flyde“ Molbech.

Samanhengi e. samhengi kl. (d. Sammenhæng); niðurröðun, skipulag, skipun. Þaðan er: samhengislaus l.o. (uden Sammenhæng); óskipulegur, ruglingslegur – það er ekkert samh. í því = það var alt á sundrúngi, það var endileysa ein.

Samsíða og samsíðis (d. samsidig); samhliða, jafnframt — að gánga samsíða = að gánga jafnframt einum, jafnhliða, samhliða.

Sans kk. (d. Sands, lat. sensus); skilningur; skynsemi; greind; greindarkraptur. Af þessu orði höfum vér myndað mörg önnur, t.a.m. sansa s. (d. sandse), skilja – að sansa sig = gæta sín, koma til sjálfs sín; sanslaus l.o. (d. sandselös), skynlaus, skilningslaus.

Sápa kvk. (d. Sæbe). Þetta orð hefur flutt til vor með þeim hlut, er það tákna, og gætum vér ef til vill kallað það þvottahvítu, trafahvítu.

Setja s. (d. sætte) er ekki rétt mál í þeim talshætti: að gjöra ráð fyrir (þ.e. setjum svo); að setja af t.a.m. um embættismann: hann var settur af (og: afsettur, s.þ.o.³), honum var vikið frá embætti.

Sigta s. (d. sigte) 1) sálda, vinsa; sigta kol, sálda kol, að sigta einn, veiða einn. 2) miða – sigta (á fugl), miða, gjöra hæfing til. Sigtaður l.o. (sigtet) sáldaður, vinsaður, hreinsaður. sigti hvk. (d. sigte) 1) mið, skotmark, mark – sigti á byssu, mið, skotvísir, að hafa í s., ætla sér, miða á. 2) sáld.

Sjá s. (d. see) er danska í þessum talsh. Sjá til, vita, reyna – sjá til með einum.

Hvorki *sabbat* né *saffian* eru flettur hjá BH en *safran* hefur hann og er skýringin annars vegar ‘crocus’ á latínu en ‘safran’ á dönsku. Hann hefur flettuna *saffranóttur*, sem ekki er hjá Hallgrími, og er skýringin ‘croceus; safrangul’. – Um *saft* stendur aðeins hjá BH ‘succus; Saft’. *Sagl* er fletta hjá honum og er danska skýringin ‘ubehændig og forgjæves Saven, Filen’. *Samhengi* hefur hann ekki en við *samsíða* stendur aðeins ‘tæt ved Siden’. *Sans* er ekki fletta en við *sápa* stendur aðeins ‘Sæbe’.

3 s.þ.o. = sjá það orð

Sagnirnar *setja*, *sigta* og *sjá* eru allar flettur hjá Birni. Undir *sjá* er ekki tekið með sambandið *að sjá til*.

ÁBIM fjallar um flestöll orðin í orðsifjabókinni. Aðeins vantar *samanhengi* (*samhengi*) og *samsíða* (*samsíðis*) vegna þess að hann hefur valið að taka ekki með augljósar samsetningar án þess að geta þess sérstaklega. *Sabbat* aldurssetur hann frá 16. öld sem tökuorð úr biblíumáli, *saffian* eða *saffian* merkir hann „(nísl.)“ en sú skammstöfun er oft notuð um orð frá 19. öld og yngri. Merkinguna segir hann vera ‘mjúkt, litað geitar- eða sauðskinn’. Hann telur orðið tökuorð úr dönsku, eins og Hallgrímur, en upprunalega sé það ættað úr persnesku *sachtijān* ‘geitarskinn’. *Safran* telur ÁBIM tökuorð úr miðlágþýsku *safrān* en nefnir ekki dönsku sem millimál. Hann lítur ekki á *saft* sem tökuorð heldur samgermansk. Sögnina að *sagla* merkir hann 17. öld og gefur merkinguna ‘sarga, skera; stagla, þjarka’ og við *sagl* merkinguna ‘sarg; stagl, þjark, þrábeiðni’ og tengir bæði orðin sögninni að *saga*. Hann lítur því ekki á þessi orð sem tökuorð. *Sans* telur ÁBIM danskt tökuorð frá 18. öld, *sápu* líklega tökuorð úr fornensku. Hann fjallar sjaldan um föst sambönd og tekur því ekki afstöðu til sambandanna *setja af* og *sjá til*. *Sigta* og *sigti* eru tökuorð úr dönsku frá 16. öld samkvæmt ÁBIM.

Drög Hallgríms að greinum um aðkomuorð og ýmsar athugasemdir á víð og dreif í listunum eins og „málleysa“, t.d. við orðin *dessast*, *dont* og *dund* (sjá 4. kafla) benda til að Hallgrímur hafi fremur ætlað sér að skrifa málhreinsunarbók en eiginlega tökuorðabók með orðsifjum. Hann leggur til íslensk orð í stað þeirra sem hann telur til aðkomuorða. Þó finnst honum ástæða til að taka fram við orðið *böðull*, sem hann taldi til aðkomuorða, að Jónas Hallgrímsson hafi notað það. Hann skrifar: „Böðull, d. Boddel, ísl. hríshaldari. Þó segir J. Hallgrímsson: Hvort er þér nú böðull – Hikarðu böðull – náfölnur böðull.“ Hallgrímur er að vísa til lokaerindisins í kvæðinu *Dagrúnarharmur* (Jónas Hallgrímsson I 1989:88):

Hvort er þér nú, böðull!
 hungur í augum?
 Bregðið mér bráðlega
 bandi fyrir sjónir.
 Hikarðu, böðull!
 blómknapp að slá?
 náfölnur böðull
 Neyttu karlmennsku.

Það er eins og Hallgrími finnist að ekki megi hafna orðinu alveg þar sem Jónas hafi notað það í þýðingu sinni á þessu ágæta kvæði Friedrichs Schillers sem er meðal þeirra ljóða sem Jónas vann að á árunum 1826–1832 samkvæmt útgáfu Svarts á hvítu sem áður er vitnað til.

Af listunum sést að Hallgrímur átti talsverða vinnu eftir ef hann stefndi að útgefni orðabók. Skýringar vantar við fjölmörg orð sem hann hefur skráð hjá sér og sést það vel í þeim stafköflum sem skoðaðir verða í 4. og 5. kafla.

4 Stafkaflinn *d*

Orð sem hefjast á *d* eru 81 og skrifuð í kver Hallgríms Schevings (hér eftir HSch) nr. II. Ég bar þau saman við orðabók Björns Halldórssonar annars vegar og *Íslenska orðsifjabók* Ásgeirs Blöndals Magnússonar hins vegar. Af þessu 81 orði voru 33 bæði hjá BH og ÁBIM og lít ég á þau fyrst. 13 voru hjá ÁBIM en ekki BH og 14 hjá BH en ekki ÁBIM. Afgangurinn, eða 21 orð, var hvorki hjá ÁBIM né BH (sjá töflu 1). Minnt er á að dönsku skýringarnar í BH eru frá Rasmusi Kristjáni Rask.

	HSch	BH	ÁBIM
Orð hjá öllum	33	33	33
Orð hjá HSch og BH	14	14	
Orð hjá HSch og ÁBIM	13		13
Orð hvorki hjá BH né ÁBIM	21		
Alls	81	47	46

1. tafla: Orð úr bókstafnum *d*.

4.1 Orð sameiginleg HSch, BH og ÁBIM

Orðin 33 sem fundust bæði hjá BH og ÁBIM voru: *dans, dansa, dára, dári, dárlegur, dask, daska, deila, dempa, dessast, dikta, diktur, ditta, dofníngi, dokka, doppa, dornik, dorra, dós, dosa, dosk, doska, drengur, dreysugur, drífa, dróg, drussi, dund, dunda, dýngja, dýrka, dyst, dægilegur*.⁴

Nafnorðið *dans* skýrir HSch með 'leikur' og sögnina að *dansa* með 'leika'. BH hefur bæði nafnorðið og sögnina sem flettu.⁵ ÁBIM telur

4 Röðin á flettunum er hin sama og í handriti HSch og stafsetningu er haldið.

5 Latneskum skýringum BH var sleppt nema í undantekningartilvikum en þær má nálgast í orðabókinni.

þau gömul tökuorð úr miðlágþýsku *dans* sem aftur hafi tekið orðið að láni úr fornfrönsku *danse*.

Við sögnina *dára* skrifar HSch: „d. daare; ísl. gjöra gis að einum“. Sama merking er gefin bæði hjá BH og ÁBIM. Sögnina telur ÁBIM tökuorð úr miðlágþýsku *bedören* ‘gabba, hafa að fíflí’. Hún er gömul í málinu. Báðir hafa einnig nafnorðið *dári* í sömu merkingu og HSch. Óskýlt er lýsingarorðið *dárlegur* sem bæði BH og ÁBIM hafa sem flettu. Í Rm eru dæmi allt frá miðri 16. öld. Við það skrifar HSch: „(l.o.) daarlig; ísl. heimskulegur“. BH gefur dönsku skýringuna ‘daarlig, taabelig’ og ÁBIM ‘slæmur, lélegur’. Hvorugur er því með nákvæmlega sömu skýringu og HSch. Orðið er tökuorð úr dönsku *dårlig*.

Nafnorðið *dask* skýrir HSch með: „d. ísl. högg“ og sögnina að *daska* með „d. daske; ísl. berja“. BH telur orðin komin úr ensku: „*angl.* dash, Dask, Slag“ og „*angl.* to dash, slaar, dasker“ og er sú skýring hugsanlega frá Rask. ÁBIM nefnir ekki þann möguleika en telur nafnorðið og sögnina tökuorð úr dönsku. Hann telur að *daska* sé „e.t.v. tökuorð í norrænum málum, komið sunnan að, en þó nokkuð gamalt.“ Ástæða virðist þó til að gefa skýringunni í BH gaum. Í orðsifjabók Skeats (1980:128) er flettan *dash* tengd lágþýsku ‘berja, hirta’ sem sé skyld dönsku *daske* ‘slá’ og sænsku *daska* ‘berja’. Að sömu niðurstöðu kemst Katlev í nýlegri danskri orðsifjabók (2000:172). Rm hefur stakdæmi bæði um sögnina og nafnorðið frá 19. öld.

Sögnina að *deila* skýrir HSch: „d. dele; ísl. skipta“. Í BH hefur sögnin þrjár merkingar og á sú fyrsta ‘deler, adskiller’ við þá sem HSch hafði í huga. ÁBIM gefur merkingarnar ‘skipta, greina (í sundur); þræta ...’ og lítur á sögnina sem samgermanska. Í Rm eru dæmi allt frá miðri 16. öld.

Við *dempa* skrifar HSch: „d. dæmpe; ísl. sefa“. BH gefur merkinguna ‘dæmper, neddrysser’ og ÁBIM ‘draga úr, sefa, bæla niður’ og hefur elst dæmi um sögnina frá 17. öld. Elsta dæmi í Rm er frá upphafi 18. aldar og er dæmi ÁBIM líklegast úr orðabók Guðmundar Andréssonar frá 1683. Þar stendur: „**At dempa** / *refrænare, cohibere, coercere, à dempsi*“ (1999:33). ÁBIM lítur á sögnina sem tökuorð úr dönsku *dæmpe* sem aftur hafi þegið hana úr miðlágþýsku.

Sú athugasemd er við sögnina *dessast* hjá HSch að hún sé „málleysa“ í merkingunni ‘skammast’. Í BH eru gefnar tvær merkingar ‘*pejorari, forværes*’ og ‘2) *collitari, besudles*’. ÁBIM hefur sömu merkingar, þ.e. ‘versna, óhreinkast’. Hann hefur einnig myndina *desa* í samböndunum *desa á* ‘hasta á’ og *desa niður* ‘bæla niður’ og er hún nær merkingu HSch. Í Rm eru aðeins tvær heimildir. Önnur er um *desa*

frá því snemma á 17. öld en hin um *dessast* frá lokum 18. aldar. Ekkert bendir til þess hjá ÁBIM að *desa* sé tökuorð heldur tengir hann hana sögninni að *detta*.

Sögninni *dikta* er bætt við á spássíu hjá HSch en engin merking er við hana né heldur orðið *diktur*. Því er ekki unnt að geta sér til hvaða merkingu hann hafði í huga. BH gefur bæði merkinguna '*dictare*, siger en til der skriver, dicterer' og '*fingerere, commentari*, digter, sætter op'. Við nafnorðið gefur BH einnig tvær merkingar '*commentum*, en Løgn, en Digt' og '*poema, et Digt*'. Hjá ÁBIM er merking sagnarinnar sögð: 'semja, yrkja; skrökva upp; mæla fyrir;' og nafnorðsins 'kvæði; upplogin frétt'. Hann telur orðin líklegast tökuorð úr miðlágþýsku enda bæði gömul í íslensku. Elsta dæmi í Rm er frá miðri 16. öld.

Hjá HSch stendur: „*ditta að einu*; ísl. gjöra við, lagfæra“. Hjá BH er gefið sambandið *ditta að* og merkingin sögð 'tættur, tilstopper Sprækker og Aabninger'. ÁBIM skrifar sögnina með *-y-* í merkingunni 'lagfæra, lappa upp á; troða í, þétta'. Í Rm er hún bæði fletta með *-i-* og *-y-* og eru elstu dæmi frá miðri 17. öld. Öll eru þau um að *ditta að e-u*.

Engin merking var gefin við *dofningi* hjá HSch. BH segir að *dofningi* sé dofinn maður, þ.e. 'en uvirksom; it. sløv, dum'. ÁBIM gefur bæði orðið *dofningi* og *dofnungur* í merkingunni 'sljór og daufgerður maður'. Rm hefur hvoruga myndina en dæmi eru í Tm. Samkvæmt ÁBIM er orðið leitt af sögninni *dofna* 'verða dofinn eða daufur' og telur hann það ekki eiga sér samsvörun í dönsku. Líklegra er þó að að baki liggi nafnorðið *downing* (sbr. ODS) í merkingunni 'latur maður'.

Við *dokka* skrifar HSch: „ísl. tvinnahespa, tvinnabenda“. Sama merking er hjá BH og vísað er í danska orðið *dukke*. ÁBIM tengir nokkrar merkingar orðinu *dokka*: 'klampi undir þóftu; samantvinnu garnhespa; (leik)brúða; tás í vindu eða spili; tástúlka, kona (vísast hálfkenning)'. Elsta dæmi um merkinguna 'tvinnakefli, tvinnahespa' í Rm er frá því snemma á 19. öld. Danska orðið *dukke*, sem BH vísar til, merkir annars vegar 'brúða' og hins vegar 'þráðarhespa eða -knippi'. *Dúkka* er tökuorð í íslensku um brúðu og er aðlagð í rithætti danska orðinu. ÁBIM bendir á að ein merking orðsins *dokke* í nýnorsku sé 'hör-eða banddokka' og hugsanlegt að *dokka* í íslensku um tvinnahespu sé þaðan komin. Orðið *dokke* virðist ekki til í dönsku sbr. ODS.

Orðið *doppa* skýrir HSch: „d. Doppe; ísl. málm bóla“. Svipuð lýsing er hjá BH. ÁBIM gefur fleiri merkingar en telur orðið tökuorð úr miðlágþýsku *doppe* 'hylki, skál; málm bóla'. Orðið í merkingunni 'málm bóla' er gamalt í íslensku og elstu dæmi í Rm eru frá 16. öld.

Merking HSch við *dornik* er 'skinnvefjur'. BH hefur allt aðra merkingu við hvorugkynsorðið *dornik*, þ.e. 'Syngen, Spillen' og er það einnig elsta heimild í Rm. Hann gefur einnig *dornikur* í kvenkyni fleirtölu í merkingunni 'et Par stive Støvler, Vandstøvler'. Sama gerir Ásgeir og hefur reyndar hliðarmyndirnar *dornikar* og *dorningar* í karlkyni sem bæði eru í Rm merkt 20. öld. Flettuna merkir ÁBIM 18. öld og segir merkinguna vera 'einsk. skinnsokkar'. Aldurinn á við kvenkynsmyndina *dornikur* sem nefnd er í orðabók Jóns Árnasonar biskups frá 1738 (1994:229). Orðið á upphaflega við fótubúnað duggara frá Doornik í Belgíu.

Við *dorra* gefur HSch merkinguna 'halarófa' en nefnir ekki hvaðan hann telji orðið komið. BH hefur orðið sem flettu og gefur merkinguna: 'conus, lignum porrectum, et langt smalt Træ; it. en udstrakt Længde'. Í viðbót við endurútgáfuna er bætt við athugasemd frá Birni (1992:106) sem áður var prentuð í *Bibliotheca arnamagnæana* (XXIX:115):

(Dorra er alkunnugt ord um hvörn uppriettann og oflangan hlut enn alltid contemptuose. Ovingiarn madur kinne seigia vid mig ef honum þikir eg havaxin „þu ert mikil dorra uppi loptid“. So seigi eg vid annan mann „stafur þinn er mikil dorra, eins og klackurenn i klifberanum, og so er rekid á bát þínum“.)

Hann hefur því ekki þekkt merkinguna 'halarófa'. ÁBIM getur hins vegar ýmissa merkinga og telur að hin sundurleitu tákngildi séu öll af sama toga en óljóst sé hver upphafleg merking hafi verið. Í Rm eru fjórar heimildir og er hin elsta viðbótin við orðabók BH.

Engin merking er gefin við *dós* hjá HSch. BH hefur merkinguna 'en Daase' og sama er að segja um ÁBIM sem hefur elst dæmi um orðið frá 17. öld eins og Rm. Hann telur *dós* tökuorð úr gamalli dönsku sem aftur hafi þegið orðið úr lágþýsku *dōse*.

HSch telur sögnina *dosa* hliðarmynd af *dasa* og að íslenska orðið sé 'þreyta'. BH vísar einnig í *dasa*. ÁBIM hefur sögnina undir nafnorðinu *dos* en vísar ekki í *dasa*. Hann virðist líta á hana sem samnoræna. Í Rm er aðeins eitt dæmi um sögnina frá upphafi 19. aldar en nokkur um nafnorðið *dos*, hið elsta frá upphafi 20. aldar. Í ODS er sögnin *dåse* fletta í merkingunni 'vera þreyttur' og vísað er í fornnorrænu *dæsask* í sömu merkingu og lýsingarorðin *dæsinn* og *dásinn* 'sljór, latur'.

Engin merking er gefin við nafnorðið *dosk* og sögnina að *doska* hjá HSch. BH segir merkingarnar vera 'Tøven, Nølen' og 'sinker, opholder mig, tøver'. ÁBIM hefur elst dæmi um *dosk* frá 17. öld í merkingunni

að orðin tengjast þýsku sögninni *tun* 'gera' en rithátturinn styður að orðið sé komið úr lágþýsku þótt skyldleiki sé við *tun* í háþýsku.

HSch lítur svo á að *dýngja* sé sama orð og danska orðið *dyngje*. Hann nefnir í stað þess íslenska orðið *hrúga*. Bæði BH og ÁBIM hafa þá merkingu í orðinu en það er gamalt og uppruni er umdeildur.

Við *dýrka* skrifar HSch: „*dýrka* jörðina, sjóin<n>, vísindin o.s.frv. d.; ísl. er að *dýrka* guð“. BH hefur flettuna *dyrke* og gefur merkinguna 'dyrker, røgter med Omhyggelighed; it. Tilbeder, ærer'. ÁBIM hefur sögnina *dýrka* án merkingarskýringar undir lýsingarorðinu *dýr*. Hvorugur hefur þá merkingu sem HSch virðist amast við og er án efa kominn úr dönsku.

Við *dyst* stendur hjá HSch: „ísl. hefta at“. Eitthvað er hér málum blandið þar sem *dyst* er nafnorð. BH hefur merkinguna 'Kamp mellem Ridende, et Ritterslag, naar Kavalleri slaaes mod Kavalleri'. Sama er að segja um ÁBIM. Hann setur við orðið 'riddarakeppni'. Hugsanlega hefur HSch átt við sögnina að *dysta* sem tvö dæmi eru um í Rm frá 17. öld.

Í stað *dægilegur* virðist HSch kjósa lýsingarorðið *fagur* og hann vísar í danska orðið *deilig*. Orðið er fletta bæði hjá BH og ÁBIM. Sá síðari lítur á það sem tökuorð úr dönsku frá 16. öld og eru heimildir um það í Rm frá því fyrir miðja þá öld.

4.2 Orð hjá ÁBIM en ekki BH

Orðin sem Ásgeir fjallar um en Björn ekki eru: *dala*, *dánumaður*, *daut*, *dekk*, *datera*, *debet*, *doktór*, *dómpápi*, *dont*, *dorri*, *dót*, *dragt*, *diktun*.

Við sögnina að *dala* skrifar HSch: „d. dale; sólin dalar; ísl. sólin gengur til viðar, lækkar á lopti“. BH hefur aðeins merkinguna 'støder, slaar en Bule paa, giver et Knæk' en ÁBIM gefur merkingarnar 'dælda, beygla; lækka, hnigna' og telur sögnina hafa sætt áhrifum frá dönsku sögninni *dale*. Um merkinguna 'lækka, hnigna' hefur Rm elst dæmi frá miðri 19. öld.

Engin skýring er við *dánumaður* hjá HSch. ÁBIM setur það undir flettuna *dándimaður* ásamt *dándismaður* og *dánimaður*. Hann telur allar myndirnar tökuorð úr dönsku *dannemand* en tilgreinir ekki aldur. Um *dánumaður* á Rm elsta heimild frá miðri 16. öld.

Við *daut* stendur aðeins „ekki d. = ekkert“. ÁBIM merkir orðið *daut* 18. öld og telur sambandið líklega komið úr dönsku *døjt* sem aftur sé fengið úr hollensku *duit* 'verðlítill hollenskur koparpeningur'. Orða-sambandið *ikke en døjt* 'intet som helst' er vel þekkt í dönsku en elsta

dæmi í Rm er frá 20. öld. Hugsanlega hefur orðasambandið einkum verið notað í talmáli.

HSch skýrir orðið *dekk* með íslenska orðinu 'þilfar'. ÁBIM merkir orðið 18. öld og nefnir merkingarnar 'grasbekkur framan við bæjarþil eða smágrashjalli við hús; grasræma utan við vegarbrún; þilfar á skipi; skjólþak eða hlíf; hjólbarði'. Orðið telur hann tökuorð úr dönsku *dæk* sem aftur hafi fengið það úr miðlágþýsku *deck*. Af dæmum í Rm að dæma virðist merkingin 'þilfar' hafa verið algeng á fyrri hluta 19. aldar þegar HSch var að safna til bókar sinnar.

HSch telur *datara* sama orð og *datere* á dönsku og bætir við: „ísl. dagsetja“. ÁBIM telur það einnig tökuorð úr dönsku og hefur elstu heimildir frá 17. öld eins og Rm.

Við orðið *debet* skrifar HSch einungis: „ísl. skuld“. ÁBIM telur það tökuorð úr dönsku *debet* sem aftur hafi þegið það úr latínu *dēbet* '(hann) skuldar'. Orðið merkir hann „(nísl)“. Elsta heimild Rm er frá síðasta þriðjungi 19. aldar en vel getur verið að það hafi verið notað í mæltu máli eitthvað fyrr.

Við *doktór* stendur hjá HSch: „fyrir: lækni“. ÁBIM telur orðið fengið frá dönsku *doktor* og hefur heimildir um það frá 16. öld. Heimildir um merkinguna 'lækni' eru í Rm a.m.k. frá 17. öld en flestöll dæmin eru um merkinguna 'sérfræðingur, fræðimaður'.

Orðið *dómpápi* 'fugl af finkuætt' telur ÁBIM tökuorð úr dönsku *dompap* sem aftur hafi þegið það úr lágþýsku *dōmpape*, af *dōm* 'kirkja' og *pape* 'prestur'. Um það hefur hann heimildir frá 18. öld sem eru líklegast hinar sömu og í Rm.

Við *dont* skrifar HSch aðeins „málleysa“. Um það hefur ÁBIM heimildir frá um 1700 í merkingunni 'verk, starf' og í Rm eru dæmi frá því snemma á 18. öld og allt fram á síðasta þriðjung 20. aldar. ÁBIM telur það tökuorð úr dönsku *dont* 'starf, sýslan' sem aftur hafi þegið orðið frá lágþýsku *doond* í sömu merkingu (sjá einnig *dund* í 4.1).

Merkingin hjá HSch við orðið *dorri* er 'hrútur'. Ekki er ljóst hvers vegna orðið er á listanum þar sem ÁBIM telur upprunann óljósan og að ekki sé unnt að benda á samsvaranir í grannmálum. Elstu heimildir Rm eru frá 17. öld.

Orðið *dót* telur HSch vera komið úr dönsku *dont* og skrifar: „hvað er búíð að giöra af d. mínu? – hvað er b. að g. af plöggunum m.“ ÁBIM hefur elst dæmi frá 19. öld og telur orðið vísast tökuorð úr víxlmyndum við lágþýsku *doond* (sjá *dund* í 4.1 og *dont* hér rétt ofar). Rm sýnir að orðið hefur verið vel þekkt í málinu snemma á 19. öld.

Við *dragt*, sem HSch leit á sem dönsku, skrifar hann: „ísl. búníngur“. ÁBIM hefur elst dæmi um orðið frá 18. öld og telur það tökuorð úr dönsku *dragt* sem í elstu heimildunum merkir ‘búníngur’ eins og hjá HSch.

Diktun er hér bætt við á spássíu án merkingar. ÁBIM hefur *diktan* ‘kveðskapur’ undir sögninni *dikta* en tilgreinir ekki aldur, sjá *dikta* í 4.1. Rm hefur heimildir um *diktan* frá 16. öld en um *diktun* frá lokum 17. aldar.

4.3 Orð hjá BH en ekki ÁBIM

Orð sem BH fjallar um en ekki ÁBIM eru: *dánarfé*, *dándimennska*, *dansagerðir*, *darakista*, *dáraskapur*, *deilíng*, *dofinleiki*, *dosaður*, *dragkista*, *drykkjurútur*, *duglegur*, *dýrkari*, *dýrriki*, *dúríki*.

Engin merking er við *dánarfé* hjá HSch en BH gefur tvær skýringar: ‘En Afdøds Efterladenskaber’ og ‘Midler, en død Mand skulde have arvet’. HSch hafði líklegast danska orðið *danefæ* í huga sem rakið er til forníslenska orðsins *dánarfé*. Það er skýrt í orðabók Fritzners: „hvad der ved ens Død er blevet Herreløst Gods“ (1886:236).

Orðið hefur eitthvað verið í notkun því að Rm hefur þrjú dæmi um það, hið elsta frá 1889.

Dándimennska er án skýringar hjá HSch. BH vísar í *dánimennska* ‘udmærket Retskaffenhed, Ærlighed’. ÁBIM sleppir þessari samsetningu, en sjá *dánumaður* í 4.2.

Engin merking er við *dansagerðir* hjá HSch. BH hefur flettuna *dansgiördir* og vísar í *Dansar*. Þar er merkingin sögð ‘Glædessange, grove Vers og Musik’.

Engin merking er við orðið *darakista* hjá HSch en BH skýrir það með ‘Daarekiste’. Í Rm eru dæmi frá miðri 18. öld og fram yfir miðja 20. öld. Í *Den danske ordbog* er orðið sagt notað um ‘anstalt hvor sindssyge mennesker førhen holdtes indespærret og ikke fik tilbudt nogen særlig behandling’.

Dáraskapur er skýrt þannig hjá HSch: „d. Daarskab; ísl. heimiska, fákaenska“. Hjá BH er flettan reyndar *dáruskapur* og merkingin sögð ‘Uforstand, Daarlighed’. Rm hefur elstu heimildir frá 18. öld. Sjá annars *dára* í 4.1.

Við *deilíng* stendur einungis hjá HSch: „ísl. skiptíng“. Merkingin hjá BH er ‘Delíng’. Bæði BH og ÁBIM hafa sögnina að *deila*, sjá 4.1.

Engin merking er við *dofinleiki* hjá HSch. Hjá BH er orðið sagt merkja

'Søvnagtighed i Fremgang og Handlemaade, Sløvhed, Uvirksomhed'. Elstu heimildir í Rm eru frá lokum 17. aldar.

Um lýsingarorðið *dosaður* „(dasaður) þreyttur, mæddur“ sjá *dosa* í 4.1. BH vísar einnig í *dasaður*. Rm hefur engar heimildir um *dosaður*.

Engin merking er við *dragkista* hjá HSCh. BH gefur merkinguna 'Dragkiste'. Orðið er augljóslega þegið að láni úr dönsku *dragkiste* 'kommóða'. Dæmi finnast í Rm frá 18. öld og fram yfir miðja 20. öld.

Orðið *drykkjurútur* er skýrt hjá HSCh sem 'vinsvelgur'. Hjá BH er flettan *drykkjurútari* og merkingin sögð 'Drukkenbolt, Dranker'. ÁBIM hefur *drykkjurútur* ekki sem sérstaka flettu en nefnir orðið undir *-rútur*. Hann nefnir þar einnig *drykkjurútari* eins og BH. Orðin telur hann líklega tökuorð úr gamalli dönsku. *Drykkjurútari* virðist eldra (17. öld) en *drykkjurútur* (18. öld).

Við lýsingarorðið *duglegur* setur HSCh: „d. duelig; atorkusamur“. BH skýrir það með 'duelig, habil'. Undir flettunni *duga* nefnir ÁBIM aðeins lýsingarorðið *dugandlegur* án merkingarskýringar. Elstu heimildir Rm eru frá síðasta þriðjungi 16. aldar. Óvíst er að *duglegur* eigi rætur að rekja til *duelig* í dönsku. Orðið er gamalt í íslensku og líklegast leitt af *duga* og *dugur*.

HSCh hefur flettuna *dýrkari* en sem „dýrkari jarðarin<n>ar, sjóarins“. BH gefur merkinguna 'Dyrker'. Rm hefur aðeins þrjár heimildir frá miðri 16. öld, síðari hluta 18. aldar og fyrsta þriðjungi 19. aldar. Sjá *dýrka* í 4.1.

Við *dýrriki* skrifar HSCh „eða *dúriki*“ og nefnir við danska orðið *Durik*. BH hefur flettuna *dúriki* og gefur merkinguna 'Durik, en Handue'. Hvorugt orðið er fletta í Rm.

4.4 Orð sem hvorki eru hjá BH né ÁBIM

Orðin 21 sem hvorki eru hjá BH né ÁBIM eru: *dádjarfur*, *danna*, *dáraður*, *dáradans*, *dáramennska*, *desgeit*, *dobull*, *dolí*, *dateraður*, *datum*, *defensor*, *deill*, *delíngvent*, *destellera*, *destilleríng*, *drifasilfur*, *driffjöður*, *drykkfelldur*, *dúnkraftur*, *diktaður*, *dikteríng*.

Við *dádjarfur* stendur hjá HSCh „l.o. pleb. hann er svo *dádjarfur*“. Ekki hefur mér tekist að finna hvaða aðkomuorð hann hafði í huga og ekki lagði hann til annað orð í staðinn og engar heimildir eru í Rm.

Við sögnina *danna* stendur aðeins „d. danne“ en engin tillaga var um skýringu.

Engar skýringar eru við *dáraður*, *dáradans* og *dáramennska* en þegar hefur verið fjallað um sögnina *dára* og nafnorðið *dári* (4.1).

Engin skýring er við orðið *desgeit*. ÁBIM setur nokkrar samsetningar undir flettuna 2 *des* 'ilmefni, angan' (*desbaukur, deshús, desköttur, desdýr*) en nefnir ekki *desgeit*. BH hefur flettuna *desköttur* 'Moskusdyret, Zibetkatten' og bæði orðin *desgeit* og *desköttur* finnast í Rm þegar á 18. öld. *Desgeit* er þar notað um antilópu en *desköttur* um moskusuxa.

Við *dobull* stendur aðeins „tvöfaldur“ hjá HSch. ÁBIM hefur myndina *dopull* 'tvöfaldur' og segir það fengið að láni úr dönsku *dobbel*. Um sama orð er að ræða þótt ÁBIM velji annan rithátt. Rm hefur aðeins eina heimild um *dobull* frá 1620 en þrjár um *dopull* frá fyrri hluta 20. aldar.

Við *dolí* skrifar HSch: „d. daarlig; pleb. Jeg er so fjandi dolí í dag“ en engin frekari skýring fylgir. Engin heimild var um orðið í Rm og er hér hugsanlega um talmálsnotkun að ræða.

Við *dateraður* stendur hjá HSch „dagsettur (l.o.)“. ÁBIM hefur látið nægja að hafa sögnina *datera* sem flettu. Engin skýring var hjá HSch við *datum*. Í Rm eru tvær 17. aldar heimildir um lýsingarorðið en ein frá sömu öld um *datum*.

Við *defensor* skrifar HSch: „d.; ísl. verjandi, svaramaður, talsmaður, málsvörslumaður.“ BH og ÁBIM hafa líklegast litið á orðið sem hreina dönsku en líklega hefur það eitthvað verið í notkun á dögum HSch. Engin heimild var í Rm. Sama á sjálfsagt við *destellera*, HSch: 'ísl. sálða, hreinsa', og *destillering* en við það orð var engin skýring hjá HSch. Í Rm voru þrjár heimildir frá 17. og 18. öld um *destillera* með -i- en ekkert dæmi um *destillering*.

Hvorki BH né ÁBIM hafði *deill* sem flettu en í Rm eru dæmi um orðið frá miðri 17. öld og fram á miðja 20. öld. Við það skrifaði HSch: „d. Deel; ísl. hlutur“.

Við *delíngvent* skrifar HSch „d.“ og bætir síðan við 'sakadólgur'. Danska orðið er skrifað *delinkvent* og er merkingin samkvæmt *Den danske ordbog* 'forbryder eller person der er anklaget eller dømt for en forbrydelse'. Í Rm er orðið að finna undir flettunni *delinkvent* en þar eru einnig dæmi með rithættinum *delikvent*. Elst heimild er frá upphafi 18. aldar.

Engar skýringar eru við *drifasilfur* og *driffjöður*. Ekki voru dæmi um *drifasilfur* í Rm en undir sögninni að *drífa* eru heimildir um *drifið silfur* frá síðari hluta 19. aldar. Undir *drífa* hefur BH „Drífa silfr“ og er merkingin 'gjør udpuklet, driver Arbejde i Sølv'. Dæmi voru um *driffjöður* í Rm þegar á fyrri hluta 19. aldar. Að baki liggur danska orðið *drivffeder*.

Ekkert danskt orð er við *drykkfelldur* en HSch gefur íslensku skýr-

inguna 'hneigður til vindykkju – hann er drykkfelldur – honum þykir góður sopinn'. Danska orðið sem HSCh hefur haft í huga er *drikfældig*. Elsta heimild í Rm er frá miðri 19. öld.

Við *dúnkraftur* stendur aðeins „ísl. vinda“. Þar hefur HSCh líklegast haft í huga danska orðið *donkraft* sem í *Den danske ordbog* er skýrt: „redskab eller anordning der mekanisk eller ved hjælp af hydraulik er i stand til at løfte tunge ting en lille smule“. Nokkrar heimildir eru um orðið í Rm, hinar elstu frá miðri 19. öld.

Engar skýringar eru hjá HSCh við *diktaður* og *diktering* (sjá 4.1 og 4.2).

4.5 Samantekt um stafkaflann *d*

Eflitið er yfir stafkaflann með orðum sem hefjast á *d* sést að hann er ekki fullfrágenginn frá hendi HSCh. Skýringar vantar við allnokkur orð, t.d. *dikta*, *diktur*, *dós*, *dosk*, *doska*, *drussi*, og orðum er bætt við á spássíu án skýringa. Svo virðist sem HSCh hafi viljað benda væntanlegum lesendum á að íslensk orð mætti finna yfir ýmis orð sem tíðkuðust í dönsku og borist höfðu sem aðkomuorð hingað til lands. Það sést m.a. á því hversu oft hann setti „d.“ fremst í skýringu. Danska orðið fylgir stundum með, t.d. „d. Daarskap“ við *dáraskapur* og „d. drive“ við sögnina *drifa*, en stundum ekki, t.d. aðeins „d.“ við *dask*.

Sé horft til uppruna orðanna hafa vissulega mörg þeirra borist í málið úr dönsku. ÁBIM telur t.d. að *dárlegur*, *dask*, *dempa*, *dós*, *dróg* og *dýrka* hafi komið þá leið á síðari öldum. Sum orðin telur hann samnorren, eins og *dosa*, *dosk* og *dask*, önnur samgermönsk eins og *deila* og *drifa*. Enn önnur lítur hann á sem gömul tökuorð, oft úr miðlagþýsku, t.d. *dans*, *dára*, *dikta*, *doppa* og *dund*.

Ýmis þau orð sem ekki er að finna hjá ÁBIM má skýra með því að hann sleppti oft að taka með viðskeytt orð, t.d. þau sem enda á *-ari*, *-ing*, *-legur*, *-lega*, *-leiki*, *-skapur*, ef þau bættu engu við lýsinguna á grunnorðinu og sömuleiðis gegnsæjar samsetningar.

5 Stafkaflinn *g*

Farið verður hér yfir stafkaflann *g* á sama hátt og *d* í 4. kafla. Um er að ræða 41 orð úr kveri merktu IV sem ég hef á sama hátt og í 4. kafla borið saman við BH annars vegar og ÁBIM hins vegar. Af þessu 41 orði voru tólf bæði hjá BH og ÁBIM og lít ég á þau fyrst. Fimm voru hjá ÁBIM en ekki BH og ellefu hjá BH en ekki ÁBIM. Afgangurinn, eða þrettán orð, var hvorki hjá ÁBIM né BH (sjá töflu 2).

	HSch	BH	ÁBIM
Orð hjá öllum	12	12	12
Orð hjá HSch og BH	11	11	
Orð hjá HSch og ÁBIM	5		5
Orð hvorki hjá BH né ÁBIM	13		
Alls	41	23	17

2. tafla: Orð úr bókstafnum g.

5.1 Orð sameiginleg HSch, BH og ÁBIM

Orðin tólf sem eru sameiginleg öllum þremur eru *glósa* (so.), *glósa* (no.), *grallari*, *grasséra*, *gressilegur*, *grillur*, *grobb*, *grobba*, *grófur*, *grubl*, *grubla* og *gumpur*.

Við sögnina og nafnorðið *glósa* eru engar athugasemdir hjá HSch. BH gefur tvær merkingar við bæði orðin. Annars vegar ‘glose’ og ‘Udtydning’ við nafnorðið en hins vegar ‘udbrede, gjøre bekjændt’ og ‘forklare, udtyde’ við sögnina. ÁBIM hefur bæði nafnorðið og sögnina í sömu flettu, nefnir norrænar samsvaranir nafnorðsins og telur þær komnar úr fornfrönsku *glose* sem aftur hafi þegið orðið úr latínu *glos(s)a*. Hann gefur engar upplýsingar varðandi aldur en samkvæmt Rm eru dæmi allt frá miðri 16. öld.

Í sviga aftan við orðið *grallari* setur HSch *graduale*. BH gefur einnig merkinguna ‘graduale’ og Rask bætti við ‘Salmebog’. ÁBIM aldursmerkir orðið 16. öld, gefur ýmsar merkingar og segir messubókarmerkinguna upphaflega og *grallari* tökuorð úr latínu *graduālāris*. Elstu dæmi Rm eru einnig frá 16. öld.

Við sögnina *grasséra* setur HSch í sviga ‘geyfa, æða’. Sögnin *geyfa* í skýringunni kemur þarna á óvart því að samkvæmt *Íslenskri orðabók* (2002:449) merkir hún ‘fara hægt, gaufa, slæpast’ og sama merking kemur fram hjá ÁBIM. BH setur sem merkingu ‘grassere’ á dönsku. Í ODS (1925:17–18) er merkingin annars vegar ‘strejfe om på gaden og gøre spektakel’ en hins vegar ‘om noget ondt, ubehageligt (sygdom, skadelige ideer ell. moder) ... hæрге, rase’. Það er síðari merkingin í dönsku sem HSch og BH vísa til. Samkvæmt ÁBIM þekkist sögnin *grassera* eða *grasséra* frá því á 17. öld og er tökuorð úr dönsku *grassere* sem aftur tók orðið að láni úr latínu *grassāri*. Elstu heimildir Rm eru frá sama tíma.

Við orðið *gressilegur* setur HSch skýringuna ‘ógurlegur, hræðilegur’. BH hefur *greslegur* og *gressilegur* undir sömu flettunni og gefur

merkinguna 'græsselig'. ÁBIM aldursmerkir *gress(i)legur* 17. öld og segir orðið tökuorð úr dönsku *græsselig* sem aftur hafi þegið það úr miðlágþýsku *greselik*. Elstu heimildir um báðar ritmyndirnar eru frá sama tíma.

Við fleirtölumyndina *grillur* hefur HSch aðeins orðin 'heilaköst, heilabrot'. BH hefur einnig fleirtöluna sem flettimynd og skýrir orðið 'Griller, Fantasi'. ÁBIM aldursmerkir orðið *grilla* 17. öld og telur það tekið að láni úr dönsku *grille* 'meinloka; engispretta' sem aftur hafi þegið það úr þýsku *Grille* 'engispretta', úr latínu *grillus* í sömu merkingu. Elsta heimild Rm er frá lokum 17. aldar.

Við nafnorðið *grob* hjá Hallgrími stendur 'raup' en þar fyrir aftan „s. Þórðar hreðu“. Orðið fann ég hvorki í forn málsorðabók Fritzners (1886–1896) né hjá Eiríki Jónssyni (1863) og elsta dæmi í Rm er frá miðri 18. öld. Við sögnina *grobba* stendur 'raupa, berkja stórt'. BH gefur skýringuna 'Brovten, Praleri'. ÁBIM telur að *grob* eigi sér ekki beinar samsvaranir í skyldum grannmálum og spyr hvort sögnin *grobba* og *grobinn* séu tökuorð og einhvers konar ummyndanir á danska orðinu *grobian* eða *grobrian*, í þýsku *Grobian*, í miðaldalatinu *Grobiānus* sem bæði var samnafn og sérheiti á rustamenni. Spurningunni svarar hann ekki og ekki hefur hann orðið *grobian* sem flettu. Orðið er á listanum hjá Hallgrími skrifað *grobbián* og við stendur að í þjóðversku og dönsku sé orðið *Grobian*, í íslensku 'raupari'.

Næsta sameiginlegt orð er lýsingarorðið *grófur*. Við það stendur hjá HSch „ósvinnur, ókurteis, mikill, t. d. grófur kuldi“. Hjá BH er gefin merkingin 'grov, plump'. ÁBIM telur að orðið sé komið inn í málið á 17. öld annaðhvort úr dönsku eða miðlágþýsku. Elstu heimildir í Rm eru frá þeim tíma.

Næstu tvö orð eru nafnorðið *grubl* og sögnin að *grubla*. Við þau stendur hjá HSch annars vegar 'heilabrot' og hins vegar 'að brjóta heilann'. BH gefur merkinguna 'Famlen i Blinde' við *grubl* og við *grubla* 'famle i Blinde'. ÁBIM gefur merkingarnar 'róta eða grafa í, fálma; velta fyrir sér, brjóta heilann um' við sögnina *grufla* og 'rótun eða fálma í e-u, heilabrot' við nafnorðið *grufl*. Hann telur merkinguna að 'velta fyrir sér' tökumerkingu úr dönsku. Í Rm eru elst dæmi um nafnorðið frá síðasta þriðjungi 17. aldar en um sögnina frá miðri 16. öld.

Síðasta sameiginlega orðið er *gumpur*. Við það skrifar HSch: „d. Gump, ísl. lendar, rass“. BH gefur merkinguna 'Rumpe' en ÁBIM 'lend' en að auki staðbundnu merkinguna 'kviður, bakhluti, rass'. Í Rm eru elst dæmi um *gump* frá 16. öld og virðast þær merkingar sem

ÁBIM tiltekur samkvæmt þeim einnig þekkjast í ritmáli. ÁBIM telur orðið ef til vill austurnorræna orðmynd og vísar í sænsku og dönsku *gump* 'lend'.

5.2 Orð hjá ÁBIM en ekki BH

Orðin sem ÁBIM tekur með í orðsifjabókina en BH hefur ekki eru: *glimt*, *gotta sér*, *grobinn*, *groms*, og *grotna*.

Við *glimt* stendur hjá Hallgrími aðeins „d.“ fyrir danska. Óvíst er hvaða merkingu hann hafði í huga. ÁBIM gefur merkingarnar 'ærsl, ofurkæti; ástar- eða holdfýsnarmerki; yxnamerki á kú, það að kýr beiðir; smá-skýjarof' en getur þess einnig að merkingin 'hæfileika-merki (t.d. í skáldverki)' sé tökumerking úr dönsku. Þá merkingu er að finna í ODS (1924:1078). Elsta dæmi í Rm er í merkingunni 'kæti, ærsl' og er frá síðasta þriðjungi 18. aldar.

Við *gotta sér* stendur hjá HSCh: „d. gotte sig“ en íslenskt skýringarorð hefur hann ekki. ÁBIM aldursmerkir það „(nísl.)“ og segir merkinguna vera 'gæða sér á, láta fara vel um sig, snurfusa sig'. Hann segir sögnina tökuorð úr dönsku *godte sig*, *godtes* 'bæta, fagna, gæða sér á'. Í Rm eru fáein dæmi og hið elsta þeirra frá síðasta þriðjungi 19. aldar. Í öllum tilvikum stýrir sögnin þágufalli. Í Tm er aðeins ein heimild úr Skagafirði um að *gotta sig* í merkingunni 'éta e-ð gott'.

Um lýsingarorðið *grobinn* vísast til *grob* í 5.1.

Við *groms* stendur hjá HSCh: „d. Grums, ísl. korgur, undanlát“. Elstu dæmi Rm eru frá 19. öld. ÁBIM telur orðið líklega tökuorð úr dönsku *grums* 'úrgangur, fiskslóg'.

Við *grotna* setur HSCh ekkert annað en merkinguna 'rotna, fúna, migla'. Í Rm eru elst dæmi frá miðri 19. öld en ÁBIM aldursmerkir sögnina 18. öld og segir hana leidda af lýsingarorðinu *grotinn* 'rotinn, sundurmorknaður'. Um það er engin heimild í Rm. Ekkert bendir til að sögnin sé fengin að láni.

5.3 Orð hjá BH en ekki ÁBIM

Orðin sem BH hefur í orðabók sinni en ÁBIM tekur ekki með eru: *gnýða fyrir*, *grafskrift*, *grafsteinn*, *gráhærður*, *grápappír*, *grashoppa*, *grobbari*, *grobbían*, *grunn*, *gunst* og *gunstugur*.

Við *gnýða fyrir* setur HSCh íslensku sögnina *hnoða*. BH gefur merkinguna 'arbejde igjennem, ælte' við flettuna *gnyða* en ÁBIM hefur ekki flettuna *gnýða* með -ý- en aftur á móti *gniða*, *niða* í merkingunni

‘nudda, núa’, vísar þar til samnorðna og samgermanskra samsvarana og hefur ekki litið á sögnina sem tökuorð.

Grafskrift, grafsteinn, gráhærður, grápappír og *grashoppa* eru öll án skýringa hjá HSch. Um *grafskrift* stendur hjá BH: ‘epitaphium, Gravskrift’. Elstu heimildir Rm um orðið eru frá miðri 18. öld. Við *grafsteinn* gefur BH skýringuna ‘cippus, Gravsten’. Elsta heimild í Rm er frá um 1800. Við *gráhærður* stendur hjá BH ‘canus, graahærdet’ og eru elstu dæmi í Rm frá síðari hluta 16. aldar. *Grápappír* skýrir BH ‘charta bibula, graat Papir, Trækpappír’ og er elsta heimild í Rm frá fyrri hluta 18. aldar. Við *grashoppa* stendur hjá BH ‘cicada, Græshoppe’.

Um orðið *grashoppa* í merkingunni ‘engispretta’ á Rm dæmi frá miðri 16. öld og fram til loka 19. aldar. Í öllum fimm tilvikunum er um augljós tökuorð að ræða.

Engin skýring var hjá HSch við orðið *grobbari*. BH skýrir orðið ‘infrunitus thraso, en Praler’. Elst dæmi í Rm er frá síðari hluta 18. aldar. Sjá nánar grobb, grobba í 5.1.

Um orðið *grunn* stendur hjá Hallgrími aðeins „lóð, húsnæði“. BH gefur merkinguna ‘fundus; Grund, Bund’. Ásgeir hefur flettuna *grunn* en aðeins í merkingunni ‘grunnur sjór’ sem ekki á við það orð sem HSch var með í huga.

Orðið *gunst* segir HSch danskt en gefur í staðinn *hylli*. Við *gunstugur* skrifar hann ‘blíður, náðugur’. BH hefur *gunst* sem flettu og gefur merkinguna ‘favor, Gunst’, þ.e. Rask notar danska orðið sem skýringu á íslensku flettunni. ÁBIM sleppir að taka með *gúnst* sem mörg dæmi eru um í Rm allt frá fyrri hluta 17. aldar og hefur hugsanlega litið á það sem hreina dönsku. Um *gúnstugur* á Rm elst dæmi frá 1630.

5.4 Orð sem hvorki eru hjá BH né ÁBIM

Orðin þrettán í handriti HSch, sem vantar bæði hjá BH og ÁBIM, eru: *gratúlera, grillóttur, grillufullur, grilluhaus, grillumaður, grobbaralegur, grott, grófheit, gróflega, grublan, grund, guðlegheit, göfugheit*.

Ef aðeins er horft á þessi orð út frá orðsifjabókinni hefði mátt vænta þess að sjá sögnina *gratúlera*, sem Rm á dæmi um allt frá 18. öld, ekkert síður en *grasséra* sem ég nefndi áður. Síður var að vænta næstu fimm orða, þ.e. samsetningar með *grill(u)*- og orðið *grobbaralegur* en eins og bent var á í 4.5 sleppir ÁBIM að greina frá gegnsæjum samsetningum og viðskeyttum orðum. Ekki var heldur að búast við að finna atviksorðið *gróflega* þar sem lítið er um atviksorð í bókinni með viðskeytinu *-lega* eins og áður hefur verið bent á (4.5) eða *grublan* þar

sem nafnorðinu *grufl* og sögninni *grufla* voru gerð góð skil. Ekki var þess að vænta að finna orðin *grófheit*, *guðlegheit* eða *göfugheit*, þar sem ÁBIM tekur ekki með orð sem enda á tökuviðskeytinu *-heit*. Fremur hefði mátt búast við umfjöllun um viðskeytið *-heit*. *Grott* er hugsanlega misritun fyrir *grotta* sem bæði er fletta hjá BH og ÁBIM og HSch skýrir með „d. Grotte; ísl. dæld“. Rm hefur dæmi um orðið a.m.k. frá 18. öld. Ekki veit ég hvernig *grund* var borið fram í merkingunni ‘ástæða’, sennilega „grún-n“. Líklega hafa bæði Björn og Ásgeir litið á orðið sem dönsku.

5.5 Samantekt um stafkaflann g

Lítill sem enginn munur er á þeim kafla handritsins sem sýnir orð sem hefjast á g og þeim sem hefjast á d (sjá 4.5) annar en að sá fyrri er mun styttri. Hann er ekki fremur en hinn fullfrágenginn frá hendi HSch. Skýringar vantar við tvö orð orð, *glósa* og *glimt*. Í þessum kafla eru einnig mörg orð merkt með „d.“ fyrir „danska“. Danska orðið fylgir stundum með, t.d. „d. gotte sig“, „d. gump“ en stundum ekki, t.d. aðeins „d.“ við *glimt*.

Sé horft til uppruna orðanna hafa vissulega mörg þeirra borist í málið úr dönsku. ÁBIM telur t.d. að *grassera*, *gressilegur*, *grubl*, *glimt*, *gotta sér* og *groms* hafi komið þá leið á síðari öldum. Sum orðin telur hann gömul tökuorð úr fleiri en einu máli, t.d. *glósa* úr fornfrönsku, *grallari* úr latínu og *grófur* hugsanlega úr miðlagþýsku jafnvel í gegnum dönsku.

Sama á við hér og í fyrri kaflanum að Ásgeir sleppir ýmsum viðskeyttum og samsettum orðum sem engu bæta við upprunaskýringar grunnorðsins.

6 Niðurlag

Florilegium er líklegast ein merkasta samantekt um aðkomuorð í máli manna á fyrri hluta 19. aldar. Hallgrímur stundaði orðasöfnun sína á aðkomuorðum framan af 19. öld, einmitt þegar hugmyndir Fjölnismanna um tungumálið voru farnar að skjóta rótum (Kjartan G. Ottósson 1990: 51–64). Fjölnismönnum hefur margt verið eignað hvað tungumálið varðar og margt vissulega með réttu. En Benedikt Gröndal minnti rækilega á föður sinn og Hallgrím í *Dægradvöl* (1953:340–341):

Venjulega er tekið fram, að endurreisn íslenzkunnar á seinni tímum sé Fjölni að þakka, og einkum Konráði og Jónasi, en menn gæta þess ekki, eða vilja ekki kannast við, að Skeving og faðir minn lögðu grundvöllinn; þeir voru kennarar og fyrirmyndir þessara tveggja manna; Skeving hafði áhrif á Konráð, en faðir minn á Jónas.

Erfitt er að geta sér nákvæmlega til um skoðanir Hallgríms á stöðu tungunnar á hans dögum því að lítið er til af bréfum frá Hallgrími, t.d. engin svo vitað sé til Rasmusar Rasks þótt þeir hefðu ágætt samband á meðan Rask dvaldist hérlendis. Finnboði Guðmundsson og Finnur Sigmundsson gáfu aftur á móti út rúmlega 40 bréf frá Hallgrími til Konráðs Gíslasonar sem varðveitt eru í Kaupmannahöfn. Þau eru frá árunum 1839–1861 (1970:175–209). Þar vikur Hallgrímur að safni sínu til íslenskrar orðabókar, öðrum orðabókum, einstökum orðum og tungumálinu almennt en hann minnst hvergi á *Florilegium*.

Í köflunum hér að framan var fyrst farið yfir nokkrar flettugreinar úr bókstafnum *s* í *Florilegium* sem virðast frágengnar þótt þær séu nefndar „drög“. Greinarnar sem vísað var til úr *s*-i benda til að Hallgrímur hafi verið með einhvers konar málhreinsunarbók í huga en sú hugmynd fellur vel að tíðarandanum. Í 4. og 5. kafla voru tveir stafkaflar bornir að orðabókum BH og ÁBIM og skoðað hvað þeir hefðu um sömu orð að segja.

Athugun á *Florilegium* sýnir að handritið kemur að góðu gagni við söfnun og úrvinnslu aðkomuorða frá fyrri hluta 19. aldar. Talsverður hluti orðanna er vissulega í orðabók BH en mörgum bætir Hallgrímur þó við sem vert er að taka tillit til. Í handriti Hallgríms eru einnig orð sem ættu heima í orðsifjabók ÁBIM en eru af einhverjum ástæðum ekki með þar. Eins og framfar var bent á var Lbs. ÍB 359 4to ekki orðtekið með öðrum orðabókarhandritum í Landsbókasafni á fyrstu árum Orðabókar Háskólans og margt bendir til að Ásgeir hafi ekki skoðað það með tilliti til orðasöfnunar.

Hallgrímur tekur vissulega með mörg eldri orð sem ekki var ástæða til að líta á sem aðkomuorð þegar komið var fram á miðja 19. öld. Fróðlegt hefði verið að finna fleiri frágengnar flettugreinar eins og þær sem til eru úr *s*-i til að fá betri mynd af hugsanlegri málhreinsunarorðabók. Greinarnar eru fáar en gefa þó mynd af því hvað HSch hefur líklega haft í huga. Þar kemur ekki fyrir orðið „málleysa“ sem finna má t.d. við orðin *dessast*, *dont* og *dund*.

Florilegium er eitt af mörgum orðabókahandritum sem gefa þarf frekari gaum því að víst er að mörg matarholan leynist í óútgefnum uppskriftum áhugamanna um íslenskt mál og íslenskan orðaforða.

Heimildir

- ÁBLM = Ásgeir Blöndal Magnússon. 1989. *Íslensk orðsifjabók*. Reykjavík: Orðabók Háskólans.
- Benedikt Gröndal. 1953. *Dægradvöl*. Í: Ritsafn. Fjórða bindi. Bls. 259–554. Reykjavík: Ísafoldarprentsmiðja H.F.
- BH = Björn Halldórsson. 1992. *Orðabók Íslensk – latnesk – dönsk*. Eftir handriti í Stofnun Árna Magnússonar í Kaupmannahöfn. Fyrst gefin út árið 1814 af Rasmusi Kristjáni Rask. Ný útgáfa. Jón Aðalsteinn Jónsson sá um útgáfuna. Orðfræðirit fyrri alda II. Reykjavík: Orðabók Háskólans.
- Björn M. Ólsen. Fjörutíu vasabækur varðbeittar á orðfræðisviði Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum.
- Den danske ordbog*: <http://ordnet.dk/ddo/ordbog?query=drog>.
- Eiríkur Jónsson. 1863. *Oldnordisk ordbog*. Kjöbenhavn: J.D. Qvist.
- Finnbogi Guðmundsson. 1970. Frá Hallgrími Scheving. *Landsbókasafn Íslands. Árbók 1969*, 26. ár, bls. 156–209.
- Fritzner, Johan. 1886–1896. *Ordbog over det gamle norske Sprog*. Omarbeidet, forøget og forbedret Udgave. I–III. Kristiania: Den norske Forlagsforening.
- Guðrún Kvaran. 2001. Vasabækur Björns M. Ólsens. *Orð og tunga* 5:23–41.
- Guðrún Kvaran. 2008. Hallgrímur Scheving og staðbundinn orðaforði. *Íslenskt mál og almenn málfræði* 30:153–177.
- Guðmundur Andrésson. 1999. *Lexicon Islandicum*. Orðabók Guðmundar Andréssonar. Ný útgáfa. Gunnlaugur Ingólfsson og Jakob Benediktsson önnuðust útgáfuna. Orðfræðirit fyrri alda IV. Reykjavík: Orðabók Háskólans.
- Íslensk orðabók*. 2002. Þriðja útgáfa, aukin og endurbætt. Ritstjóri Mörður Árnason. Reykjavík: Edda.
- Jakob Benediktsson. 1969. Íslensk orðabókarstörf á 19. öld. *Andvari. Nýr flokkur* 94:96–108.
- Jón Árnason. 1994. *Nucleus latinitatis*. Ný útgáfa. Guðrún Kvaran og Friðrik Magnússon sá um útgáfuna. Orðfræðirit fyrri alda III. Reykjavík: Orðabók Háskólans.
- Jónas Hallgrímsson 1989. *Ritverk Jónasar Hallgrímssonar* I–IV. Reykjavík: Svart á hvítu.
- Katlev, Jan. 2000. *Politikens etymologisk ordbog*. København: Politikens forlag.
- Kjartan G. Ottósson. 1990. *Íslensk málhreinsun*. Sögulegt yfirlit. Rit íslenskrar málnefndar 6. Reykjavík: Íslensk málnefnd.

ODS = *Ordbog over det Danske Sprog*. 1919–1954. I–XXVII. København: Gyldendalske Boghandel – Nordisk Forlag.

Páll Eggert Ólason. 1948–1952. *Íslenskar æviskrár*. I–V. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag.

Rm = *Ritmálsskrá Orðabókar Háskólans*: www.arnastofnun.is.

Skeat, Walter W. 1980. *A Concise Etymological Dictionary of the English Language*. New York: G.P. Putnam's Sons.

Lykilorð

orðabókarfræði, orðaforði, tökuorð, málhreinsun

Keywords

lexicography, vocabulary, loan words, linguistic purism

Abstract

Hallgrímur Scheving and loanwords.

The article discusses the manuscript Lbs. ÍB 359 4to, that contains e.g. a copy by Magnús Grímsson of a list of loan words by Hallgrímur Scheving, teacher in Bessastaðaskóli, which he called *Florilegium*; literally “collection of flowers” but could be called “a collection of examples”. First some examples of probably finished articles from the letter *s* were discussed, that may show what Hallgrímur was aiming at with his collection. The words beginning with *d* and *g* were compared with Björn Halldórsson's *Icelandic-Latin-Danish dictionary* (1814/1992) and Ásgeir Blöndal Magnússon's *Icelandic etymological dictionary* (1989). The final chapter is a summary of conclusions.

Guðrún Kvaran

Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum / Háskóli Íslands

Neshaga 16

107 Reykjavík

gkvaran@hi.is

Guðrún Þórhallsdóttir

Að kaupa til karnaðar sér ambátt

1 Inngangur

Hér verður fjallað um forníslenska stakyrðið *karnaðr*, sem er varðveitt í texta Grágásar, en þar er kveðið á um hvernig fara skuli að því að *kaupa til karnaðar sér ambátt*.¹ Sagt verður frá hugmyndum fræðimanna um merkingu og uppruna orðsins *karnaðr*, m.a. framlagi Ásgeirs Blöndal Magnússonar í *Íslenskri orðsifjabók*, og leitað að góðri lausn á þeirri gátu. Sagan af orðinu *karnaðr* er jafnframt dæmisaga um áhrif orðsifjabóka á söguskýringar.

Í 2. kafla verður sagt frá því hvernig hefðbundnar handbækur gera grein fyrir orðinu *karnaðr* og frá þróun nafnorðamyndunar með viðskeytinu *-naðr*, og í 3. kafla fjallað um eldri skýringar á uppruna orðsins *karnaðr*. Þar sem um stakyrði er að ræða er við hæfi að kanna samhengið, sem orðið *karnaðr* birtist í, og verður í 4. og 5. kafla fjallað um þá setningu Konungsbókar Grágásar, sem geymir orðið *karnaðr*, og hún borin saman við þá lítt breyttu gerð sem varðveitt er í Staðarhólsbók. Af textaskoðuninni verður dregin sú ályktun

1 Þessi grein er að stofni til fyrirlestur sem fluttur var á málþinginu *Orð af orði* sem haldið var 7. nóvember 2009 og helgað aldarminningu Ásgeirs Blöndal Magnússonar. Áður hafði ég flutt erindið „Oícel. *karnaðr*: Carnal or non-carnal care?“ á ráðstefnunni *The 28th East Coast Indo-European Conference (ReykIEC)* í Háskóla Íslands 14. júní 2009. Þetta efni kom einnig lítillaga við sögu í fyrirlestri mínum, „Oícel. *karlægr/kþrlægr* ‘bedridden’: *u*-umlaut and analogy in Old Norse“, á *The 29th East Coast Indo-European Conference* í Cornell-háskóla 19. júní 2010. Ég þakka áheyrendum mínum við þessi þrjú tækifæri fyrir góðar umræður, ritstjóra og ritrýnum tímaritsins *Orð og tunga* fyrir gagnlegar athugasemdir og Gunnari Karlssyni, prófessor í sagnfræði, fyrir skemmtilegt spjall um Grágás og þrælahlald að fornu.

að líklegt sé að það að *kaupa til karnaðar sér ambátt* hafi átt við það að leysa konu úr ánaud til að flytja hana inn á heimili sitt, en orðið *karnaðr* vísi ekki beint til kynlífs eins og margir hafa haldið fram. Í 6. kafla verður fjallað nánar um merkingu og uppruna orðsins *karnaðr* í því ljósi og lagt til að *karnaðr* hafi merkt ‘umönnun’ og sé náskylt ísl. no. *kør* ‘ellihrumleiki’ og germönskum nafnorðum sem merktu ‘áhyggja, umhyggja’.

2 Merking og myndun

2.1 Handbókafróðleikur

Orðið *karnaðr* er eingöngu að finna á einum stað í Konungsbók Grágásar þar sem lesa verður merkingu þess og myndun úr orðunum *kaupa til karnaðar sér ambátt*. Meðal fræðimanna ríkir þó eining um málfræðilega greiningu orðmyndarinnar *karnaðar*. Í handbókum er hún jafnan túlkuð sem eignarfall eintölu af nafnorðinu *karnaðr*. Orðið fellur í þekktan flokk *u*-stofna karlkynsorða sem enda á *-naðr*, sbr. *búnaðr*, *fagnaðr*, *klæðnaðr* o.s.frv. Venja er að endurgera uppflettimyndina sem nf.et. *karnaðr*, en nefnifallsmynd með *u*-hljóðvarpi, **kørnuðr*, væri einnig hugsanleg, sbr. tvímyndirnar *fagnaðr* og *fögnuðr*.

Fræðimenn á 19. öld voru ekki heldur í vandræðum með að útskýra hvað orðið hlyti að merkja. Richard Cleasby og Guðbrandur Vigfússon (Cleasby og Vigfússon 1874:332) þýddu no. *karnaðr* sem „concupinage“ ‘frillulífi’. Vilhjálmur Finsen, útgefandi Grágásar, leit ekki svo á að *karnaðr* væri beinlínis frillulifnaður og kaus heldur þýðinguna „kjódelig Lyst“ ‘holdleg ánægja’ (Grágás 1883:627). Í orðabók Fritzners (1886–96, 2:260) er *karnaðr* þýtt sem „Samleie“ ‘kynmök’. Þessar skýringar eru vitanlega ekki samhljóða, en þó á svipuðum merkingarslóðum.

2.2 Uppruni nafnorðamyndunar með *-naðr*

Í árdaga myndaði frumindóevrópska viðskeytið **-tu-* verknaðarnafnorð beint af sagnrótum. Þannig var nafnorðið *kostr* leitt af rót sagnarinnar *kjósa* í gotnesku og norrænu (gotn. no. *kus-tu-s* ‘próf’ af so.

kiusan 'prófa', sbr. einnig lat. no. *ac-tu-s* 'rekstur' af so. *agere* 'reka'). Síðar var viðskeytið *-tu- einnig notað til að mynda nafnorð af sagnstofni bæði í latínu og germönsku, sbr. físl. no. *reikuðr/reikaðr* 'það að reika (?)' af so. *reika*, gotn. no. *wratō-du-s* 'ferð' af so. *wratōn* 'ferðast', lat. *ornā-tu-s* 'búnaður' af so. *ornāre* 'búa út'.²

Með tímanum fóru menn að túlka slík nafnorð þannig að sérhljóð sagnstofnsins tilheyrði viðskeytinu. Þessu aukna viðskeyti, lat. -ātu-, frgerm. *-ōþu-, var þá bætt við stofna nafnorða og lýsingarorða. Á þann hátt var t.d. myndað nafnorðið *vinaðr* 'vinátta' af no. *vinr* án þess að nokkurt sagnorð hefði verið milliliður í þeirri orðmyndun, sbr. gotn. no. *manniskōdus* 'manneðli' af lo. *mannisks* 'sem viðkemur mönnum', lat. no. *principātus* 'fyrsta sæti' af orðinu *princeps* lo. 'fyrstur', no. 'foringi'. Fjórða skrefið í þróun viðskeytisins fólst í því að viðskeytið stækkaði enn. Þar sem ýmsar sagnir með *nō*-viðskeyti mynduðu nafnorð með frumgermanska viðskeytinu *-ōþu- kom að því að -n- var túlkað sem hluti viðskeytisins. Eftir það mátti bæta viðskeytinu *-nōþu- við ýmsar gerðir stofna og varð sú orðmyndun virk í norrænu og fornensku. Físl. *dugnaðr* var þannig myndað með viðskeytinu -nað- af so. *duga* eða no. *dugr*, en ekki af grunnorði sem hafði -n-. Af fornensku sögninni *huntian* 'veiða' var bæði myndað no. *huntoð* (án -n-) og no. *huntnað* 'veiði' með viðskeytinu -nað-. (Um sögu viðskeytisins sjá Guðrúnu Þórhallsdóttur 1984.)

Af framansögðu leiðir að orðið *karnaðr* gæti verið leitt af ýmiss konar grunnorðum: sögninni **karna* (með *n*-viðskeyti) eða **kara* (án -n-) eða af nafnorðsstofni með eða án -n-. Í hópi íslenskra orða með -naðr eru ýmis verknaðarnafnorð leidd af sögnum, t.d. *fögnuðr/fagnaðr* 'það að fagna' af so. *fagna*, en önnur eru nafnleidd, t.d. *þjófnaðr* af no. *þjófr*. Orðin geta fengið hlutstæða merkingu, sbr. *búnaðr* og *klæðnaðr*, og jafnvel eru til gerandnöfn í skáldamáli með þetta viðskeyti, t.d. *magnaðr* 'sá sem magnar' af so. *magna*. Viðskeytið -naðr gefur því ekki skýrt til kynna af hvers konar orði no. *karnaðr* hafi verið myndað, heldur er um ýmsa kosti að velja.

2 Físl. *reikuðr/reikaðr* kemur reyndar aðeins fyrir í orðasambandinu *fjóra e-n í reikuð* 'ýta við e-m' og er í orðabók Fritzners tilfært sem *reikuðr* kk. (Fritzner 1886–96, 3:66).

3 Uppruni no. *karnaðr* — Eldri skýringar

3.1 Skyldleiki við físl. *kǫr* ‘rekkja’

Fræðimenn á 19. öld, sem tengdu orðið *karnaðr* við holdlegar fýsnir, töldu það skylt kvenkynsorðinu *kǫr* í merkingunni ‘rekkja, rúm’, eins og lagt er til í orðabók Cleasbys og Guðbrands Vigfússonar sem tilfæra „[*kör* = *a bed* (?)]“ sem skýringu við orðið *karnaðr* (Cleasby og Vigfússon 1874:332). Þetta tóku yngri fræðimenn upp, m.a. de Vries (1962:302, 342) sem þýddi *karnaðr* sem ‘hjasof’ og vísaði í orðið *kǫr* sem hann sagði merkja ‘rekkja’, einkum ‘sjúkrabeður’.

Þó er engan veginn víst að no. *kǫr* hafi merkt ‘rekkja’. Hugmyndin um að *kǫr* hafi haft þá merkingu er m.a. fengin úr lýsingunni á bústað Heljar í Snorra-Eddu þar sem fram kemur að sæng Heljar er nefnd *Kǫr* (sjá t.d. umræddan kafla Gylfaginningar í útgáfu Finns Jónssonar 1900:32). Þar er reyndar líka sagt að diskur Heljar hafi heitið *Hungr* og hnífur hennar *Sultr*, og því má efast um að *kǫr* hafi beinlínis verið orð um flet eða húsgagn. Önnur vísbending um að *kǫr* hafi merkt ‘rúm’ er fengin úr orðalaginu *leggja í kǫr* og *leggjask í kǫr*, sem hafi þá merkt ‘leggja í rúminu’ og ‘leggjast í rúmið’, og úr samsettum orðum eins og lo. *kar-lægr* ‘rúmfastur’. Við Íslendingar þekkjum þó einnig vel orðalagið *að leggjast í flensu* eða *þunglyndi* eða *eymd* og *volæði* og ættum að telja sennilegt að *kǫr* gæti rétt eins verið krankleikinn og húsgagnið. Auk þess kemur merkingin ‘rekkja’ varla til greina í öllum dæmum um orðið *kǫr* úr fornum kveðskap (sbr. grein 3.1.1 hér á eftir). Í orðunum *ór kǫr dauðir* í lausavísu Kormáks Ögmundarsonar (*Lex. poet.* 1931:355) vísar *kǫr* t.d. fremur til sjúkdóms eða ástands þeirra sem dóu en rekkju, sbr. orðalagið *deyja úr hor*.

3.1.1 Uppruni orðsins *kǫr*

Um skýringar á uppruna orðsins *kǫr* er það að segja að Holthausen (1948:172) giskaði á að orðið hefði beinlínis merkt ‘rúm, flet’ og verið skylt orðinu *karmr*, en sýndi þó efasemdir sínar með spurningarmerki. Hins vegar hefur einnig verið lagt til að *kǫr* sé ‘ellihrumleiki’, fremur en ‘sjúkrabeður’. Þannig leit Ásgeir Blöndal Magnússon (1989:538) á málið. Að hans dómi var orðið *kǫr* skylt íslensku orðunum *karl*, *kjarni* og *korn* og alls kyns elliorðum í grísku, sanskrít og fleiri málum, t.d.

gr. γέρον k. 'öldungur', skr. *járati* 'gerir hruman, gamlan', af indó-evrópsku rótinni **ǵerh₂*- 'nudda, slíta, gera gamlan'.

Í þriðja lagi hefur orðið *kǫr* verið talið eiga beina samsvörun í orðinu *kara* í gotnesku, fornháþýsku og fornsaxnesku, og fornenska orðinu *cearu* 'umhyggja, áhyggja', ne. *care* (sjá de Vries 1962:342). Norðmennirnir Bjorvand og Lindeman (2000:458) hafa m.a. aðhyllst þessa hugmynd. Þeir þýða físl. *kǫr* sem 'sorg, áhyggja; sjúkrabeður' og endurgera frumgermanska nafnorðið **karō*-, sem sé skylt sögninni *kæra* < frgerm. **kērijan* 'kveina, kvarta'. Hafa þeir í huga að orðasambandið *leggjask* í *kǫr* mátti nota um andlegt ástand, ekki eingöngu líkamlegan hrumleika, því að menn gátu lagst í kör „af harmi ok elli“ (Fritzner 1886–96, 2:390). Í fornum kveðskap má líka finna dæmi sem fellur vel að merkingunni 'áhyggja, sorg'. Kenningin *sveigar kǫr* í lausavísu Skallagríms Kveldúlfssonar er skýrð sem 'eyðilegging greinarinnar, þ.e. öxi' í *Lexicon poeticum* og orðið *kǫr* því túlkað þar sem 'eyðilegging' (*Lex.poet.* 1931:355). Kock (1926:25) mælti hins vegar með merkingunni 'áhyggja, sorg' í því dæmi, enda komi orðin *anгр*, *ekki* og *sorg* einnig fyrir í kenningum um vopn, sbr. *þǫðvar byrgis sorg* 'sorg skjaldarins, þ.e. sverð' (*Lex.poet.* 1931:526).

Af framansögðu má ljóst vera að no. *kǫr* er ekki traustur grundvöllur undir þá túlkun að orðið *karnaðr* hafi merkt 'holdleg ánægja', 'kynmök' eða 'frillulífi'. Að minnsta kosti bendir fátt til þess að no. *kǫr* hafi átt við rúmið sem maður leiðir nýkeypta ambátt til.

3.2 Tillögur Ásgeirs Blöndal Magnússonar um uppruna no. *karnaðr*

Aðrar skýringar á orðinu *karnaðr* hafa einnig komið fram því að Ásgeir Blöndal Magnússon (1989:448) nefndi fleiri kosti í *Íslenskri orðsifjabók*. Ásgeir nefndi í fyrsta lagi þann möguleika að físl. *karnaðr* gæti verið norræn ummyndun á lat. *caro*, ef. *carnis* 'hold', en hafnaði þeirri hugmynd. Ef *karnaðr* merkti eitthvað holdlegt, að kaupa þræl 'í holdlegum tilgangi', er það að minnsta kosti ekki beint lán úr lat. **carnātus* því að slíkt orð er ekki til. Það er ekki óhugsandi að lat. *caro* hafi komið sem tökuorð inn í norrænu, og einhver stofn **kar*- eða **karn*-, sem merkti 'hold' eða 'eitthvað holdlegt', liggi að baki orðinu *karnaðr*, en sá milliliður er þá ekki varðveittur. Ekki er heldur mikið um að fornmálsorð sem enda á *-naðr* séu tökuorð, heldur eru þau

langflest smíðuð úr innlendu hráefni (sbr. Guðrúnu Þórhallsdóttur 1984:6–9).³

Ásgeir Blöndal Magnússon varpaði einnig fram annarri hugmynd (1989:446, 448), þ.e. að *karnaðr* gæti merkt 'þrif' eða 'umhirða' og verið skylt sögninni *kara* 'sleikja burt slím eða óhreini, hreinsa; ljúka við'. Þá benti hann á skyldar sagnir í sænsku og þýsku (sæ. *kara* 'skrapa, krafsa', fhþ. *kerian* 'sópa'). Í þriðja lagi nefndi Ásgeir (1989:448) þann kost að no. *karnaðr* gæti verið í ætt við gotn. *kara*, fe. *cearu* 'umhyggja', en aðrir höfðu hins vegar tengt no. *kør* við þau orð (sjá grein 3.1.1).⁴ Ásgeir hafði ekki fleiri orð um þetta, en það að hann nefndi í einni setningu í orðsifjabók sinni að hugsanlega væri *karnaðr* 'þrif' eða 'umhirða' hafði sín áhrif á nýja útgáfu Grágásar. Gunnar Karlsson o.fl. (1992:538) skýrðu nefnilega no. *karnaðr* í orðaskránni svo: „þjónusta, umhirða; (e.t.v.) kynmök, fylgilag konu (*ambáttar*) við karl“.

Því fer augljóslega fjarri að uppruni orðsins *karnaðr* liggi í augum uppi. Lagðar hafa verið fram tvenns konar tilraunir til að skýra orðið sem kynlífsorð, en þær gera ráð fyrir skyldleika við no. *kør* 'rekkja' eða láni úr latínu. Auk þess nefndi Ásgeir Blöndal Magnússon tvær tillögur sem gefa no. *karnaðr* ekki kynlífsmerkingu, heldur merkinguna 'þrif' eða 'umhirða' annars vegar og einhvers konar umhyggjumerkingu hins vegar. Bæði fyrstnefnda og síðastnefnda tillagan af þessum fjórum tengja orðið *karnaðr* beint eða óbeint við no. *kør*, og gefur því auga leið að ekki er hægt að leggja mat á þessar tilgátur án þess að taka afstöðu til uppruna orðsins *kør*. Þar sem orðið *karnaðr* er stakyrði eru tilgátur um uppruna þess og merkingu undir því komnar hvernig textinn, sem varðveitir orðmyndina *karnaðar*, er túlkaður. Því er við hæfi að líta á það samhengi sem orðið *karnaðr* birtist í áður en frekari ályktanir um orðið verða dregnar.

3 Tökuorðið *markaðr* (einnig *marknaðr*) má kalla undantekningu. Það er talið fengið úr fsaxn. *market*, en það orð er tökuorð úr latínu (sjá deVries 1962:379).

4 Ég túlka þessi orð Ásgeirs sem tvær aðgreindar tillögur um uppruna orðsins *karnaðr*: „Verið getur að orðið merki 'þrif' eða 'umhirða' og þá líkl. tengt so. *kara* (s.þ.) — eða sé í ætt við gotn. *kara*, fe. *caru*, ne. *care* 'umhyggja'“ (Ásgeir Blöndal Magnússon 1989:448).

4 Samhengið

4.1 Setningin í Konungsbók

Orðið *karnaðr* er varðveitt í einni setningu í Konungsbók Grágásar (Gl.kgl.sml. 1157 fol.) sem hér er sýnd.

Rétt er at maðr caupe til karnaþar ser amböt xii. avrom fyrir lof fram.
(Grágás 1852:192)

Rétt er at maðr kaupi til karnaðar sér ambátt, tólf aurum fyrir lof fram.
(stafs. samr.)

Samkvæmt Grágásarskýringum Vilhjálms Finsen (*Grágás* 1883:641) munu orðin *tólf aurum fyrir lof fram* merkja ‘fyrir tólf aura án leyfis’ („for 12 aurar“, „uden Tilladelse“). Þau orð kalla í fyrsta lagi á skýringu á því hvers konar leyfi átt er við. Þar höfðu eldri fræðimenn (Schlegel og Baldvin Einarsson, tilv. eftir *Grágás* 1883:641) giskað á að átt væri við samþykki eiganda ambáttarinnar þótt undarlegt virðist að eigandinn þyrfti ekki að samþykkja kaupin. Vilhjálmur hafði sjálfur lagt til að um leyfi lögréttu væri að ræða, þar sem orðin *fyrir lof fram* virðast hafa þá merkingu í öðru samhengi, en fallið frá þeirri hugmynd og talið líklegra að átt væri við leyfi nánasta erfingja eigandans (*Grágás* 1883:641).

Í öðru lagi má spyrja hvers vegna upphæðin tólf aurar er tilgreind í textanum. Verðlag á þrælum var almennt ekki bundið í lög, en meðalverð þræls telst tólf aurar silfurs, en ambáttar átta aurar silfurs (Björn Þorsteinsson 1966:129). Þessi setning Grágásartextans hefur því verið túlkuð þannig að hún heimili hærra verð en venjulega ef ambáttin var keypt *til karnaðar* (t.d. Gunnar Karlsson 1986:61). Jochens (1995:35) og fleiri hafa skilið setninguna sem heimild um hátt verð á kynlífsambáttum: „a man was allowed to pay more than the normal rate for a slave acquired for sexual purposes, a sign that youth and beauty had their price“ (‘maður mátti borga meira en venjulegt verð fyrir þræl sem var keyptur í kynlífstilgangi, merki um að æska og fegurð hafi kostað sitt’).

Þriðja spurningin, sem vaknar óhjákvæmilega, er hvaða tilgangi orðin *til karnaðar* þjóna. Ef um hrein viðskipti er að ræða, skiptir þá máli til hvers kaupandinn ætlar að nota þrælinn? Þrælasölu er iðulega þannig lýst að kaupandi og seljandi semji sín á milli um verð, og það

blasir ekki við að sérstakt tilefni hafi verið til að setja lög um verð á kynlífsþrælum.

Loks er vitanlega eðlilegt að velta því fyrir sér í hvaða samhengi þessi setning birtist. Hún er í kafla sem nefnist *Of mannfrelsi* og lýsir lagalegum formsatriðum við að gefa þrælum frelsi (sjá t.d. Gunnar Karlsson o.fl. 1992:133–34). Áður en kemur að setningunni um ambáttarkaupin og karnaðinn er m.a. kveðið á um að goði skuli leiða þrælinn í lög (taka inn í samfélagið) og þrællinn eigi að vinna eið þar sem hann sver að hlýða lögum. Tilhögun greiðslna er líka lýst. Kaflinn fjallar alls ekki um kaup og sölu þræla á þrælamörkuðum eða annars staðar, og ambáttir eru ekki nefndar nema í þessari einu setningu.

4.2 Tilraun til svara

Úr því að kaflinn *Of mannfrelsi* lýsir því hvernig fara eigi að því að gefa (karlkyns) þræl frelsi er líklegt að setningin eina um ambáttina snúist um það að leysa konu úr ánauð. Raunar er ekki undarlegt að farið sé fleiri orðum um það að leysa karl en konu. Karlmaður, sem var gefið frelsi, fékk stöðu leysingja. Það kemur ekki á óvart að mönnum hafi þótt nauðsynlegt að tilkynna opinberlega að hann væri frjálgs og tilgreina hlutverk hans og skyldur í lögum. Kona, sem gefið var frelsi á fyrstu öldum Íslands byggðar, hefur ekki verið líkleg til að taka þátt í opinberu lífi eða verða fjárhagslega sjálfstæð, heldur verið sennilegast að hún færi beint inn á heimili annarra. Því hafa flókin formsatriði ekki þótt nauðsynleg þegar konum var gefið frelsi, enda er lítið á ambáttir minnst í þessum kafla.

Það er afar ósennilegt að setningin um kaup á ambátt til karnaðar í kafla um mannfrelsi fjalli beinlínis um verð á kynlífsþræl, en mun eðlilegra að hún lýsi því hvað þurfi til að leysa konu úr ánauð. Það útskýrir hvers vegna þarf að tilgreina upphæðina tólf aura nákvæmlega. Það er líka þess vegna sem upphæðin þarf að vera talsvert hærri en meðalverð á ambáttum. Þetta eru ekki hrein viðskipti, heldur lögformlegur gjörningur. Það sem gerir þetta löglegt er hin fastákveðna upphæð, en leyfis lögréttu eða formsatriða á þingi er ekki krafist.

5 Vitnisburður Staðarhólsbókar

Í hinu aðalhandriti Grágásar, Staðarhólsbók (AM 334 fol.), er sömu setningu að finna, en eins og hér má sjá eru gerðir Staðarhólsbókar og Konungsbókar ekki alveg samhljóða.

Rétt er at maðr kavpe til eigin kono sér ambátt .xii. avrom fyrir lof fram.
(Grágás 1879:190)

Rétt er at maðr kaupi til eigin konu sér ambátt, tólf aurum fyrir lof fram.
(stafs. samr.)

Það er ekki tilefni til annars en að túlka textann svo að átt sé við að maður kaupi ambátt til að kvænast henni, og er vitanlega við hæfi að bera þessa gerð setningarinnar saman við orðalag Konungsbókar.

Handritin tvö eru aldursgreind þannig að Konungsbók er talin vera rituð um eða laust eftir 1250, Staðarhólsbók um tveimur áratugum síðar (jafnvel álitin rituð veturinn 1271–1272), og eru handritin talin að hluta til rituð af sama skrifara, hugsanlega Þórarni kagga Egilssyni (sbr. Gunnar Karlsson o.fl. 1992:xi–xvii, Stefán Karlsson 2000:269–71). Þessi aldursgreining handritanna gæti vakið þá hugmynd að orðin *til karnaðar* í eldra handritinu og *til eigin konu* í hinu yngra sýni að ákvæðinu um ambáttir hafi verið breytt á þessu tuttugu ára tímabili. Það er þó heldur ólíklegt af því að lagaákvæði um þrælahald skiptu ekki lengur máli á 13. öld. Þrælahald er yfirleitt talið hafa lagst af á Íslandi á 12. öld þótt ekki væri það afnumið með lögum, en úr framboði þræla dró eftir að víkingaferðum lauk, og þeim þrælum, sem fyrir voru, og afkomendum þeirra var gefið frelsi smátt og smátt.⁵ Segja má að þessi kafli í lögnum hafi einmitt hvatt til þess. Ef orðin *til eigin konu* eru komin frá skrifara eða öðrum ábyrgðarmanni Staðarhólsbókar er líklegra að hann hafi breytt til með því að setja skiljanlegra orð í stað orðsins *karnaðr*, sem hefur e.t.v. verið sjaldgæft og torskilið; að minnsta kosti hefur það hvergi varðveist nema í þessum texta.

Þó er ekki sennilegt að orðin *til karnaðar* hafi merkt 'til eiginkonu'. Engir karlkyns *u*-stofnar með viðskeytið *-naðr* eru orð um konur.

5 Sagt er frá ýmsum tilgátum um ástæður þess að þrælum fækkaði í grein Önnu Agnarsdóttur og Ragnars Árnasonar (1983). Þau töldu sjálf að framboð af frjálsu vinnuafli hefði aukist og vinnulaun lækkað eftir að landnámi lauk, m.a. vegna fólksfjölgunar, svo að hagkvæmara hefði reynst að kaupa vinnu frjáls vinnufólks en að halda þræla.

Fæst orð af því tagi eru orð um mannfólk, en gerandnöfn í kveðskap eru notuð um karlmenn (*magnaðr* 'sá sem magnar', sbr. grein 2.2 að framan). Að því er best er vitað, hefur enginn fræðimaður túlkað orðið *karnaðr* þannig að það ætti við konu af einhverju tagi. Ekki eru heldur sérstakar líkur til að orðin *til karnaðar* hafi beinlínis merkt 'til hjónabands'. Engir norrænir stofnar af gerðinni **kar-* eða **karn-* gefa tilefni til að ætla að til hafi verið orð af þessu tagi sem merkti 'hjónaband'.

Ef orðið *karnaðr* hefur verið torskilið þegar á 13. öld getur uppruni þess verið eftir því óljós. Jafnvel mætti geta sér þess til að ábyrgðarmenn Staðarhólsbókar hafi ekki skilið orðið sjálfir þannig að orðin *til eigin konu* hafi verið hrein ágiskun og þurfi ekki að gefa neina vísbendingu um merkingu orðanna *til karnaðar*. Sú afstaða gæfi málfræðingi tækifæri til að gefa hugmyndafluginu lausan tauminn í orðsifjaskýringum, en viturlegra er þó að styðjast við þær upplýsingar, sem lesa má úr þessum tveimur gerðum textans, og hafna því ekki að merkingarlegt samhengi sé milli orðanna *til karnaðar* og *til eigin konu*.

6 Aftur að uppruna no. *karnaðr*

Hér að framan var sú ályktun dregin að setning Konungsbókar um að kaupa ambátt *til karnaðar* ætti ekki heima í kafla Grágásar um mannfrelsi ef hún ætti ekki við það að leysa ambátt úr ánaud. Einnig má telja líklegt að setningin í Konungsbók og gerð Staðarhólsbókar séu svipaðrar merkingar. Ef skrifari Staðarhólsbókar — eða einhver á undan honum — hefur sett orðin *til eigin konu* í stað *til karnaðar* er ósennilegt að ætlunin hafi verið að gerbreyta merkingu setningarinnar. Báðar gerðir textans gætu því átt við það að kaupa konu frelsi til að kvænast henni; að minnsta kosti er líklegra að þjóðfélagsstaða konunnar batni en hitt.

Af þessum sökum er skynsamlegt að hafna skýringum sem túlka no. *karnaðr* sem 'kynmök' eða 'holdlega ánægju' og setningu Konungsbókar sem lagaákvæði um að kynlífsambáttir megi verðleggja hátt. Orðsifjarök mæla ekki heldur með þessum skýringum (sjá 3. kafla að framan). Eins og Ásgeir Blöndal Magnússon (1989:448) benti réttilega á er orðið *karnaðr* varla leitt af no. *kpr* í merkingunni 'rekkja', enda er vafasamt að *kpr* hafi merkt 'rekkja' yfirleitt. Ekki er orðið *karnaðr*

heldur líklegt til að vera tökuorð byggt á lat. *caro* 'hold' eða leitt af slíku tökuorði.

Tvær af þeim tillögum, sem Ásgeir Blöndal Magnússon (1989:448) nefndi, einblína ekki á holdlegar fýsnir, og þær geta báðar fundið orðinu *karnaðr* grundvöll innan norrænu. Hugmyndin um að *karnaðr* merki 'þrif' eða 'umhirða', sbr. ísl. *kara* 'hreinsa, sleikja slím', *kar* hk. 'slím, óhreinindi', tengir orðið við heimilisstörf. Það er erfitt að hugsa sér að Grágásartextinn hefði tilgreint sérstaklega til hvaða verka ambáttin væri keypt og því væri þessi hugmynd ekki freistandi nema orðið *karnaðr* hefði losað sig við hreingerningamerkinguna.

Hin hugmyndin tengdi orðið *karnaðr* við gotn. *kara*, fe. *cearu* 'umhyggja' (Ásgeir Blöndal Magnússon 1989:448), en eins og fram kom í grein 3.1.1, leit Ásgeir ekki svo á að forníslenska orðið *kpr* væri skylt þeim. Það hefði þó ótvírætt kosti að geta tengt öll germönsku kvenkynsorðin, sem endurgera má sem frgerm. **karō-*, saman, eins og þeir Bjorvand og Lindeman (2000:458) hafa m.a. gert. Að baki gotn., fs. *kara*, fe. *cearu* 'áhyggja, umhyggja', fhþ. *kara* 'kveinstafir' og afleiddum sögnum (frgerm. so. **karōn* > gotn. *karōn*, fe. *cearian* 'hafa áhyggjur', fhþ. *karōn* 'kveina') er oft talin liggja indóevrópsk rót með hljómmerringu, frie. **gār-* 'hrópa, æpa' (Pokorny 1959:352; **gar-* hjá Kluge og Seebold 1989:356). Bjorvand og Lindeman endurgera heldur frie. rötina **ger-* 'hrópa, æpa, kvarta' (sú rót hjá Pokorny 1959:383) og hentar það betur.⁶ Þótt menn hafi endurgert rötina á ólíka vegu hafa þeir miðað við að kveinstafir séu hin upprunalega merking, en hún þróist í áttina til sorgar, áhyggju og umhyggju, eins og sjá má á merkingu orðanna sem tilfærð eru hér að framan.

Ef íslenska orðið *kör* er talið eiga sama uppruna og þessi orð mætti rekja þróun þess þannig: físl. *kpr* < frgerm. **kar-ō* < frie. no. **gor-eh₂* (kvenkynsorð myndað með *o*-stigi frie. rötarinnar **ger-*).⁷ Þar með eru

6 Endurgerð rötar með *a*-hljóði höfðu menn áður valið vegna meints skyldleika germanska orðsins við orð í keltneskum málum, en það kemur illa heim við hugmyndina um að no. *kpr* og so. *kæra* séu skyld orð (sjá Bjorvand og Lindeman 2000:458).

7 Í fyrirlestri sínum á málþinginu *Orðaforði* 7. nóv. 2009 vakti Haraldur Bernharðsson (2009) athygli á því að no. *kpr* birtist í samsettum orðum ýmist sem *kar-* (lo. *karlægr*) eða *kpr-* (lo. *kprlægr* o.fl.). Taldi Haraldur *u*-hljóðverptu myndirnar benda til þess að orðið *kpr* kunni að hafa haft *wō*-stofna beygingu (ef. **kprvar*) við hlið hreinnar *ō*-stofna beygingar (ef. *karar*). Eins og ég hef rakið í fyrirlestri (Guðrún Þórhallsdóttir 2010) tel ég þessa vísbendingu þó ekki tilefni til álykta að *wō*-stofna beyging hljóti að hafa verið eldri þannig að taka beri frgerm./fnorr. endurgerðina **karwō* fram yfir **karō* og ekki er ástæða til að hafna því að físl. *kpr* eigi sama uppruna og margnefnd áhyggjuorð í hinum germönsku málunum. Það er alls

orðinu *kǫr* fengin náskyld orð innan germönsku, og merkingarþróunin er ekki fjarstæðukennd. Rétt eins og í hinum germönsku málunum hefur merkingin þróast frá því að vera 'kveinstafir' yfir í 'sorg, áhyggja, umhyggja' og í norrænu til merkingarinnar 'ellihrumleiki' (þar sem hinn karlægi þarf á umhyggju annarra að halda og krankleiki getur bæði verið líkamlegs og andlegs eðlis). Einnig má hugsa sér að umhyggjumerkingin hafi þróast yfir í umhirðu- og þrifnaðarmerkinguna sem birtist í ísl. so. *kara* 'sleikja slím' og skyldum orðum og þau séu því líka skyld orðunum *kǫr* og *karnaðr*.⁸ Ef þessi lýsing er rétt þarf nafnorðið *kǫr* ekki að hafa haft merkinguna 'rekkja' nema óbeint í nafninu á sæng Heljar (sjá grein 3.1).

Þar sem norræn nafnorð með viðskeytið *-naðr* hafa verið leidd af ýmiss konar grunnorðum (sbr. grein 2.2) er ekkert því til fyrirstöðu að gera ráð fyrir að orðið *karnaðr* hafi verið leitt beint af nafnorðinu *kǫr*. Þó gæti einnig hugsast að germanska veika sögnin **karōn*, sem varðveitt er í austur- og vesturgermönskum málum eins og áður sagði, hafi einnig átt afkomanda í norrænu og sú sögn hafi verið grunnorðið sem orðið *karnaðr* var leitt af (þá físl. so. **kara*, sbr. tengsl so. *fara* og no. *farnaðr* 'ferð'). Úr því að orð með viðskeytið *-naðr* hafa margvíslega merkingu (sbr. 2.2) vísar sú hugmynd að *karnaðr* gæti verið leitt af *kǫr* ekki á nákvæmlega skilgreinda merkingu. Stundum hefur orð með viðskeytið *-naðr* reyndar svipaða merkingu og orð sem fyrir var, sbr. físl. no. *dugr* og *dugnaðr* sem tengjast bæði so. *duga*.

Ef rétt er að frumgermanska nafnorðið **karō* 'kveinstafir, sorg, áhyggja' og sögnin **karōn* 'kveina, hafa áhyggjur' hafi verið til í forsögu norrænu og forníslenska nafnorðið *kǫr* sé beint framhald af no. **karō* má ljóst vera að *kǫr* hefur ekki skipt í einu veffangi yfir í merkinguna 'ellihrumleiki' eða 'sjúkrabeður'. Gera má ráð fyrir að um tíma hafi merkingin 'áhyggja' lifað enn (hugsanlega líka í so. **kara* 'hafa áhyggjur'), en jafnframt hafi verið farið að tengja orðið sérstaklega við ástand gamalmenna sem lögðust og lágu í kör. Má hugsa

óvíst að *wō*-stofna myndir hafi verið til, en til greina kemur að samsetningar með *kǫr*- hafi orðið til fyrir áhrif frá samsetningum með *wō*-stofna orðum (t.d. *ǫr-skot*, *dǫgg-skór*). Þar sem orðið *kǫr* kemur einkum fyrir í orðasamböndunum *leggjask í kǫr* og *liggja í kǫr* má einnig hugsa sér að þágufallsmyndin *kǫr* hafi laumað sér inn í samsettu orðin *kǫrlægr*, *kǫrleginn*, *kǫrlegsmaðr* og *kǫrlægimaðr*, en annar liður þeirra samsetninga er einmitt leiddur af so. *liggja*.

8 Þessi hugmynd er komin frá ónafngreindum ritrýni tímaritsins sem benti á að tengja mætti saman tvær tillögur Ásgeirs um uppruna no. *karnaðr*, þ.e. skyldleika við orð með þrifnaðarmerkingu annars vegar og orð með merkinguna 'umhyggja' hins vegar.

sér að á því tímabili hafi sprottið upp þörf fyrir annað nafnorð sem merkti 'áhyggja' og var laust við ellimerkingu. Sá arftaki orðsins *kǫr* gæti einmitt verið orðið *karnaðr* og merking þess hefur getað þróast líkt og merking fe. *cearu* 'áhyggja' gerði í enskri málsögu, en það fékk einnig merkinguna 'umhyggja, umönnun' (sbr. ne. *care*).

Ef orðið *karnaðr* hefur haft merkinguna 'umhyggja, umönnun' gætu orðin *til karnaðar* í Konungsbók Grágásar náð yfir ólík hlutverk sem hin fyrrverandi ambátt gæti gegnt á nýju heimili. Með því að nota orð sem merkti 'það að annast um' væri Konungsbókartextinn hlutlaus og tæki ekki fram annað en það sem skipti beinlínis máli: Ef maður hefur augastað á ambátt annars manns og vill flytja hana til sín (gera hana að ráðskonu sinni eða eiginkonu eða þ.h.), er við hæfi að hann leysi hana með því að greiða 12 aura silfurs — hvorki meira né minna — en formsatriða á þingi er ekki krafist.

7 Niðurlag

Flestir fræðimenn, sem hafa fjallað um uppruna orðsins *karnaðr*, hafa gert það með varkárni og efasemdum. Asgeir Blöndal Magnússon nefndi fjóra kosti í orðsifjabók sinni, en valdi ekki einn úr. Hér að framan var lagt til að af tillögunum fjórum sé tengingin við físl. *kǫr* og hin germönsku orðin, sem merkja 'áhyggja, umhyggja', helst sannfærandi. Í fyrsta lagi er það kostur að geta tengt orðið *karnaðr* við skyld orð innan germönsku málakvísarinnar, frgerm. no. **karō* 'kveinstafir, sorg, áhyggja' (físl. *kǫr*) og so. **karōn* 'kveina, hafa áhyggjur'. Í öðru lagi gefur merkingin 'umönnun' orðunum *Rétt er at maðr kaupir til karnaðar sér ambátt* sennilega merkingu. Úr því að setningin birtist í kafla Konungsbókar Grágásar um mannfrelsi er líklegra að hún lýsi því hvað þurfi til að kaupa ambátt frelsi en að hún upplýsi menn um verð á kynlífsambátt. Einnig er mun trúlegra að löggjafinn hafi valið hlutleysislegt orð með umönnunarmerkingu en að hann hefði tilgreint að ambáttin væri keypt í kynlífstilgangi eða til einhverra afmarkaðra verkefna annarra. Í þriðja lagi verða orð Staðarhólsbókar, *til eigin konu*, skiljanleg í þessu ljósi. Líklegt er að höfundur þeirrar gerðar setningarinnar sem varðveitt er í Staðarhólsbók hafi breytt til með því að orða það skýrt að ætlunin sé að kaupa ambátt til að kvænast henni og hafi þannig nákvæmara orðalag um tilganginn.

Ef orðið *karnaðr* er túlkað sem 'umönnun' — sakleysislegt orð sem er laust við kynlífsmerkingu — fara ýmis ummæli fræðimanna um orðið að hljóma sérkennilega. Ef flett er upp í *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* (Hoops 1995:600), er margnefnd setning Konungsbókar nefnd sem texti „wo der Preis für den Kauf einer Hörigen *til karnaðar* ... festgesetzt wird“ 'þar sem kaupverð ambáttar *til karnaðar* ... er fastlagt' og þess getið til skýringar að Heusler hafi þýtt *til karnaðar* sem „zur Fleischeslust“ 'til holdlegrar ánægju' og Maurer með orðinu „Bettgenossin“ 'kvenkyns bólfélagi'. Þó ætti ekki að þurfa málfræðing til að sjá að þessi kafli Grágásar fjallar um það að gefa þrælum frelsi, en ekki um verð á kvenlegu holdi sem er keypt til að svala holdlegum fýsnum. Sömu leiðis kemur á óvart að sagnfræðingurinn Jenny Jochens, sem hefur áttað sig á að Staðarhólsbók gefi í skyn að maður hafi getað leyst ambátt úr ánauð til að kvænast henni („a man could free a slave woman for the purpose of marriage“ (Jochens 1995:21)), heldur samt fast við þá gömlu skýringu að Konungsbók gefi til kynna að maður geti keypt konu „sér til líkamlegrar ánægju“ eða „sem hjákonu“ („a man can buy a woman “for his bodily pleasure,” or “as his concubine”“ (Jochens 1995:191)).

Það lítur út fyrir að þessi misskilningur hafi orðið til á 19. öld, þegar fræðimenn á borð við Johan Fritzner, Vilhjálmm Finsen og Richard Cleasby sögðu við sjálfa sig — og hver við annan: Er ekki augljóst til hvers maður kaupir sér konu? Af þeirri túlkun á setningu Konungsbókar og uppruna orðsins *karnaðr*, sem sett var fram hér að framan, má draga þann lærdóm að í þessu tilviki hafi sagnfræðingar í tímans rás tekið of mikið mark á orðskýringum í orða- og orðsifjabókum. Þess vegna er sagan af orðinu *karnaðr* lítil dæmisaga um þau áhrif sem málfræðingar geta haft á söguskýringar.

Heimildir

- Anna Agnarsdóttir og Ragnar Árnason. 1983. Þrælahald á Þjóðveldisöld. *Saga* 21:5–26.
- Ásgeir Blöndal Magnússon. 1989. *Íslensk orðsifjabók*. [Reykjavík]: Orðabók Háskólans.
- Bjorvand, Harald og Fredrik Otto Lindeman. 2000. *Våre arveord. Etymologisk ordbok*. Oslo: Novus forlag.
- Björn Þorsteinsson. 1966. *Ný Íslandssaga. Þjóðveldisöld*. Reykjavík: Heimskringla.

- Cleasby, Richard og Gudbrand Vigfusson. 1874. *An Icelandic-English Dictionary*. Oxford: At the Clarendon Press.
- de Vries, Jan. 1962. *Altnordisches etymologisches Wörterbuch*. Zweite verbesserte Auflage. Leiden: E.J. Brill.
- Finnur Jónsson (útg.). 1900. Snorri Sturluson: *Edda*. Udgiven af Finnur Jónsson. København: Universitetsboghandler G.E.C. Gad.
- Fritzner, Johan. 1886–96. *Ordbog over Det gamle norske Sprog*. Kristiania: Den norske Forlagsforening.
- Grágás. 1852. *Grágás. Islændernes lovbog i fristatens tid, udgivet efter det kongelige Bibliotheks Haandskrift og oversat af Vilhjálmur Finsen, for det nordiske Literatur-Samfund*. Første Bind. Kjøbenhavn: [Án útg.].
- Grágás. 1879. *Grágás efter det Arnamagnæanske Haandskrift Nr. 334 fol., Staðarhólsbók*. Udgivet af Kommissionen for det Arnamagnæanske Legat. Kjøbenhavn: Gyldendalske Boghandel.
- Grágás. 1883. *Grágás. Stykker, som findes i det Arnamagnæanske Haandskrift Nr. 351 fol., Skálholtsbók og en Række andre Haandskrifter, tilligemed et Ordregister til Grágás*. [III.] Udgivet af Kommissionen for det Arnamagnæanske Legat. Kjøbenhavn: Gyldendalske Boghandel.
- Guðrún Þórhallsdóttir. 1984. *Forníslenzka viðskeytið -(n)aðr/-(n)uðr og forsaga þess*. Ritgerð til B.A.-prófs í almennum málvísindum. Háskóla Íslands.
- Guðrún Þórhallsdóttir. 2010. Oícel. *karlægr/kǫrlægr* 'bedridden': u-umlaut and analogy in Old Norse. Fyrirlestur á *The 29th East Coast Indo-European Conference*, Cornell-háskóla, 19. júní 2010.
- Gunnar Karlsson. 1986. Kenningin um fornt kvenfrelsi á Íslandi. *Saga* 24:45–77.
- Gunnar Karlsson o.fl. (útg.). 1992. *Grágás. Lagasafn íslenska þjóðveldisins*. Gunnar Karlsson, Kristján Sveinsson og Mördur Árnason sáu um útgáfunna. Reykjavík: Mál og menning.
- Haraldur Bernharðsson. 2009. *röksemd og lögmál: Uppruni og orðmyndun*. Fyrirlestur á málþinginu *Orð af orði*, málþingi um orð og orðsifjar helguðu aldarminningu Ásgeirs Blöndals Magnússonar, Þjóðarbókhöðu, 7. nóvember 2009.
- Holthausen, Ferdinand. 1948. *Vergleichendes und etymologisches Wörterbuch des Altwestnordischen, Altnorwegisch-isländischen, einschließlich der Lehn- und Fremdwörter sowie der Eigennamen*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Hoops, Johannes. 1995. *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*. 2. Aufl. 9. Band. Berlin/New York: Walter de Gruyter.
- Jochens, Jenny. 1995. *Women in Old Norse Society*. Ithaca/London: Cornell University Press.
- Kluge, Friedrich og Elmar Seebold. 1989. *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. 22. Auflage unter Mithilfe von Max Bürgisser und Bernd Gregor völlig neu bearbeitet von Elmar Seebold. Berlin/New York: Walter de Gruyter.

- Kock, Ernst A. 1926. *Notationes Norrænæ. Anteckningar till Edda och skalde-diktning*. Sjunde delen. (Lunds Universitets Årsskrift. N.F. Avd.1. Bd 22. Nr 1.) Lund/Leipzig: C.W.K. Gleerup/Otto Harrassowitz.
- Lex.poet.* = *Lexicon poeticum antiquæ linguæ septentrionalis. Ordbog over det norsk-islandske skjaldesprog*. 1931. Oprindeligt forfattet af Sveinbjörn Egilsson. 2. udg. ved Finnur Jónsson. København: S.L. Møllers Bogtrykkeri.
- Pokorny, Julius. 1959. *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. I. Band. Bern/Stuttgart: Francke Verlag.
- Stefán Karlsson. 2000. *Stafkrókar. Ritgerðir eftir Stefán Karlsson gefnar út í til-efni af sjötugsafmæli hans 2. desember 1998*. Ritstjóri Guðvarður Már Gunnlaugsson. Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi.

Lykilorð

karnaðr — kör — að kaupa ambátt frelsi — íslensk málsaga — orðsifjar — söguleg beygingar- og orðmyndunarfræði

Keywords

karnaðr — kör — to free a slave woman — history of Icelandic — etymology — historical morphology

Abstract

This paper discusses the Old Icelandic hapax *karnaðr*, which is preserved in the Codex Regius of Grágás where its meaning and formation must be inferred from the phrase *kaupa til karnaðar sér ambátt* 'buy a female slave for one's *karnaðr*'. Sections 2 and 3 discuss earlier accounts of the meaning and development of the masculine *u*-stem *karnaðr*, e.g., Ásgeir Blöndal Magnússon's contribution. Sections 4 and 5 compare the sentence containing *karnaðr* in Codex Regius to the version attested in Staðarhólsbók. It is concluded that the phrase *kaupa til karnaðar sér ambátt*, occurring in a chapter on manumission, referred to the legal procedure of freeing a bondwoman, and that, contrary to the most widely held opinion, the noun *karnaðr* did not have direct sexual connotations. In section 6 the author suggests that Old Icelandic *karnaðr* meant 'care', its closest cognates being Old Icelandic *kǫr* 'infirmity', Gothic *kara*, Old English *cearu* 'care, concern' and Old High German *kara* 'lament' (< PGmc. *kar-ō < PIE *gor-eh₂, to the PIE root *ger- 'cry, complain').

Guðrún Þórhallsdóttir
Íslensku- og menningardeild
Hugvísindasviði Háskóla Íslands
Árnagarði, Suðurgötu
101 Reykjavík
gth@hi.is

Jón Axel Harðarson

Um orðið *járn* í fornnorrænu og forsögu þess

Inngangur

Í indóevrópsku, sem töluð var á 4. og fyrri hluta 3. árþúsunds f. Kr., var ekkert orð til um 'járn'.¹ Skýringin er einföld: Þessi málmur var ekki þekktur á þeim tíma. Það var ekki fyrr en upp úr 2000 f. Kr. að almenn járnvinnsla hófst í austanverðri Anatólíu. Um 1000 f. Kr. hafði hún borizt til Grikklands og skömmu síðar einnig til Norðvestur-Ítalíu. Um 800 f. Kr. breiddist hún út um Mið- og Vestur-Evrópu og um 500 f. Kr. hafði hún náð til Bretlands (sbr. Mallory–Adams 1997:313).

Af þessum sökum eru í indóevrópskum málum notuð ólík orð um hinn nýja og harða málm, sbr. t.d. hett. *hapalki*, skr. *áyas-* (almennt notað um nytjamálm, einkum kopar og járn, sjá kafla 4.1), gr. *σίδηρος*, lat. *ferrum*, fslav. *želězo* og germ. **īsarna-* o.s.frv.²

Í þessari grein verður fjallað um uppruna og þróunarsögu orðsins *járn* í fornnorrænu. Skýring orðsins krefst þess að skimað sé í ýmsar áttir og því verður umræðan óhjákvæmilega í lengra lagi. Hún skiptist í tvo meginhluta. Í þeim fyrri er rætt um orðið *járn* í fornnorrænu málunum, í þeim síðari um uppruna og myndun þess í germönsku og keltnesku. Nánari greining kaflanna er sem hér segir: 1. Myndir orðsins *járn* í fornnorrænu málunum. 2. Orðið *járn* í Fyrstu málfræðiritgerðinni. 3. Fornorræna orðið *ísarn*. 4. Uppruni og myndun ger-

1 Ég þakka ónafngreindum ritrýni fyrir athugasemd við 2. kafla þessarar greinar. Einnig þakka ég vinum mínum Sergio Neri, Reiner Lipp og Bela Brogyanyi fyrir góðar ábendingar og aðstoð við heimildaöflun.

2 Fleiri dæmi er að finna hjá Buck 1949:613.

manska og keltneska orðsins um 'járn' (4.1 Eldri upprunaskýringar og athugasemdir við þær. 4.2 Ný greining orðanna). 5. Niðurstöður.

1 Myndir orðsins *járn* í fornnorrænu málunum

Í fornnorrænu málunum kemur hið hvorugkennda orð um 'járn' fyrir í tveimur myndum: „*éarn*“ og *iárn*, auk myndarinnar *isarn* (sjá kafla 3). Myndin *éarn* er tvíkvæð og um rithátt hennar höfum við aðeins eina beina heimild, þ.e. Fyrstu málfræðiritgerðina svokölluðu. Reyndar má draga í efa að þessi ritháttur endurspegli upprunalegan framburð hennar (sjá hér að neðan og kafla 2). Við áherzlu færslu eða svokallaðan samdrátt breyttist hún í *iárn* (sbr. Noreen 1923:117). Íslenzkt nútíðarmál geymir þessa mynd (með breyttum framburði: *járn* [jau(r)ɔ̃]).

Sumir fræðimenn hafa gert ráð fyrir að fornnorræna hafi að auki haft myndina *iarn* sem ekki hafi orðið til úr *iárn* heldur hafi frá fornu fari verið til við hlið tvíkvæðu myndarinnar „*éarn*“. Hreinn Benediktsson (1972:156–58) dró þessa ályktun af vitnisburði dróttkvæða. Ástæðu þess að orðið hafi verið til í þessum tveimur myndum reynir hann ekki að skýra. Hann hafnar því að hendingar eins og *arnar* : *iárnel/iarne* (sjá hér að neðan) skýrist þannig að langa *a*-ið í *iárn* hafi stytzt á undan samhljóðaklasa (svo t.d. Konráð Gíslason 1866:288–89, Kahle 1892:58 og Noreen 1923:112). Honum finnst ótrúlegt að öll dæmi um slíkar hendingar, fjögur að tölu, beri vott um sérhljóðastyttingu.

Norðmennirnir Bjorvand og Lindeman eru sammála Hreini um að fornnorræna hafi haft myndina *iarn* sem ekki geti verið komin af *iárn*. Röksemdafærsla þeirra er á þessa lund (Bjorvand–Lindeman 2007:544): Þar sem samdráttur *éa* í *íá* þekkist ekki m.a. í fornsænsku³ geta austurnorrænu myndirnar, fda. *iarn* (nda. *jærn*, *jern*) og fsæ. *iarn*, *iærn* (nsæ. *jærn*), ekki verið komnar af *iárn*, sem aftur er orðið til úr *éarn*. Fyrir tíma samdráttar hlýtur norræna því að hafa haft bæði *éarn* og *iarn*. Austurnorræna varðveitir einungis seinni myndina.

En hví skyldi tvíkvæða myndin í fornnorrænu hafa verið *éarn* en ekki *iarn*?⁴ Langlíklegast er að þetta orð sé ættað úr írsku eins og

3 Í þessu samhengi vísa þeir til fsæ. *sēa* andspænis vnorr. *siá*.

4 Mismunandi er hvornig hin tvíkvæða mynd orðsins er rituð í orðabókum. T.d. hafa Egilsson–Jónsson 1931:328 *éarn* en Falk–Torp 1910:472 (einnig Torp 1919:248) *iárn*; de Vries 1962:291 og Ásgeir Blöndal Magnússon 1989:430 hafa bæði *éarn* og *iárn*. – Í dróttkvæðaútgáfu sinni hefur Finnur Jónsson á einum stað *iarn* (*iarnmunnum*, FJ B I:194), á öðrum stöðum *éarn* (*éarnmunnum*, FJ B I:151, *éarnhringar*, FJ B I:269).

margir fræðimenn hafa ætlað (sbr. t.d. Thurneysen 1884:36, Kristensen 1904:23 og Buck 1949:613). Bjorvand og Lindeman eru einnig þessarar skoðunar (2007:544). Í fornírsku hljóðaði samsvarandi orð *īarn* (tvíkvætt), seinna *íarn* (einkvætt) og *íarann*.⁵ Norrænir menn sem tóku upp tvíkvæða mynd írska orðsins – eða skynjuðu hina einkvæðu mynd sem tvíkvæða – hljóta að hafa borið hana fram [ijarn].⁶ Og þar sem *ía* breyttist ekki í *éa* í norrænu er viðbúið að framburður orðsins hafi haldizt óbreyttur þar til *íarn* [ijarn] breyttist í *íarn* [ja.rn], sbr. vnorr. *fria* ‘elska’ > *friá*, *fiande* ‘sá er hatar’ > *fiānde* (> *fjandi*).

Í raun mælir ekkert gegn því að rekja austurnorrænu myndirnar til tvíkvæðu myndarinnar *íarn* sökum þess að bæði í fornsænsku og forndönsku þekktist samdráttur *ía* í *íá*, sbr. fsæ. *frænde*, fdö. *frændi* (< **friānde* < **friānde* < **friāndæ*), fsæ. *fiande*, *fiānde* (tvíkvætt), fdö. *fiānde* (sbr. ndö. *fjende*) < **fiānde* < **fiānde* (: fsæ. *fiande* (þríkvætt), fdö. **fiande* (*fiānde*, *figende*)) (sjá Noreen 1904:50, 88, Kock SL II:287, 290–92 og Brøndum–Nielsen 1950:186–87, 334).⁷ Reyndar eru þar einnig dæmi um samdrátt *éa* í *íá*, sbr. fsæ. *friæls*, fdö. *fræls* < **friāls* < **frēals* < **frēhals* < **frīhals*(*ʀ*) (sbr. Noreen 1904:82, 88). Að mati Kocks (SL II:288–89) var myndin *íarn* samnorræn og gat hún jafnt verið komin af *ēarn* sem *īarn*.

5 Það var upphaflega hvorugkynsorð en kyn þess breyttist seinna í karlkyn.

6 Kristensen 1904:23 gerir ráð fyrir að þegar írska orðið um ‘járn’ var tekið upp í norrænu hafi mynd þess verið **ēarn*. Í þessu sambandi vísar hann til Holgers Pedersens, sem tjáði honum í bréfi að orðið hefði þróazt með eftirfarandi hætti úr elztu frumkeltnesku (s.st. nmgr. 3): **eisarno*- > írska **ēharn* > **ēarn* > **iaarn* (við tvíhljóðun *ē*) > *íarn* (á eldra skeiði tvíkvætt, þ.e. „*ī-arn*“). Taldi Pedersen sennilegt að um 700 hefði mynd þess enn verið **ēarn*. Þessi tímasetning neyddi Kristensen til að gera því skóna að umrætt orð tilheyrði elztu norrænu tökuorðum úr írsku, sem að hans mati kunna að vera frá byrjun 8. aldar. – Ekki er þörf að velta þessu frekar fyrir sér þar sem forsendan er röng. Keltneska orðið um ‘járn’ hljóðaði **isarnon* eða **isarnon* (hið síðara er sennilegra eins og fram kemur hér að neðan).

7 Um breytinguna *īā* > (*i*)*ā* í fornsænsku og forndönsku sjá Noreen 1904:90–91, Kock SL II:290–92 og Brøndum–Nielsen 1950:335–40. Reyndar má einnig skýra **fr(i)ānde* sem áhrifsmyndun til samræmis við flt. **fr(i)āendr* < **friāendr* [frijendr] < **friāndir* (sbr. Kock SL I:84, II:292 og Brøndum–Nielsen 1950:338). Þannig hefur vnorr. *frēnde* orðið til. Í þessu sambandi má nefna að í físl. *fiāndi* hefur eintalan haft þau áhrif á fleirtöluna að við hlið **fiēndr* (sbr. nísl. *fjendur* ‘óvinir’) varð til myndin *fiāndr* (sbr. nísl. *fjandur*, *fjandar* ‘djöflar, púkar’). Sennilega var samdrátturinn **friāendr* > **fr(i)āendr* og *fiande* > *fiānde* forsenda útjöfnunar innan beygingardæma þessara orða. Hún hefði varla orðið á meðan beygingardæmin höfðu enn stofnbrigðin **friand-* : **friænd-* og *fjand-* : *fjænd-* (með reglulegum myndbrigðum viðskeytis lýsingarháttar nútíðar). Þetta sýnir hve ungar slíkar áhrifsmyndanir geta verið og því er ekki nauðsynlegt að endurgera samnorræna mynd **fr(i)ānde* fyrir vnorr. *frēnde* og anorr. *frānde*.

Hann gerir ráð fyrir að fornsænska myndin hafi verið *iarn* sem seinna breyttist í *iærn* (Kock SL II:288, 294).⁸

Vesturnorrænar heimildir benda til að einkvæða myndin *iarn* (*iarn*) hafi mjög snemma verið til við hlið tvíkvæðu myndarinnar *iarn*. Í elzta varðveitta kveðskap er einkvæð stofnmynd í raun miklu tíðari en tvíkvæð. Dróttkvæði eignuð skáldum er uppi voru fyrir 1100 geyma 19 dæmi um einkvæða stofnmynd en aðeins þrjú um tvíkvæða.⁹ Í langflestum dæmanna um einkvæða stofnmynd, eða í 17 þeirra, veitir bragurinn engar upplýsingar um lengd sérhljóðsins, þ.e. hvort um *iarn* eða *iarn* er að ræða.¹⁰ Aðeins í tveimur þeirra er orðið rímskorðað, þ.e. kemur fyrir í aðalhendingu. Dæmin eru:

kome orn á hré iornom (Egill Skallagrímsson, lv. 30, 10. öld),
arnar væng með iarne (Þjóðólfur Arnórsson, lv. 21, 11. öld).

Við þessi dæmi um notkun orðsins í aðalhendingum bætast eftirfarandi þrjú frá 12. og 13. öld:¹¹

arnar hungrs á iornom (Þorbjörn skakkaskáld, Erlingsdrápa 1, 12. öld),¹²

-
- 8 Kock slær reyndar þann varnagla að í norrænu forn-málunum kunni myndin *iarn* að hafa verið til við hlið *iærn* (Kock SL II:289), án þess þó að útskýra fyrir myndina.
- 9 Ég þakka Hauki Þorgeirssyni fyrir að hafa látið mér í té safn dæma um myndir orðsins *járn* í íslenskum kveðskap.
- 10 Dæmi þessi eru: *þarfat iærn at eggja* (Þorsteinn tjaldstæðingur Ásgrímsson, lv. 10. öld), *stinn iorn ofsoð minne* (Gísli Súrsson, lv. 2, 10. öld), *hléþot iærne séþar* (Hallfreður vandræðaskáld, Hákonardrápa 2, 10. öld), *iærnstafur skapar orna* (ónefnt skáld, lv. 5 úr Landnámu, 10. öld), *iærn stendr fast et forna* (Þormóður Kolbrúnarskáld, lv. 24, 11. öld), *hétligt iærn es vették* (sami, lv. 25), *Megot iærna fet fyrnask* (Skáld-Helgi, vísuþrot, 11. öld), *hann rauþ iorn, en annan* (Hofgarða-Refur, kvæði um Gizur gullbráskáld 1, 11. öld), *svómo iorn í ómo* (Arnór Þórðarson, Þorfinnsdrápa 7, 11. öld), *skulfo iorn en ulfar* (sami, Þorfinnsdrápa 17), *þung rauþ iorn á Englom* (sami, Haraldsdrápa 9), *iorrn flugo þykkt sem þyrner* (sami, Magnússdrápa 14), *Bórom iorn at orno* (Þjóðólfur Arnórsson, lv. 5, 11. öld), *eige es iærne biúgo* (sami, lv. 23), *eld né iærn et fellða* (Stúfufur, Stúfsdrápa 8, 11. öld), *oft glóa iorn á lofte* (ónefnt skáld, Liðsmannaflokkur 5, 11. öld), *ernan krók ór iærne* (ónefnt skáld, Akkerisvísa, 11. öld).
- 11 Bent skal á að myndin *iarn* virðist koma fyrir í norska rúnakvæðinu: *Þ [úr] er af illu iarne. / oft löyper ræin a hiarne* (eftir Bartholiniana III D, bls. 818, uppskrift Árna Magnússonar á glötuðu skinnhandriti, í Konunglegu bókhöðunni í Kaupmannahöfn). – Hér kann þó orðið *hjarn* að hafa sætt mállyzkulegri sérhljóðalengingu á undan *rn* (um slíka lengingu í fornorsku sjá Noreen 1923:110). Nýnorska (*hjárn*) bendir einmitt til þess. Því kemur til greina að í þessu kvæði rími *iærne* við *hiærne*.
- 12 Minnt skal á að stutt eða langt *a* gat í aðalhendingum ekki aðeins rímað við sjálf

morþgiarn þrumo iarna (Kolli inn príði, Ingadrápa 4, 12. öld),
várn græðara iarnom (Líknaubraut 16, 13. öld).

Þar með eru upp talin öll dæmi um rímskorðun orðsins í dróttkvæðum. Þau eru sem sé fimm að tölu. Frá 10., 11. og 12. öld höfum við aðeins dæmi um *iarn*, alls fjögur, frá 13. öld eitt dæmi um *iárn*. Þetta leyfir alls ekki þá túlkun að myndin *iarn* sé eldri en samandregna myndin *iárn*. Samkvæmt vitnisburði Fyrstu málfræðiritgerðarinnar var hin samandregna mynd *iárn* þegar til á fyrri hluta 12. aldar. Reyndar benda orð höfundar, sem ekki þekkti upprunalegan framburð tvíkvæðu myndarinnar *iarn*, til þess að samdráttur hennar í *iárn* hafi orðið mjög snemma. Við þetta rímar sú staðreynd að aðeins fáeinar leifar tvíkvæðu myndarinnar eru varðveittar í heimildum, þ.e. kveðskap (sjá hér að neðan). Ástæða þess að rímskorðað dæmi um stofnmýndina *iárn* kemur ekki fram í varðveittum textum fyrr en á 13. öld er líklega sú að mjög fáar orðmyndir rímuðu við hana.¹³ Þær voru miklu færri en þær sem rímuðu við stofnmýndina *iarn*. Því er viðbúið að *iárn* komi sjaldnar fyrir í aðalhendingum dróttkvæða en *iarn*.¹⁴

Eins og nefnt hefur verið eru þrjú dæmi um tvíkvæðu stofnmýndina *iárn* í dróttkvæðum frá því fyrir 1100. Þau eru öll frá 11. öld:

gunnþings iarnmunnom (Hallfreður vandræðaskáld, Erfidrápa Ólafs 6),
þunn gólkn iarnmunnom (Halldór ókristni, Eiríksflokkur 7),
gunnþings iarnhringar (Óttar svarti, Höfuðlausn 7).

Fleiri dæmi um *iárn* fyrirfinnast ekki í gjörvöllum dróttkvæðum kveðskap.

Vitnisburður eddukvæða er ekki jafnskýr en þó er ljóst að þar koma bæði *iárn/iarn* og *iarn* fyrir, sbr.:

ok iærna glymr (Helgakviða Hundingsbana I 27),
iærne varþar (Grottasöngur 21),
kynbirt iarn (Sigurðarkviða hin skamma 22),
eggvasst iarn (sama kvæði 68).

Tekið skal fram að bæði í dróttkvæðum og eddukvæðum eru allmörg

sig heldur einnig við stutt eða langt *o* (um þetta sjá Hrein Benediktsson 1963 [2002:92–104]).

13 Á þetta bendir Kock (SL II:289).

14 Freistandi væri að líta svo á að myndin *iarn* hafi varðveitt um alllangt skeið í íslenzku og komi fram í Þrænlum (frá um 1400) (IV.10) og í Þíslarminningu Einars í Eyðölum (1539–1626) (13. er.) en í báðum kvæðum rímar *járn* við lýsingarorðið *gjarn*. Það má þó teljast mjög hæpið enda leyfa höfundar þessara kvæða sér stundum ónákvæmt rím.

dæmi um orðið *járn* bragfræðilega margræð, þ.e.a.s. ekki er auðvelt að skera úr um hvort stofnmyndin er þar einkvæð eða tvíkvæð og svo aftur hvort einkvæða myndin hefur stutt eða langt *a*.

Fyrir einkvæðu myndina *iarn* koma tvær skýringar til greina. Annars vegar má gera ráð fyrir að myndirnar *iarn* og *iarn* séu báðar jafngamlar. Ástæða þess væri sú að við upptöku írska orðsins *iarn* eða *iarn* hefði ólík skynjun og meðhöndlun hljóðasambandsins *ia* eða tvíhljóðsins *ía* leitt til þess að orðið kom fram í tveimur myndum í norrænu (sbr. Bjorvand–Lindeman 2007:544).

Hins vegar má túlka vitnisburð kveðskapar um einkvæða mynd orðsins á þá lund að þar sé ævinlega um *iárn* að ræða. Hendingar eins og *arnar* : *iárneliarne* skýrast þá þannig að hið langa *a* hafi sætt bragfræðilegri styttingu á undan samhljóðaklasanum *rn* eða rímið sé „ófullkomið“ að því leyti að sérhljóðalengd rímatkvæðanna sé ekki hin sama. Sambærilegt dæmi væri ljóðlínan *heiftgiarn konungr árnat* (*arnat*) (Þorleikur fagri, Flokkur um Svein Úlfsson 6, 11. öld) þar sem reikna má með bragfræðilegri styttingu langa *a*-sins í sögninni *árna* ‘fara, ferðast’ eða ófullkomnu rími.¹⁵ Dæmi sem þetta gefur enga ástæðu til að ætla að eðlilegt hafi þótt að nota myndina *arna* í stað *árna* í venjulegu tali.

Seinni skýringin er einfaldari og sennilegri. Samkvæmt henni hafa norrænir menn skynjað hljóðmynd írska orðsins um ‘járn’ á einn veg, þ.e. sem *iarn* [ijarn]. Þessi mynd hefur þegar á samnorrænum tíma dregizt saman í *iárn*, án þess þó að hin tvíkvæða mynd hyrfi alveg úr málinu.¹⁶ Myndin *iarn* er aðeins bragfræðilega skilyrt hliðarmynd af *iárn*. Engar (öruggar) heimildir eru um að í fornorrænu hafi hún komið fyrir utan kveðskapar.

15 Kahle 1892:56–58 tilfærir allmörg dæmi um ósamræmi í sérhljóðalengd orðmynda í aðalendingum dróttkvæða. Í sumum þeirra er erfitt að meta hvort um bragfræðilega styttingu eða ónákvæmt rím er að ræða. Hendingar eins og *glyms* : *ymsir* (Ólafur hvítaskáld), *dýrðar* : *fyrða*, *frost* : *briósti* (Eysteinn Ásgrímsson) eru þó greinileg dæmi um ónákvæmt rím. Á tíma þessara skálda var ekki aðeins lengdarmunur á sérhljóðunum *y* og *y* annars vegar og *o* og *ó* hins vegar heldur einnig hljóðgildismunur.

16 Þetta ástand minnir mjög á orðið *frændi*. Stofnmynd þess var upphaflega tvíkvæð en við samdrátt varð hún snemma einkvæð og er sú mynd regluleg í öllum fornorrænu málunum. Þrátt fyrir það varðveitir kveðskapur dæmi um ósamandregnu myndina, sbr. *Dags friendr* (Þjóðólfr úr Hvini, Ynglingatal 11, 9. öld), *Saurbø friendr aure* (Holmgöngu-Bersi, lv. 6, 10. öld). Þetta eru öruggustu dæmin um tvíkvæðu myndina (sjá Finn Jónsson 1921:257–58).

2 Orðið *járn* í Fyrstu málfræðiritgerðinni

Í Fyrstu málfræðiritgerðinni (FMR), sem sennilega var sett saman á öðrum fjórðungi 12. aldar,¹⁷ er nokkur umræða um orðið *járn* og hefur vafizt fyrir mönnum að skýra hana. Hún er partur af grein sem skotið er inn á milli kaflanna um sérhljóðin annars vegar og samhljóðin hins vegar. Þessi grein er um sérhljóð sem „stöfuð“ eru við önnur sérhljóð og hafna við það eðli sínu og mega þá heldur samhljóð kallast. Hér er átt við sambönd tveggja sérhljóða sem tilheyra sama atkvæði; annað þeirra er fullgilt sérhljóð, hitt (þ.e. nálæga hljóðið) er hálsfélíkjahljóð. Þetta er í samræmi við nútímaskilgreiningu tvíhljóða af þeirri gerð sem forníslenzka hafði.

Höfundur nefnir sex dæmi um orðmyndir er hafa tvíhljóð. Í handritinu sem varðveittir ritgerðina og er frá miðri 14. öld (Ormsbók, AM 242 fol.) hefur upprunalegur ritháttur fjögurra þeirra afbakazt. Þar stendur (43v:23): „Auþr iarn eir iyr æyrer vín“. Augljóst er að fimm þessara dæma eru (með samræmdri stafsetningu): *auþr*, *iárn*, *eir*, *eyrer*, *vín*. Sjötta dæmið („iyr“) hafa Verner Dahlerup og Finnur Jónsson réttilega greint sem *iór* ‘hestur’ (í stað *iúr* fyrir *iúgr*, eins og fyrri útgefendur höfðu gert) (Dahlerup-Jónsson 1886:30, 73). Telja má öruggt að orðin *auþr*, *iárn*, *eir* og *vín* hafi verið rituð <auþtr>, <eárn>, <eir> og <uín>. Af umræðunni um orðið *járn* er ljóst að höfundur hefur ritað það með *e* en ekki *i* í framstöðu. Spurning er hins vegar hvernig orðin *iór* og *eyrer* voru stöfuð en um þau fjallar höfundur ekki neitt.

Greinilegt er að dæmin eru höfð í „stafrófsröð“. Röð (stuttu) sérhljóðanna í ritgerðinni er þessi: *a*, *q*, *e*, *ɛ*, *i*, *o*, *ø*, *u*, *y*. Í ljósi þessa koma tvennir rithættir fyrir *iór* og *eyrer* til greina: (1) <eór>, <eyrer> (svo t.d. Dahlerup-Jónsson 1886:30, 73 og Hreinn Benediktsson 1972:222), (2) <iór>, <øyreyer> (svo Kristensen 1904:21). Með fyrri ritháttunum mælir sú staðreynd að tvíhljóðið *ey* var í elztu handritum íslenzkum venjulega ritað <ey> (sbr. Hrein Benediktsson 1965:59).¹⁸ Með því að gera ráð fyrir síðari ritháttunum telur Kristensen að val dæmanna verði rökvisara, þ.e.a.s. þá er eitt dæmi um hvert sérhljóð er getur staðið sem samhljóð (þ.e. hálsfélíkjahljóð) á undan öðru sérhljóði: *eárn*, *iór*, *uín*,

17 Um aldur FMR sjá Hrein Benediktsson 1972:22–33, einkum 31–33.

18 Aðeins endrum og sinnum koma fyrir rithættirnir <ay, æy, ey, øy, eoy> (sbr. Hrein Benediktsson 1965:57, 59). Þess má geta að í AM 237 a fol., sem almennt er talið elzta íslenzka handritið sem varðveitt hefur, ritað um eða skömmu eftir 1150, er tvíhljóðið *ey* aðeins táknað með <ey>.

og eitt um hvert sérhljóð er getur staðið sem samhljóð á eftir öðru sérhljóði: *austr, eir, eyrer* (sbr. Kristensen 1904:21).

Sé rithátturinn <eór> fyrir *iór* réttur felur það í sér að öll stígandi tvíhljóð með framgómmealta hálsérhljóðinu [j] hafa í ritgerðinni verið táknuð með *e+V*, þ.e. *ea, eá, eq, eó, eo, eó, eú*, t.d. <gearn>, <feár>, <eorþ>, <feðndom>, <beoggo>, <feóþa>, <treóm>, <creúpa> fyrir *giarn, fiár, iorþ, siðndom, bioggo, sióþa, trióm, criúpa*. Í því tilfelli væri fullkomlega rökrétt að tilfæra tvö dæmi um þau, þ.e. <eárn> og <eór>. Þau myndu sýna þann vilja höfundar að rita fyrri þátt þessara tvíhljóða með *e* en ekki *i* óháð því hvort þau hafa orðið til við samdrátt eða ekki.

Ef rithátturinn hefur hins vegar verið <iór> þýðir það að höfundur hefur aðgreint umrædd tvíhljóð í rithætti eftir því hvort þau voru að hans viti orðin til við samdrátt eða ekki. Samkvæmt því hefði hann t.d. ritað <feár>, <feðndom> og <treóm> annars vegar og <giarn>, <iorþ> og <sióþa> hins vegar.

Umfjöllun höfundar um þessi atriði er mjög knöpp. Dæmin sem hann tilfærir áttu að leiðbeina mönnum um ritun bæði hnígandi tvíhljóða og stígandi tvíhljóða en þau hafa flest brenglaxt í uppskriftum ritgerðarinnar. Vandamálið við staffræðilega endurgerð dæmanna snýst reyndar aðeins um orðin *iór* og *eyrer*. Frá sjónarhóli íslenzkrar skriftarsögu virðist mun líklegra að orðið *eyrer* hafi verið ritað <eyrer> en ekki <eyrer>. Sé gengið að því sem vísu að dæmin hafi öll verið í stafrófsröð þá krefst rithátturinn <eyrer> þess að orðið *iór* hafi verið ritað <eór>.

Af framansögðu verður sú ályktun dregin að í upprunalegri gerð FMR hafi umrædd dæmi að öllum líkindum verið stöfuð á þennan hátt: <auftr>, <eárn>, <eir>, <eór>, <eyrer>, <uín>.

Nú skal vikið að umræðu höfundar um orðið *járn*. Þar stígur upp-diktaður andstæðingur fram sem mótmælir stöfun þess í ritgerðinni. Að hans sögn stríðir rithátturinn *eárn* í stað *iárn* gegn ritvenju flestra. Í svari sínu segir höfundur torvelt að skera úr því hvort hinn óatkvæðisbæri fyrri þáttur stígandi tvíhljóða eins og *ía* og *ió* líkist meira (lokaða) sérhljóðinu *e* eða *i*. Honum reynist því erfitt að rökstyðja hvers vegna réttara sé að rita orðið *iárn* með *e* en ekki *i*. Loks grípur hann til þess ráðs að vitna til „skynsamra manna“ sem létust kveða og rita orðið þannig. Reyndar er það svo að í riti sínu kemst höfundur hvergi í slík rökprot sem hér.

Enda þótt höfundur viðurkenni að „hljóð“ (þ.e. hljóðgildi) fyrri þáttar stígandi tvíhljóða í orðum eins og *iárn* og *iór* sé „eigi auðskilið“

hefur hann ákveðið að tákna það almennt með *e*. Í tilviki orðsins *íarn* reynir hann að verja þann rithátt með vísan til þess hvernig tvíkvæða myndin hafi verið borin fram. Sem dæmi um hana tilfærir hann vísu eftir Óttar svarta (uppi á 11. öld) sem hljóðar svo:

Höfþo hart of krafþer,
hildir óx við þat, skilder
gang, en gamler sprungo
gunnþings *íarnhringar*.¹⁹

Um forliðinn *íarn*- segir höfundur (texti með samræmdri stafsetningu):

Nú þó at kveðandinn skyldi hann [skáldið] til at slíta eina samstöfu í sundr ok gjöra tvær ór, til þess at kveðandi haldiz í hætti, þá rak hann þó eingi nauðr til þess at skipta stöfunum ok hafa *e* fyrir *i*, ef heldr ætti *i* at vera en *e*, þó at mér lítiz eigi at því.

Í beinu framhaldi bætir hann svo við:

En ef nokkurr verðr svá einmáll eða hiámáll at hann mælir á mót svá mörgum mönnum skynsömum sem bæði létuz siálfir kveða þetta orð, áðr ek ritaða þat, ok svá heyra aðra menn kveða sem nú er ritat ok þú lætr *i* skulu kveða, en eigi *e*, þó at þat orð sé í tvær samstöfur deilt þá vil ek hafa ástráð Catonis, þat er hann réð syni sínum í versum:

Contra verbosos noli contendere verbis;
sermo datur cunctis, animi sapientia paucis.

Þat er svá at skilia: Hirð eigi þú at þræta við málrófsmenn. Málróf er gefit mörgum en spekin fám.

Hér lætur höfundur á sér skilja að rök fyrir rithættinum *éarn* séu m.a. þau að ósamandregna myndin hafi verið borin fram með *e* en ekki *i*, þ.e. hafi verið *éarn* en ekki *íarn*. Vafasamt er að taka orð hans sem vitnisburð um að Óttar svarti hafi sjálfur borið hana fram með miðlægu *e* í framstöðu. Vel kann þó að vera að sú venja hafi skapast að bera tvíkvæðu myndina, sem ekki var lengur partur af lifandi máli, þannig fram í eldri kveðskap en sá framburður var ekki upprunalegur (sjá kafla 1). Óvissan um ritun orðsins stafar af því að það sætti mjög snemma samdrætti í venjulegu talmáli og því vissu menn á 12. öld (og

19 Í Ormsbók (bls. 87, l. 7) er orðmyndin *íarnhringar* rituð <éarnhringar> en eins og Hreinn Benediktsson (1972:226) segir eru áherzluþekkið yfir *e*-inu og aðskilnaðartáknið (*diaeresis*) yfir *a*-inu örugglega seinni tíma viðbætur.

jafnvel fyrr) ekki lengur hvernig tvíkvæða myndin hafði áður verið borin fram, þ.e. hvort hún hafði framburðinn [ijarn] eða [eearn] (sbr. nmgr. 20).

Hreinn Benediktsson (1972:155–59) skýrir vafann um hvort réttara hafi verið að tengja hið framgómælt hálfserhljóð stígandi tvíhljóða við hljóðgildi atkvæðisbærs *i* [i] eða *e* [e] þannig að nálægt sérhljóð og miðlægt sérhljóð hafi ekki verið aðgreind hljóðkerfislega í þessari stöðu. Hann treystir orðum höfundar fyrir því að hin tvíkvæða mynd orðsins *iárn* hafi verið borin fram með miðlægu *e* í framstöðu en ekki *i*. Hann gerir því ráð fyrir myndinni *earn*²⁰ sem við samdrátt hafi orðið að *járn*. Til stuðnings þessari skoðun nefnir hann að í elztu handritum er hið framgómælt hálfserhljóð stígandi tvíhljóða stundum ritað *e*, sbr. t.d. <eafn> og <sealfr> í *Íslenzku hómilíubókinni* (Sthm perg 15 4to, frá um 1200). Aðrir málfræðingar hafa einnig lagt trúnað á orð höfundar FMR og reikna því með að forníslenzka hafi haft hina málraunverulegu mynd *éarn* (*earn*).

Miklu líklegra er þó að hér sé einungis um ritháttarfyrirbæri að ræða. Skýring þess að höfundur kýs að rita orð eins og *iárn* og *iór* með *e* í stað *i*, þ.e. <éarn>, <éór>, er sennilega sú að hér gæti áhrifa frá orðmyndum eins og *féar*, *séa*, *séom* og *tréom* sem við samdrátt urðu að *fiár*, *siá*, *sióm* ('sjáum') og *trióm* ('trjám'). Þessi samdráttur virðist almennt hafa orðið á fyrri hluta 12. aldar (sbr. Bugge 1891:391–401, einkum 394 o.áfr.) og því hefur höfundur þekkt mörg dæmi bæði ósamandreginna og samandreginna mynda. Hann vissi sem sé að *ía* og *ió* voru oft orðin til úr *éa* og *éó*. Þá má gera ráð fyrir að sökum íhaldssemi í stafsetningu hafi margir haldið gömlum rithætti orðmynda eins og *féar*, *séa* og *tréom* eftir að þær höfðu dregizt saman í *fiár*, *siá* og *trióm*. Og úr því að hálfserhljóðið [j] í stígandi tvíhljóðum eins og *ía* og *ió* var oft ritað *e* mátti alhæfa þessa ritun þannig að hún næði til allra stígandi tvíhljóða sem hófust á [j], óháð uppruna þeirra. Afleiðingin var þá sú að orðmyndir eins og *iárn*, *giǫf* og *fliótr*, þar sem *ía* var orðið til við samdrátt úr *ía*, *iǫ* orðið til við klofningu úr *e* og *ió* hafði þróast

20 Þetta er annar ritháttur fyrir *éarn* sem stafar af því að í norrænu var hljóðkerfislega langt áherzlusérhljóð í stöðu á undan öðru sérhljóði bragfræðilega stutt. Orðmyndir eins og *búa* og *séa* höfðu því tvö stutt atkvæði. Þetta skýrist af því að seinni móra langa áherzlusérhljóðsins myndaði skriðhljóð á milli fyrri mórunnar og eftirfarandi sérhljóðs; þetta skriðhljóð var stuðull síðara atkvæðisins (*búa* = /būa/ [bu.ʊa], *séa* = /sēa/ [se.ɛa]). – Í útgáfu sinni af FMR hefur Hreinn (1972:222) myndina *earn* (án lengdarmerkis yfir *a*-inu) í stað *éarn*. Greinilegt er að höfundur ritgerðarinnar á við samandregnu myndina (*iárn*), en ekki hina ósamandregnu, og því er rétt að rita *éarn*.

úr hnígandi tvíhljóðinu [eu], voru ritaðar <éarn>, <geof> og <fleotr>. Kerfi höfundar FMR virðist byggt á slíkri alhæfingu.

Niðurstaðan er sú að umfjöllun höfundar um orðið *járn* geti ekki talizt vitnisburður um upprunalegan framburð hinnar tvíkvæðu myndar þess. Í málsögulegu tilliti fær sú fullyrðing hans ekki staðizt að ósamandregna myndin *éarn* sé réttari en *iarn*. Hún er einungis til marks um hvernig höfundur og þeir samtíðarmenn hans sem hann vitnar til töldu hana hafa verið.

3 Fornorræna orðið *ísarn*

Þetta orð, sem aðeins fá dæmi eru varðveitt um, aðallega í kveðskap,²¹ samsvarar gotn. *eisarn* (<ei> = *ī*), fhþ. *īsarn*, *īsan*, fsax. *īsarn*, fe. *īsern*, *īsen*, *īren* o.fl. Þessar myndir eru komnar af samgerm. **īsarna-* hk. (sjá kafla 4.2). Sumir fræðimenn hafa gert því skóna að germanska hafi einnig haft myndina **īzarna-* og hafa þeir rakið fe. *īren* og jafnvel fnorr. *iárn* til hennar²² (seinni myndin hefur verið skýrð þannig að hún sé orðin til úr **īrarn* við frálíkingu fyrra *r*-sins og samdrátt, sbr. Falk–Torp 1910:472).²³ Þessi endurgerð er mjög vafasöm. Hún á rætur að rekja til þess tíma í sögu málvísinda er orsök víxla óraddaðra og raddaðra önglhjóða innan skyldra orðmynda (eins og t.d. gotn. *aih* '(ég) á' : *aigum* '(við) eigum', *wisan* 'gera sér glaðan dag (í mat og drykk)' : *wizon* 'lifa sællífi') var enn ókunn. Norðmaðurinn Sophus Bugge, sem ruddi braut þeirrar skýringar að fnorr. *iárn* væri komið af germ. **īzarna-*, gerði ráð fyrir eftirfarandi þróun norrænu myndarinnar (1855:250): *īsarn* > *īrarn* > *īarn* (frálíking) > *járn*. Hann sagði upprunalegu myndina, þ.e. *īsarn*, enn til í elztu norsku, og það staðfesti að hans mati að myndin *járn* væri yngri en breyting *s* í *r*. Það var ekki fyrr en árið 1875 að danski málfræðingurinn Karl Verner fann skýringuna á áðurnefndum víxlum óraddaðra og raddaðra önglhjóða (Verner 1876), þ.e. að þau tengdust hreyfanlegri áherzlu indóevr-

21 Sbr. *ísarns meipr at rísa* (Skallagrímur, lv. 2), *vön es ísarns ósom* (Þórarinn Máhlíðingur, lv. 4).

22 Hoad 1996:242 gerir enn ráð fyrir þeim möguleika að fe. *īren* sé orðið til úr **īrern*, hliðarmynd af *īsern* „(by assoc. with the var. *īsen*)“. Þess má geta að samkvæmt Bugge (1855:49) olli frálíking því að hin meinta hliðarmynd **īrern* breyttist í *īren* (um þessa mynd sjá nánara hér að neðan).

23 Kock SL II:288–89 telur þessa skýringu koma til greina. Efasemdir um hana koma fram hjá Torp 1919:248 og Ásgeiri Blöndal Magnússyni 1989:430. – Tilbrigði sömu skýringar má finna hjá Krause 1948:27, 44, 50, sem taldi að físl. *éarn* (> *iárn*) hefði við frálíkingu orðið til úr frn. **ērarna* < germ. **īzarna*.

ópsku, sem frumgermanska varðveitti um skeið. Þar sem indóevrópskir *o*-stofnar, sem urðu að *a*-stofnum í germönsku, höfðu ekki hreyfanlega áherzlu er afar ósennilegt að frumgermanska hafi haft tvær myndir orðsins, aðra með órödduðu og hina með rödduðu *s*-i, þ.e. **īsarna-* og **īzarna-*.²⁴ Fornenska myndin *īren* er að öllum líkindum orðin til úr **īsren* (< **īsern* við hljóðavíxl), þ.e. *s* hefur samlagast *r* sem styttist á eftir löngu sérhljóði á sama hátt og í eignarforanafninu *ūre* ‘okkar’ (ne. *our*) < **ūsre* (sbr. Kluge 1918:516–17, Hirt 1931:122 nmgr. 2 og Luick 1964:857).

Sumir hafa talið að fnorr. *iárn* hafi með hljóðréttum hætti orðið til úr **īsarna-*. Hefur sú regla verið sett fram að *s* hafi fallið brott á milli sérhljóða ef síðara sérhljóðið var *a* sem *r* fór á eftir, þ.e.a.s. *s* > Ø /V_ ar (sjá Ranke–Hofmann 1988:39). Dæmin sem tilfærð hafa verið eru *várr* (: gotn. *unsar*),²⁵ *Kiárr* (: gotn. *kaisar*) og *iárn* (: gotn. *eisarn*). Öll þessi dæmi ber þó að skýra á annan hátt. Með öðrum orðum fær umrædd hljóðregla ekki staðizt.

Álitamál hefur verið hvort norr. *isarn* er arfur eða tökuorð úr vesturgermönsku en úr því verður ekki skorið.

4 Uppruni og myndun germanska og keltneska orðsins um ‘járn’

4.1 Eldri upprunaskýringar og athugasemdir við þær

Greinilegt er að germanska og keltneska orðið um ‘járn’ eru náskyld. Í frumgermönsku hefur stofnmynd þess verið **īsarna-* eða **eisarna-* hk. (sbr. gotn. *eisarn*, fnorr. *isarn*, fhþ. *īsarn* o.fl.),²⁶ í keltnesku **īsarno-* eða **isarno-* hk. (sbr. gall. örnefnið (ef.) *Ysarnodori*, glósað ‘ferrei ostii’,

24 Slíkt væri einungis mögulegt ef fleirtala orðsins, sem upprunalega var safnheiti (kollektív), hefði haft aðra áherzlu en eintalan, þ.e. áherzlu á viðskeyti. Sú skýring væri reyndar alllangsótt. Ef rót orðsins var **eis-* í frumgermönsku, eins og flest bendir til, þá hefðu stofnmyndir eintölu og fleirtölu sem á elzta skeiði hefðu haft ólíka áherzlu verið (et.) **eisarna-* og (flt.) *izarna-*. Hér hefði verið við því að búast að stofnmynd annaðhvort eintölu eða fleirtölu hefði snemma verið alhafð í beygingardæminu.

25 Hér er gert ráð fyrir að *uns-* hafi orðið að **ūs-* (með nefjuðu sérhljóði) áður en *s* féll brott.

26 Á frumgermönskum tíma var tvíhljóðið *ei* enn varðveitt. Breyting þess í einhljóðið *ī* varð eftir greiningu frumgermönsku í mállýzkur. Á hjálmi B frá Negau frá lokum 2. til miðrar 1. aldar f. Kr. er tvíhljóðið enn varðveitt í myndinni *teīwa* (sbr. fnorr. *Týr* og *tívar*).

af **Īsarnoduron* (í dag *Izernore*), mannsnafnið *Isarnus*, fír. *iarn*, *iarann* 'járn', mkymbr. *haearn* 'þ.s.' o.fl.). Fræðimenn hafa ekki verið á eitt sáttir um hvernig skýra beri samband þessara orða. Flestir hafa þó gert ráð fyrir að germanska orðið sé tökuorð úr keltnesku (sbr. t.d. Thurneysen 1884:36 og Schumacher 2007:173). Aðrir hafa verið þeirrar skoðunar að jafnvel þó gengið sé að því sem vísu að Germanir hafi numið járnvinnslu af Keltum þurfi þeir ekki að hafa tekið orðið um 'járn' að láni frá þeim (sbr. Brugmann 1906:281). Þá hafa bæði germanska og keltneska orðið verið skýrð sem tökuorð úr illýrisku (sbr. Kluge–Mitzka 1967:161).²⁷ Þessi skýring byggist á þeirri ætlun að Hallstatt-menningin, sem elzta járnvinnsla í Evrópu er kennd við, hafi verið illýrísk. Engin leið er þó að færa sönnur á það (sbr. Pfeifer 1995:273).

Hér að neðan verða leidd rök að því að formlegur munur sé á germanska og keltneska orðinu um 'járn' og að um arf sé að ræða í hvoru máli um sig. En fyrst skal dregið á eldri skýringar á orðsifjum þeirra.

Germanska og keltneska orðið um 'járn' hafa helzt verið tengd við eftirtalin orð annarra mála:²⁸

- (1) find. *iširá-* 'öflugur, sterkur, kvikur, fljótur', gr. *ἰερός / ἰαρός* 'kröftugur, röskur, heilagur' og skyld orð (t.d. find. *ís-* 'hressing, styrking, afl o.fl.', fav., uav. *aēša-* 'sterkur, öflugur', lat. *īra* 'reiði' < frlat. **eis-ā-*) (sbr. Meid 1967:115 og Watkins 2000:22–23),
- (2) find. *áyas-* 'nytjamálmur (einkum kopar og járn)²⁹, fav. *aiiah-* 'eir', uav. *aiiah-* 'málmur', lat. *aes* 'eir, brons, kopar, fé', gotn. *aiz* 'eir, fé' o.fl. (sbr. Schaffner 2001:223 og Casaretto 2004:379),
- (3) hett. *ēšhar*, ef. *išhanāš*, *ēšnaš* 'blóð', find. *úsrk*, ef. *asnáh* 'þ.s.', gr. *ἄσ* (einnig *εἰσ*, *ἦσ*), ef. *ἔσπος* 'þ.s.' o.fl. (sbr. Cowgill 1986:68 nmgr. 10 og Schumacher 2007:173).

Athugasemdir:

Við (1): Þessi skyldleikatengsl má telja sennilegust en þó hefur enn ekki tekizt að skýra myndun germanska og keltneska orðsins á viðunandi hátt. Úr því verður reynt að bæta hér að neðan.

²⁷ Sbr. einnig Kluge–Seebold 2002:236 þar sem upprunamálið er reyndar ekki nefnt á nafn heldur aðeins kallað „þriðja mál“.

²⁸ Sbr. Feist 1939:131 (um fyrstu tvær tengingarnar með vísunum til eldri rita) og Delamarre 2003:192.

²⁹ Það er ekki fyrr en í yngri textum, nánar tiltekið frá og með Śatapatha-Brahmaṇa, að orðið er notað í ákveðnu merkingunni 'járn' (sbr. Stüber 2002:191).

Við (2): Ókostur þessarar ættfærslu felst m.a. í óvissunni um endurgerð grunnorðsins. Eins og Karin Stüber (2002:192) bendir á er óvíst hver mynd þess var í indóevrópsku. Hún telur mögulegt að það hafi verið tekið að láni úr óþekktu máli. Að hennar mati koma eftirfarandi myndir til greina: $*a_{1}ios$, $*h_{2}a_{1}ios < *h_{2}e_{1}ios$ eða jafnvel $*h_{1}a_{1}ios$. Hún telur að merkingin hafi verið 'nytjamálmur'. Hvort sem um gamalt indóevrópskt orð eða tökuorð er að ræða hafa stofnmyndir þess í síðindóevrópsku verið þessar: nf. þf. et. $*(H)ái-os$, aukaf. $*(H)ái-es-$, sbr. find. *áyah*, ef. *áyasaḥ*, lat. *aes* (með alhæfðri stofnmynd aukafallanna),³⁰ ef. *aeris* ($< *a_{1}es-elos$).³¹ Ef stofn þess hefur komið fyrir með hvarfstigi bæði rótar og viðskeytis í afleiddum myndum hefur hann litið svona út: $*(H)is-$. Þetta hefði ekki gefið langa *i-ið* sem germönsku myndirnar krefjast. Til að ráða bót á þessu hafa sumir endurgert indóevrópska orðið sem $*h_{2}ei_{x}h_{x}-elos-$ ($*h_{2}ei_{x}H-elos-$) með óákveðnum „laryngala“ í bakstöðu rótar (sbr. Schaffner 2001:223 og Casaretto 2004:379; sbr. einnig Lühr 2000:67 þar sem orðið er endurgert sem $*(h_{1/3})ai_{x}h-elos-$ og tengt við sagnrótina „ $*(h_{1/3})ai_{x}$ - 'brennen leuchten'“ (\approx „?2. $*h_{1}ai_{x}$ - 'warm sein'“ í LIV 231) án laryngala í bakstöðu!). Myndin sem orðin um 'járn' í germönsku og keltnesku eru rakin til er þá endurgerð sem $*h_{2}ih_{x}srno-$ ($*h_{2}iHs-rno-$, $*(h_{1/3})ihs-rno-$) án þess að orðmyndunin sé útskýrð. Eins og sjá má er þessi skýring algjörlega *ad hoc*. Samkvæmt henni hlýtur germanska orðið að vera tökuorð úr keltnesku (viðskeytið $*-rno- >$ kelt. *-arno-*, germ. *-urna-*, sbr. hér að neðan).

Við (3): Samkvæmt þessari upprunaskýringu, sem er ættuð frá bandaríska málfræðingnum Warren Cowgill, eru germanska og keltneska orðið um 'járn' komin af lýsingarorði sem hafði merkinguna 'blóðugur'. Cowgill (1986:68) endurgerði þetta orð sem „ $*ēsr-no-$ “ án frekari útlistunar. Þessi skýring krefst þess einnig að germanska orðið sé tökuorð úr keltnesku þar sem \bar{e} breyttist í \bar{i} , sbr. t.d. frkelt. $*rīg-$ 'konungur' (í gall. *-rix*, fír. *rí*, *ríg(-)* 'þ.s.' o.fl.) : lat. *rēx*, *rēgis*, skr. *rāj-* 'þ.s.'. Langa *e-ið* sem gert er ráð fyrir í endurgerðu myndinni „ $*ēsr-no-$ “ hefur valdið erfiðleikum. Þeir hverfa ekki við þá uppástungu að um vřddhi-afleiðslu³² af indóevrópska orðinu $*h_{1}esh_{2}-r/n-$

30 Þ.e.a.s. eins og hún var áður en *s* varð að *r* á milli sérhljóða (rhotacismus).

31 Í fornlatínu koma fyrir myndir eignarfalls eintölu af samhljóðastofnum sem endurspeglar indóevrópsku endinguna *-os*, sbr. myndir eins og *Diovos* og *nominus* (: kl.-lat. *Iovis* og *nōminis*) á áletrunum. Seinna var endingin *-es* ($>$ *-is*) alhæfð.

32 Fornindverska orðið *vřddhi* merkir 'aukning, vöxtur'. Í orðmyndunarfræði er það notað um þá tegund afleiðslu þar sem *e* er skotið inn í stofnmynd grunnorðsins eða sérhljóð sem fyrir er í stofni er lengt.

‘blóð’, þ.e. **h₁ēsh₂r-no-*, sé að ræða (sbr. Ringe 2006:296, Schumacher 2007:173 og Matasović 2009:172). Ekki er við slíkri myndun að búast, allra sízt með viðskeytinu *-no-*. Hins vegar kæmu eftirfarandi tvær afleiðslur til greina: (1) Af *r*-stofnbrigði heteróklítiska nafnorðsins **h₁ēsh₂r / *h₁ēsh₂n-* var myndað eignarlýsingarorðið **h₁ēsh₂r-ó-* ‘sem hefur blóð, blóðugur’; af þessari mynd var síðan leiddur stofninn **h₁ēsh₂r-nó-* sömu merkingar (um slíkar afleiðslur sjá kafla 4.2); (2) af stofnmyndinni **h₁ēsh₂r-* var leitt lýsingarorðið **h₁ēsh₂r-nó-* ‘sem tengist blóði, blóðugur’ með tengslaviðskeytinu *-no-* (sjá niðurlag kafla 4.2), sbr. germ. **skarna-* ‘saur, óhreinindi’ (í fnorr. *skarn* ‘þ.s.’ o.fl.) < forgerm. **skōr-no-* ‘saurugur’ (stytting samkvæmt Osthoffs lögmáli)³³ ← **skōr(-)* sem upprunalega var kollektív af indóevrópska *r/n*-stofninum **sek-r/n-* ‘saur, skarn’ (nf. þf. et. **sók-r-*, ef. **sék-n-(o)s*, nf. þf. koll. **sék-ōr* > **s(e)k-ōr*, ef. **sk-n-és*, sbr. heth. *šakkar*, ef. *šaknaš*, gr. *σκῶρ*, ef. *σκατός*).

Það sem einkum mælir gegn þessari upprunaskýringu er sú merkingarþróun sem gera þarf ráð fyrir, þ.e.a.s. ‘blóðugur’ → ‘rauður’ → ‘roði’ → ‘járn’.

4.2 Ný greining orðanna

Eins og nefnt hefur verið felst sennilegasta upprunaskýring germanska og keltneska orðsins um ‘járn’ í þeirri ætlun að þau séu skyld find. *īsirá-* ‘öflugur, sterkur, kvikur, fljótur’, gr. (att. jón. ark. kýpr. mýk.) *ἰερός*, (dór. nvgr. böót. pamf.) *ἰαρός*, (lesb.) *ἰρος*, (najón.) *ἰρός*, hóm. *ἰρός* ‘kröftugur, röskur, heilagur’ og fleiri orðum. Samkvæmt því hafa þau táknað hinn ‘sterka (málm)’, þ.e.a.s. hinn harða málm í samburði við aðrar málmtegundir (einkum brons). Sé gengið út frá réttmæti þessarar ætlunar kemur í ljós að hin útbreidda kenning að germanska orðið **isarna-* sé tökuorð úr keltnesku fær ekki staðizt. Frumkeltneska orðið ber þá að endurgera sem **isarno-*, en ekki **isarno-*. Langa *i-ið* í samgerm. **isarna-* getur aðeins endurspeglað tvíhljóðið *ei*. Frumgermanska orðmyndin hljóðaði því **eisarna-*. Andstæða rótarmyndanna **is-* í frumkeltnesku og **eis-* í frumgermönsku verður skýrð hér að neðan.

Indóevrópska rótin í frkelt. **isarno-* og frgerm. **eisarna-* er **h₁eish₂-* ‘efla, styrkja, hvetja, reka til e-s’ (sbr. LIV 234). Við orðmyndunarfræði-

³³ Samkvæmt þessu lögmáli styttist langt sérhljóð í stöðu á undan hljómanda og öðru samhljóði.

lega greiningu þessara orðstofna koma þrjú möguleikar til greina og verða þeir nú útskýrðir stuttlega.

- (1) a. **h₁ish₂-ró-* 'kröftugur, kvikur o.fl.' („Caland-lo.“)³⁴ → b. **h₁ish₂-eró-* 'þ.s.' (vrddhi-afleiðsla)³⁵ → c. **h₁ish₂-er-nó-* 'þ.s.'

Um ferli a. → b. sjá:

**h₂ek-ro-* 'uppmjór, oddhvass, beittur' (gr. ἄκρος 'þ.s., ...', fksl. *ostrē* 'hvass, beittur' o.fl.) → **h₂ek-ero-* 'þ.s.'³⁶ (af þessu lýsingarorði var myndað óhlutstætt nafnorð **h₂ek-er-i-*, sem við innri afleiðslu gat breyttzt í lýsingarorð (sem aftur mátti nafngera), sbr. lat. *acer*, *-is* hk./kvk. 'hlynur' og frgerm. **aheri-* > **ahiri-* > ndö. *ær* 'hlynur'; um ástæðu þessarar nafngiftar sjá það sem sagt er um germ. **ahurna-* hér að neðan);

**piġ-ró-* 'hvass, beittur' (gr. πικρός 'þ.s.') → **piġ-eró-* 'þ.s.' (tokk. A *pśār* 'þ.s.');

**luk-ró-* 'ljós, bjartur' (sbr. **luk-ri-* í fír. *luchair* 'birta'; sbr. einnig nmgr. 39) → **luk-eró-* 'þ.s.' (sbr. **luk-er-nó-* hér að neðan).

**tig-ró-* 'uppmjór, oddhvass, beittur' (af indóevrópsku rótinni **(s)teig-* 'stinga, vera oddhvass') (av. *tiyra-*, fpers. *tigra-* 'þ.s.', einnig nafn á virki í Armeníu o.fl.) → **tig-eró-* 'þ.s.' (sbr. **tig-er-nó-* hér að neðan).

Sjá enn fremur dæmi eins og **ken-úó-* 'tómur' (jón. κενός, att. κενός) → **ken-eúó-* 'þ.s.' (hóm. κενεός, kýpr. κενεφός).³⁷

Um ferli b. → c. sjá:

**h₂ek-ro-* 'uppmjór, oddhvass, beittur' → **h₂ek-ġ-no-* 'þ.s.' (germ.

34 Með hugtakinu „Caland-lýsingarorð“ er átt við lýsingarorð sem er partur af orðmyndunarfræðilegu kerfi þar sem ákveðin viðskeyti koma við sögu. Í þessu kerfi geta t.d. samsetningarforliðir á *-i-*, nafnorð á *-u-*, hvorugkenndir *s*-stofnar, miðstigsmyndir á *-jos-* og efststigsmyndir á *-is-t(h₂)o-* staðið við hlið lýsingarorða á *-ro-*, sbr. t.d. find. *citrá-* 'skínandi, bjartur', *ketú-* 'skært ljós o.fl.', *cétas-* 'birta, innsýn, skilningur', *cétistha-* 'sem skín mest'. Þetta kerfi er kallað „Caland-kerfi“ eftir hollenska indverskufræðingnum Willem Caland. – Jeremy Rau, sem hefur rannsakað þetta kerfi mikið, skipar find. *iširá-* (< **h₁ish₂-ró-*, sjá hér að neðan) í flokk með Caland-lýsingarorðum og nefnir allmörg orð sem að hans mati tengjast því Caland-böndum (Rau 2009:139, 145, 164).

35 Upprunalegu merkingarhlutverki þessarar afleiðslu er lýst hér að neðan.

36 Stundum er fír. *a(i)cher* 'hvass, beittur' (*o/ā*-stofn) leitt af þessum stofni (sbr. Stokes 1894:5 og Pokorny 1959:20). Í NIL 288 er sett spurningarmerki við þá upprunaskýringu. Gegn henni mælir að í stöðu á milli *a* og *e* hefði *k* ekki átt að sæta framgömun (sbr. McCone 1996:116). Sennilegast er að umrætt lýsingarorð sé tökuorð úr latínu (*ācer*) (sbr. Pedersen 1909:229, 326).

37 Um slíkar afleiðslur sjá Nussbaum 2009.

**ahurna-* í fhþ. *ahorn* o.fl. (tréð fékk þetta nafn vegna lögunar laufblaða sinna), sbr. gr. (Hesychius) ἄκωνα 'lárviður';

**kat-ro-* (upphafll.) 'gunnreifur, baráttuglaður e.þ.u.l.' (kymbr. *cadr* 'sterkur' o.fl.) → **kat-r-no-* (kymbr. *cadarn* 'sterkur', bret. *kadarn* 'hugrakkur');³⁸

**luk-eró-* 'ljós, bjartur' (← **luk-ró-*, sjá hér að ofan) → **luk-er-nó-* 'þ.s.' (af nafngerðri kvenkynsmynd þessa lýsingarorðs er lat. *lucerna* 'ljós, lampi' komið; – þessi uppruni latneska orðsins *lucerna* skýrir hvers vegna það hefur stutt *u* andspænis því langa í *lūx*, *lūcis* með alhæfðu fullstigi rótarnafnorðsins **leuk-* / **luk* 'ljós, birta', sbr. find. *rúc-* kvk. 'þ.s.').³⁹

**tig-eró-* 'uppmjór, oddhvas, beittur' (← **tig-ró-*, sjá hér að ofan) → **tig-er-nó-* 'þ.s.' (fir. *tigern* 'herra, drottinn', mkymbr. *teern*, *teyrn* 'drottnari', korn. *mach-deyrn* 'konungur' ← 'foringi, sá sem er í fylkingarbrjósti', gall.-lat. *Castrum Tigernum* (nú Thiers í Auvergne í Mið-Frakklandi), sem bendir til gall. **tigernon* 'tindur, hæð').⁴⁰

Mynd a. **h₁ish₂-ró-* lifir áfram í find. *isirá-* og gr. ἰρός. Stofninn hafði myndbrigðin **h₁ish₂-ró-* og **h₁ish₂-ré-*. Í fyrri myndbrigðinu féll laryngalinn *h₂* brott samkvæmt Saussures lögmáli⁴¹ en í því síðara hélzt hann. Seinna olli útjöfnun innan beygingardæmisins því að laryngalinn var endurreistur í stofnbrigðinu **h₁is-ró-* (> **h₁ish₂-ró-*) eða hann felldur brott í stofnbrigðinu **h₁ish₂-ré-* (> **h₁is-ré-*). Útkoman var þá annars vegar **h₁ish₂-ré/ó-* (find. *isirá-*), hins vegar **h₁is-ré/ó-* (gr. ἰρός)

38 Báðar þessar stofnmyndir vantar hjá Matasović 2009.

39 Fir. *lócharn* (*luacharn*) kvk. 'ljós, lampi', sem minnir á lat. *lucerna* að því er varðar bæði merkingu og myndun, skýrist sennilega á eftirfarandi hátt: lo. **luk-ro-* 'ljós, bjartur' → **leuk-ro-* 'þ.s.' (vǫddhi-afleiðsla) (sbr. físl. *lióre* 'þakop (upphafll. ljósop)' < germ. **leuhra[n]-*) → **leuk-r-no-* 'þ.s.' (af kvenkyni þess er fir. *lócharn* komið: ie. **leuk-r-neh₂-* > frkelt. **loukarnā-* (um endurgerð þessa stofns sjá Stokes 1894:243) > fir. *lócharn*).

40 Um tengingu keltneska orðsins **tigerno-* 'herra, drottnari, konungur' við indó-evrópsku rótina *(s)*teig-* 'stinga, vera oddhvas' sjá Pokorny 1959:1016 og Delamarre 2003:295 (þessi fræðimaður er reyndar þeirrar skoðunar að *Castrum Tigernum* hafi merkt 'Fort Seignorial'). – Matasović 2009:379 freistar þess að skýra orðið á annan hátt og er útkoman allævintýraleg. Hann stingur upp á að það sé skylt sagnrótinni **tég-* 'fara' (< ie. **steig^h-* 'stiga, ganga') og leitt af *r*-stofna nafnorði **tiger-* „a going”, i.e. 'a raid, a raiding party'“, sem annars engin dæmi eru um. Viðskeytið *-no-* sé það sama og í lat. *dominus* 'húsbóndi' og gotn. *þiudans* 'konungur'. Orðið **tigerno-* hafi upphaflega haft merkinguna „the chief of the raiding party”.

41 Þetta lögmál hljóðar þannig að samkvætt (tautósyllabískt) *oRH* eða *HRo* varð að *oR* eða *Ro* (*R* = hljómandi, *H* = laryngali).

(sbr. nmgr. 42). – Einnig má gera ráð fyrir að í fornindversku hafi sagnarlýsingarorðið (lh. þt.) *ἰσίτᾱ-* ‘settur á hreyfingu, hvattur o.fl.’ < **h₁ish₂-tó-* haft áhrif á rótarmynd lýsingarorðsins *ἰσίρᾱ-*.

Mynd b. **h₁ish₂-eró-* (> **h₁ish₂-aró-*) liggur til grundvallar grísku mállyzkumyndinni *ἰαρός*. Þessi mynd hefur síðar breyttzt í *ἰερός* enda ekki óalgennt í grísku að lýsingarorð víxluðu viðskeytunum *-αρο-* og *-ερο-*, sbr. *μῑαρός* ‘útataður’: *μῑερός*, *σκῑαρός* ‘skuggsæll, dimmur’: *σκῑερός* o.fl. (sbr. Brugmann 1900:193).⁴² Auk þess er sennilegt að keltneska árheitið *Isarā* (sbr. nhþ. *Isar*, *Iser*, fr. *Isère*) og ógam-íriska mannsnafnið (MAQQI) IARI (ef.) séu afkomendur sama stofns.⁴³ Af sama meiði er loks forníriska orðið *íaru* ‘hreysiköttur, íkorni’ sem komið er af **isarōn-* með ákveðandi viðskeytinu *-ōn-* (sbr. t.d. lat. *Catō*, ef. *Catōnis*: *catus* ‘skarpur, kænn’) en í forn- og miðírsku var það m.a. notað til að mynda dýraheiti. Myndin **isarōn-* er leidd af lýsingarorðinu **isarō-* ‘kröftugur, kvikur, fljótur’; merking þess hefur þótt lýsandi fyrir hreysikettil og íkorna (sjá Ziegler 2002:537–38).⁴⁴

Mynd c. **h₁ish₂-er-nó-* er loks sú stofnmynd sem keltneska orðið um ‘járn’ er komið af. Að vísu hefði **h₁ish₂-r-no-* leitt til sömu niðurstöðu en tenging frkelt. **isarno-* og frgerm. **eisarna-*, sem liggur beint við, krefst ofangreindrar endurgerðar. Samband þessara stofnmynda skýrist á þann hátt að frkelt. **isarno-* var upprunalega lýsingarorð, sem hafði merkinguna ‘kröftugur, sterkur’, og frgerm. **eisarna-* var nafnorð, leitt af sama lýsingarorði með áherzlu-færslu og vřddhi, þ.e. lo. **(h₁)is(h₂)arnó-* → no. **(h₁)éis(h₂)arno-* (laryngalarnir eru hér hafðir innan sviga því að óvíst er hve gömul afleiðslan er). Þessi afleiðslugerð er vel þekkt og sem dæmi um hana má nefna ie. **ġnh₁-tó-* ‘getinn, fæddur’ (lat. *(g)nātus*, físl. *kundr* ‘sonur’ o.fl.) sem við nafngervingu breyttist í **ġénh₁-to-* ‘hið getna, fædda; barn’ (fhþ. *kind* o.fl.). – Fyrir keltnesku kemur mynd með *ei*

42 Þó er mögulegt að breytingin *ἰαρός* > *ἰερός* hafi orðið vegna áhrifa frá *ἰεπέος* ‘prestur (sá er fremur helga athöfn)’ sem aftur hafi orðið til úr *ἰαπέος* ‘þ.s.’ við sérhljóðasamlögun (sbr. Neri 2003:284). Andstætt þeirri skoðun sem hér er haldið fram telur Neri (s. st.) að andstæða find. *ἰσίρᾱ-* og dór. *ἰαρός* (< **isaro-*) annars vegar og lesb. *ἰπος*, nojón. *ἰπός* og hóm. *ἰπός* (< **isro-*) hins vegar skýrist þannig að í indó-evrópsku stofnmyndinni **h₁ish₂-rē-* hafi laryngalinn varðveittur en í **h₁ish₂-rō-* fallið brott samkvæmt Saussures lögmáli (sbr. hér að ofan). Á hinn bóginn gerir García-Ramón (1992:191, 194 o.áfr.) ráð fyrir að frumgríska hafi aðeins haft myndina **isrō-* sem í vissum mállýzkum hafi breyttzt í **isarō-* eða **iserō-*.

43 Sbr. Ziegler 2002:537–38 og Delamarre 2003:191.

44 Ziegler (s.r. 538) rekur keltneska lýsingarorðið **isaro-* til ie. „**H₁ish₂ro-*“ en sú mynd hefði átt að gefa frkelt. **isro-* (sbr. gr. *ἰρός*); hið sama gildir um myndina „**ish₁-rós*“ sem Delamarre (s.t.) endurgerir.

í framstöðu vissulega ekki til greina þar sem indóevrópskt *ei* varð að *ē* í því máli.

Þróun fornírsku myndarinnar *iarn* úr frkelt. **isarnon* hefur verið með þessum hætti: **isarnon* > frír. **isarnan* > **iharnan* > **eharnan* (lækkun áherzklusérhljóðsins *i* í stöðu á undan samhljóði + *ǣ/ǿ*, sjá McCone 1996:110) > **earna* > fr. *iarn* (hækkun áherzklusérhljóðsins *e* á undan uppmæltu sérhljóði, sjá McCone 1996:130). Í eldri fornírsku var orðið tvíkvætt, síðar einkvætt (sjá kafla 1).

- (2) Heteróklítískt nafnorð **h₁ish₂-r̥* / aukaf. **h₁ish₂-én-* ‘kraftur, styrkur, snerpa’ (með alhæfðu hvarfstigi rótar í stað **h₁éish₂-r̥* eða **h₁óish₂-r̥* / aukaf. **h₁ish₂-én-* ← **h₁éish₂-n-*).⁴⁵

a. **h₁ish₂-r̥* → b. **h₁ish₂-er-ó-* ‘kröftugur’ (vrðdhi-afleiðsla) → c. **h₁ish₂-er-nó-* ‘þ.s.’

Um ferli a. → b. sjá:

**h₂éh₁-m̥r̥* / **h₂eh₁-men-* ‘hiti’ > ‘(heitur) dagur’⁴⁶ (gr. ἡμῶρ / ἡμῶτ-) → **h₂eh₁-mer-o-* ‘diurnus’ (af kvenkynsmynd þess er gr. ἡμέρα ‘dagur’ komið);⁴⁷

**séh₂-u̯l* / **sh₂-(u)uén-* ‘sól’ (find. *súvar*, *svār*, fav. *huuarā*, ef. *x^oāng* < **huuanh* < **suuans*, físl. *sól* og *sunna* o.s.frv.) → **seh₂-u̯el-o-* ‘sem tilheyrir sólinni, sólarlegur’ (nafngert í germ. **sōwela-*, gotn. *sauil* hk. ‘sól’).⁴⁸

Um ferli b. → c. sjá:

**kouh₁-er-ó-* ‘holur’ (arm. *sor* ‘hellir, gat’, nafngert lýsingarorð)⁴⁹ (← **kóuh₁-r̥* ‘hellir, hola, hvílt’, sbr. gr. κύω hk. ‘gat’) → **kouh₁-er-nó-* ‘þ.s.’ (kvenkynsmynd þess, **kouh₁-er-néh₂-*, lifir áfram í lat. *caverna* ‘hellir’).⁵⁰

45 Sbr. García-Ramón 1992:191–92 og Lipp 2009:22, sem reikna með þeim möguleika að uav. *išarā* ‘þegar í stað, strax’ sé afkomandi umrædds heteróklítíkons; að mati García-Ramóns væri þessi mynd upprunalega staðarfall en samkvæmt Lipp stírnáð þolfall í hlutverki atviksorðs.

46 Upp á þessari endurgerð stakk Sergio Neri (í tölvubréfi frá 6. nóv. 2009).

47 Í dórísku hljóðar samsvarandi mynd *ἡμέρα*. Att. *ἡμέρα* og jón. *ἡμέρη* hafa fengið spiritus asper vegna áhrifa frá *ἑσπέρα* og *ἑσπέρη* ‘kvöld’ (sbr. Chantraine 1968:412).

48 Um slíkar afleiðslur sjá Nussbaum 2009.

49 Sbr. Chantraine 1968:594, sem endurgerir indóevrópsku myndina „**kower-o-*“ fyrir arm. *sor*. Þróun orðsins hefur sennilega verið með þessum hætti: **kouh₁-ero-* > **t^ouero-* > **souoro-* > **so(u)oro-* > *sor* (um brottfall *u* á undan *o* í frumarmensku sjá Klingenschmitt 1982:260 nmgr. 2).

50 Í lat. *caverna* (og *cavus* ‘holur’) hefur ie. *ou̯* breyttzt í *au̯* samkvæmt Thurneysen-Havets lög máli í framsetningu Vines 2006 (/o/ sem ekki bar áherzlu í frumítalísku

Frekari þróun $*h_1ish_2-er-nó-$ eins og sýnt er í (1).

(3) Sama grunnorð og í (2):

a. $*h_1ish_2-r$ → b. $*h_1ish_2-r-ó-$ (eignarlýsingarorð) 'sem hefur kraft og snerpu, kröftugur, kvikur'⁵¹ → c. $*h_1ish_2-er-nó-$ 'þ.s.'

Um ferli a. → b. sjá:

$*(s)th_2-ur$ / $*(s)th_2-æn-$ 'staðfesta, það að vera fastur fyrir' → $*(s)teh_2u-r-ó-$ 'sem hefur staðfestu eða þann eiginleika að vera fastur fyrir' > 'fastur fyrir, sterkur' (gr. ταῦρος 'naut, uxi' (nafngert með áherzlubreytingu), lat. *taurus*, kelt. **taruo-* 'þ.s.' (með hljóðavíxlum) í ffr. *tarb* o.fl.).⁵² – Lýsingarorðið $*(s)teh_2u-er-ó-$ (find. *sthāvará-* 'sem stendur kyrr, er fastur fyrir') hefur annaðhvort verið leitt beint af *r*-stofnbrigði grunnorðsins eða af eignarlýsingarorðinu $*(s)teh_2u-r-ó-$. Af *n*-stofni grunnorðsins var myndað lýsingarorðið $*(s)teh_2-æn-ó-$ (fl. lúv. *tāwana-* 'uppréttur, beinn; heiðvirður').⁵³

Um ferli b. → c. sjá sambærilegar afleiðslur í (1) og (2).

Frekari þróun $*h_1ish_2-er-nó-$ eins og sýnt er í (1).

Af þeim orðmyndunarleiðum sem nú hafa verið sýndar er sú fyrsta sennilegust. Vandalaust er að gera ráð fyrir að indóevrópska hafi haft Caland-lýsingarorðið $*h_1ish_2-r-ó-$. Á hinn bóginn er endurgerð heteróklítiska nafnorðsins $*h_1ish_2-r$ / $*h_1ish_2-én-$ (í orðmyndunarleiðum (2) og (3)) ótraust. Að vísu gætu sagnirnar *isanyáti* 'setur á hreyfingu, örvar' í fornindversku og *ιαίνω* 'hressi, kæti, gleð' í grísku

á meðan indóevrópskar áherzlureglur giltu þar varð að /a/ á undan ósamkvæðu, þ.e. heterósyllabísku, /u/). Reyndar telur Vine (2006:236) að orðið *caverna* sé ungt í latínu og myndað með viðskeytinu *-erna* sem sennilega eigi rætur að rekja til etrusku. Að vísu hafa orð eins og *cisterna* 'vatnsgeymir (hafður meðanjarðar)' og *taberna* 'veitingastaður, búð' löngum verið talin blendingsmyndir með etrusku viðskeyti. En tilfellið er að í þessu máli þekkist ekki viðskeytið *-erna* (sbr. Breyer 1993:60–63). Því er langlíklegast að latína hafi erfð viðskeytið í nokkrum orðum sem síðar gátu verið fyrirmynd nýmyndana. Orð af þessu tagi eru *caverna* og *lucerna*, sem bæði má rekja til indóevrópsku. Um þróunarsögu seinna orðsins sjá hér að ofan.

51 Hjá Lipp 2009:22 nmgr. 20 gerir Sergio Neri ráð fyrir þessari afleiðslu fyrir find. *isirá-* und gr. *ιαρός* / *ίρός* (sbr. nmgr. 42).

52 Fnorr. *tarfr* er tökuorð úr fornírsku (sbr. Ásgeir Blöndal Magnússon 1989:1028).

53 Af sama meiði eru $*(s)tuh_2-r-ó-$ 'fastur fyrir, sterkur' (find. *sthūrā-* 'sterkur, stór, þykkur', uav. *stūra-* 'fastur fyrir, sterkur') og þar af dregið $*(s)teuh_2-ro-$ (find. *sthāvira-* 'fastur fyrir, sterkur', uav. *staora-* 'stórgripur', germ. **steura-* í got. *stiur*, fnorr. *stíorr*, fhþ. *stior* o.s.frv. og **peura-* í fnorr. *þjórr*, nholl. (máll.) *deur*); enn fremur orð um 'staur' (gr. *σταυρός*, físl. *staurr*) og 'súlu' (find. *sthúnā-*, uav. *stūna-* kk., *stunā-* kvk.). – Um þessar endurgerðir sjá Southern 2000:103–104 (með tilvísunum).

fræðilega séð verið leiddar af *n*-stofnbrigði slíks heteróklítíkons en þó kemur sú skýring ekki síður til greina að þær séu myndaðar af *n*-sögninni **h₁is-né-h₂-ti* (í find. *iṣṇáti* 'hvetur, knýr áfram, sendir út'), nánar tiltekið af stofnbrigðinu **h₁is-ṇ-h₂-* sem kom fyrir í stöðu á undan sérhljóði.⁵⁴ – Orðmyndunarleið (2) er auk þess óhagræn að því leyti að hún skýrir ekki gr. ἰρός og find. *iṣirá-*. Því þyrfti að skýra þau sérstaklega.

Í afleiðslum af gerðinni **pik-ró-* → **pik-eró-* (sjá orðmyndunarleið (1)) er *e* skotið inn í viðskeyti grunnorðsins. Merkingarhlutverki þessarar vřddhi-afleiðslu lýsir Nussbaum (2009) svo: 'X' (lo.) → 'X-ish'. Hún er í raun sambærileg við afleiðslu ýmissa lýsingarorða í íslenzku með viðskeytinu *-leg-*, sbr. *góður* → *góðlegur*. Þar er oft lítill sem enginn merkingarmunur á grunnorði og afleiddu orði, t.d. *heilsusamur* → *heilsusamlegur*. Þessu hefur verið svipað farið í indóevrópsku. Það skýrir hvers vegna enginn greinanlegur merkingarmunur er á lýsingarorðunum **h₁ish₂-ró-* og **pik-ró-* annars vegar og **h₁ish₂-eró-* og **pik-eró-* hins vegar. Þó má gera ráð fyrir upphaflegri merkingarandstæðu svipaðri þeirri sem er á íslenzku lýsingarorðunum *kröftugur* (*sterkur*) og *hvass* (*skarpur*) andspænis *kröftuglegur* (*sterklegur*) og *hvasslegur* (*skarplegur*).

Lýsingarorðamyndun af gerðinni **seh₂-uł-* → **seh₂-uel-o-* (sjá orðmyndunarleið (2)) lýsir Nussbaum (2009) sem samtímalegri afleiðslu með vřddhi en mögulegt er að hún eigi rót sína í *o*-afleiðslum af staðarfallsmyndum, t.d. stf. **sh₂-uél* → **seh₂-uel-ó-*.⁵⁵

Loks skal farið nokkrum orðum um afleiðslur af gerðinni **tig-eró-* → **tig-er-nó-*. Augljóst virðist að hér gæti áhrifa frá hypóstatískum *no*-afleiðslum af *er*-staðarföllum sem staðið hafa við hlið mynda með (samsetta) viðskeytinu *-er-o-*, sbr. lat. *externus*, *infernus*, *internus*, *super-nus* við hlið *exterus*, *inferus*, **interus* (*interior*), *superus*. Slíkar myndir eru leiddar af gömlum staðarföllum sem enduðu á *-er*, sbr. lat. *inter* og *super*.⁵⁶ Sambærilega myndun sýna lýsingarorð eins og lat. *frāternus*, *māternus* og *paternus* sem leidd voru af indóevrópsku staðarfallsmyndunum **b^hreh₂tér* 'hjá bróðurnum', **meh₂tér* 'hjá móðurinni' og **ph₂tér* 'hjá föðurnum' með *no*-viðskeyti.⁵⁷ Germanska hefur haft sömu

54 Um fornindversku sögnina sjá LIV 236 (með tilvísunum).

55 Sbr. Lipp 2009:426 nmgr. 158, sem skýrir gotn. *sauil* á þennan hátt.

56 Um þessa myndun sjá Neri 2007:75–76.

57 Hljóðfræðilega gætu lat. *frāternus*, *māternus* og *paternus* vissulega verið komin af **b^hrāt(e)rino-*, **pāt(e)rino-* og **māt(e)rino-* (sbr. *hībernus* 'vetrarlegur, sem tilheyrir vetrinum' <**hejbrino-* <**g^heimrino-*) en germönsku myndirnar **brōðærna-*, **mōðærna-*

myndir, sbr. fnorr. *bróþerne*, *móþerne* og *faþerne* < frgerm. **brōðærniĵa-*, **mōðærniĵa-*, **faðærniĵa-* ← **brōðærna-*, **mōðærna-*, **faðærna-* (hins vegar eru gotn. **faðreins* (í nafngervingnum *faðrein* hk. 'faðerni, forfeður, kyn'), fe. *fæðeren* 'paternus' og *mēðren* 'maternus' komin af frgerm. **faðrīna-* og **mōðrīna-*, sem leidd eru af stofnbrigðunum **faðr-* og **mōðr-* með viðskeytinu *-īna-*).

Af öðrum staðarfallsmyndum voru einnig mynduð lýsingarorð með viðskeytinu *-no-*, sbr. t.d. gr. περυσινός 'sem er frá fyrra ári' ← πέρυσσι (dor. πέρυσσι) 'í fyrra' (= fnorr. (*i*) *fiorð*, *fiqrð* 'þ.s.' < ie. stf. **perut-i* þar sem *-ut-* er hvarfstig af **uēt-* 'ár'), lat. *peregrīnus* 'sem ferðast erlendis, kemur frá útlöndum', leitt af staðarfalli sem varðveitt er í ao. *peregrī* 'utanlands' (sjá Ernout–Meillet 2001:498), frgerm. **meina-* 'minn', **þeina-* 'þinn' < stf. **me-i*, **te-i* + *-no-* ('sem er hjá mér, þér' > 'sem tilheyrir mér, þér').

Í afleiðslum af þessu tagi gat tengslamerking ('sem tilheyrir X') auðveldlega þróast. Það sýna vel eignarfornöfnin **meina-* og **þeina-* í frumgermönsku. En lýsingarorð eins og lat. *paternus* og germ. **faðærna-* (sjá hér að ofan), sem samsvara lat. *patrius* og gr. πατριος, bera þess einnig vott; síðarnefndu orðin eru mynduð með tengslaviðskeytinu *-iĵo-* < **ih₂o-*. Í raun voru viðskeytin *-iĵo-* og *-no-* oft valfrjáls, sbr. t.d. gr. κύκλιος 'hringlaga (þ.e. eins og hringur)': κύκλος 'hringur' og παιδνός 'barnalegur (þ.e. eins og barn)': παῖς, ef. παιδ-ός 'barn'.

Af þessum sökum má líta svo á að afleiðslur eins og **seh₂-uēl-o-* 'sólarlegur' (> **sāuēlo-*, nafngert í germ. **sōwela-*, gotn. *sauil* hk. 'sól') → **seh₂-uēl-ih₂o-* 'þ.s.' (> **sāuēliĵo-*, nafngert í gr. (hóm.) ἥλιος, dór. ἠέλιος 'sól')⁵⁸ og **tig-eró-* 'hvasslegur (skarplegur)' → **tig-er-nó-* 'þ.s.' séu alveg sambærilegar.

5 Niðurstöður

Í fornorrænu hafði orðið um 'járn' tvær myndir, *iarn* og *iárn*, auk *isarn*. Myndin *iarn* er tökuorð úr fornírsku. Við áherzlufærslu og samdrátt breyttist hún í *iárn*. Þessi mynd er samnorræn. Aðeins örfáar

og **faðærna-* (sjá strax í meginmáli) renna stoðum undir þá greiningu sem hér er valin.

58 Varðandi merkingarbreytinguna sem hér verður við nafngervingu lýsingarorðsins skal bent á hliðstæður eins og ie. **deĵuós* 'himneskur, guðlegur' > lat. *deus* 'guð', gr. παιδνός 'barnalegur' > no. 'barn (strákur)', lat. *hibernus* 'vetrarlegur, sem tilheyrir vetrinum' > no. 'vetur' (sem leysti lat. orðið *hiems* af hólmi í rómönsku málunum).

leifar tvíkvæðu myndarinnar eru varðveittar í kveðskap. Í dróttkvæðum eru fjögur dæmi um hendingar eins og *arnar* : *iárne* sem túlkaðar hafa verið sem vitnisburður um myndina *iarn* (með stuttu *a*) í fornnorrænu. Notkun orðsins í slíkum hendingum er þó best skýrð þannig að hið langa *a* hafi sætt bragfræðilegri styttingu á undan samhljóðaklasanum *rn* eða rímið sé „ófullkomið“ að því leyti að sérhljóðalengd sé ekki sú sama í báðum rímatkvæðum. Þetta verður skiljanlegra þegar haft er í huga að afar fá orð gátu rímað við *iárn* svo að um „fullkomið“ rím væri að ræða. Þá hefur því verið haldið fram að austurnorrænu málin krefðust fornnorrænu myndarinnar *iarn* en eins og sýnt hefur verið fram á er það misskilningur.

Í Fyrstu málfræðiritgerðinni var myndin *iárn* rituð <eárn>. Höfundur á þó í erfiðleikum með að rökstyðja þann rithátt. Hann vísar til þess að í kveðskap hafi tvíkvæða myndin verið borin fram með *e* í framstöðu en ekki *i*. Þessi framburður er ekki upprunalegur. Norrænir menn sem tóku upp fornírsku orðið *iarn* skynjuðu hljóðmynd þess sem [ijarn]. Þar sem orðið sætti mjög snemma samdrætti í venjulegu talmáli vissu menn á 12. öld ekki lengur hvernig tvíkvæða myndin hafði áður verið borin fram.

Skýring þess að höfundur vill rita orð eins og *iárn* og *iór* með *e* í stað *i*, þ.e. *eárn*, *eór*, er skriftarfræðilegs eðlis. Á fyrri hluta 12. aldar drógust orðmyndir eins og *féar*, *séa*, *séom* og *tréom* saman og urðu að *fiár*, *siá*, *sióm* og *trióm*. Höfundur hefur þekkt mörg dæmi bæði ósamandreginna og samandreginna mynda og vissi að *ía* og *ió* voru oft orðin til úr *éa* og *éo*. Íhaldssemi í stafsetningu olli því að margir rituðu samandregnu myndirnar eins og um ósamandregnar væri að ræða. Þar sem hálsérhljóðið [j] í stígandi tvíhljóðum eins og *ía* og *ió* var oft ritað *e* mátti alhæfa þessa ritun þannig að hún næði til allra stígandi tvíhljóða sem hófust á [j], óháð uppruna þeirra. Það virðast höfundar FMR hafa gert.

Germanska og keltneska orðið um 'járn' eru skyld find. *iširá-* 'öflugur, sterkur, kvikur, fljótur' og gr. *ἰερός* / *ἰαρός* / *ἰρός* 'kröftugur, röskur, heilagur' og táknaði hinn 'sterka (málm)', þ.e.a.s. hinn harða málm í samanburði við aðrar málmtegundir (einkum brons). Orðmyndunarlegt samband þessara orða er sem hér greinir: ie. **h₁ish₂-ró-* 'kröftugur, sterkur, kvikur o.fl.' (find. *iširá-*, gr. *ἰρός*) → **h₁ish₂-eró-* 'þ.s.' (gr. *ἰαρός*, sem seinna breittist í *ἰερός*, keltneska árheitið *Isarā*, ógamír. mannsnafnið IARI (ef.), fír. *iaru* 'hreysiköttur, íkorni' < **isarōn-*) → **h₁ish₂-er-nó-* 'þ.s.' (frkelt. **isarno-*) → **h₁éish₂-er-no-* (frgerm. **eisarna-* > **isarna-*). Samband stofnmyndanna í keltnesku og germönsku skýrist

þannig að frkelt. **isarno-* var upphaflega lýsingarorð, sem merkti 'kröftugur, sterkur', og frgerm. **eisarna-* var nafnorð, leitt af sama lýsingarorði með áherzlufærslu og vřddhi. Reyndar er óvíst hve gömul sú afleisla er og því væri varfærnislegra að lýsa henni þannig: lo. **(h₁)is(h₂)arnó-* → no. **(h₁)é̇is(h₂)arno-*.

Fornírka orðið sem norrænir menn fengu að láni þróaðist með eftirfarandi hætti úr frumkeltnesku: **isarnon* > frír. **iharnan* > **eharnan* > **earna* > frír. *iarn*.

Óvíst er hvort fnorr. *isarn* er germanskur arfur eða tökuorð úr vesturgermönsku.

Tilvísanir

- Ásgeir Blöndal Magnússon. 1989. *Íslensk orðsifjabók*. Reykjavík: Orðabók Háskólans.
- Bjorvand–Lindeman. 2007. Harald Bjorvand og Fredrik Otto Lindeman. *Våre arveord. Etymologisk ordbok*. Revidert og utvidet utgave. Oslo: Novus.
- Breyer, Gertraud. 1993. *Etruskisches Sprachgut im Lateinischen unter Ausschluss des spezifisch onomastischen Bereiches*. *Orientalia Lovaniensia Analecta* 53. Leuven: Peeters.
- Brøndum–Nielsen, Joh[anne]s. 1950. *Gammeldansk Grammatik i sproghistorisk Fremstilling*. I: Indledning, tekstkildernes lydbetegnelse, vokalisme. 2. ændrede udgave. København: J. H. Schultz.
- Brugmann, Karl. 1900. *Griechische Grammatik (Lautlehre, Stammbildungs- und Flexionslehre und Syntax)*. Dritte Auflage. Mit einem Anhang über Griechische Lexikographie von Leopold Cohn. München: C. H. Beck.
- Brugmann, Karl. 1906. *Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen*. Zweiter Band: *Lehre von den Wortformen und ihrem Gebrauch*. Erster Teil: *Allgemeines. Zusammensetzung (Komposita). Nominalstämme*. Zweite Bearbeitung. Strassburg: Karl. J. Trübner.
- Buck, Carl Darling. 1949. *A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages. A Contribution to the History of Ideas*. The University of Chicago Press.
- Bugge, Sophus. 1855. Die formen der geschlechtslosen persönlichen pronomina in den germanischen sprachen. *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung* 4:241–56.
- Bugge, Sophus 1891. Vocalverkürzung im altnordischen. *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 15:391–401.
- Casaretto, Antje. 2004. *Nominale Wortbildung der gotischen Sprache. Die Derivation der Substantive*. Heidelberg: Carl Winter.
- Chantraine, Pierre. 1968. *Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots*. Paris: Klincksieck.

- Cowgill, Warren 1986. *Indogermanische Grammatik*. Band I/1: *Einleitung*. Ins Deutsche übersetzt und bibliographisch bearbeitet von Alfred Bammesberger und Martin Peters. Heidelberg: Carl Winter.
- Dahlerup-Jónsson 1886. *Den første og anden grammatiske afhandling i Snorres Edda*. Udgivet for Samfund til udgivelse af gammel nordisk litteratur af Verner Dahlerup og Finnur Jónsson. København: S. L. Møller.
- Delamarre, Xavier 2003. *Dictionnaire de la langue gauloise. Une approche linguistique du vieux-celtique continental*. 2e édition revue et augmentée. Paris: Éditions Errance.
- Egilsson-Jónsson. 1931. *Lexicon poeticum antiquæ linguæ Septentrionalis. Ordbog over det norsk-islandske skjaldesprog*. Oprindeligt forfattet af Sveinbjörn Egilsson. Forøget og påny udgivet for Det kongelige nordiske oldskriftselskab. 2. udgave ved Finnur Jónsson. København: S. L. Møller.
- Ernout-Meillet. 2001. Alfred Ernout et Antoine Meillet. *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots*. Retirage de la 4e édition, augmentée d'additions et de corrections par Jacques André. Paris: Klincksieck.
- Falk-Torp. 1910. H[jalmar]. S[ejsted]. Falk og Alf Torp. *Norwegisch-Dänisches etymologisches Wörterbuch*. Erster Teil: A – O. Heidelberg: Carl Winter.
- Feist, Sigmund. 1939. *Vergleichendes Wörterbuch der gotischen Sprache mit Einschluss des Krimgotischen und sonstiger zerstreuter Überreste des Gotischen*. 3. neubearbeitete und vermehrte Auflage. Leiden: Brill.
- Finnur Jónsson. 1921. *Norsk-islandske kultur- og sprogforhold i 9. og 10. årh*. København: Høst & Søn.
- FJ = Finnur Jónsson. 1912–1915. *Den norsk-islandske skjaldedigtning*. A I-II. Tekst efter håndskrifterne. B I-II. Rettet tekst. København: S. L. Møller.
- García-Ramón, J[osé]. L[uis]. 1992. Griechisch *ἱερός* und seine Varianten, vedisch *īśirá-*. *Rekonstruktion und relative Chronologie*. Akten der VIII. Fachtagung der Indogermanischen Gesellschaft Leiden, 31. August – 4. September 1987 (útg. Robert Beekes, Alexander Lubotsky og Jos Weitenberg), bls. 183–205. Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft 65. Innsbruck.
- Hirt, Hermann. 1931. *Handbuch des Urgermanischen*. Teil I: Laut- und Akzentlehre. Heidelberg: Carl Winter.
- Hoad, T. F. 1996. (Útg.). *The Concise Oxford Dictionary of English Etymology*. (Reissued in new covers 2003). Oxford University Press.
- Hreinn Benediktsson. 1963. Phonemic Neutralization and Inaccurate Rhymes. *Acta philologica Scandinavica* 26:1–18 [Endurútgæfið í: Útg. Guðrún Þórhallsdóttir, Höskuldur Þráinsson, Jón G. Friðjónsson, Kjartan Ottosson. *Linguistic Studies, Historical and Comparative* by Hreinn Benediktsson, bls. 92–104. Reykjavík: Málvísindastofnun Háskóla Íslands 2002].
- Hreinn Benediktsson. 1965. *Early Icelandic Script, as Illustrated in Vernacular Texts from the Twelfth and Thirteenth Centuries*. Íslensk handrit = Icelandic Manuscripts, Series in Folio, II. Reykjavík: Handritastofnun Íslands.

- Hreinn Benediktsson. 1972. *The First Grammatical Treatise*. Reykjavík: Málvísindastofnun Háskóla Íslands.
- Kahle, Bernhard. 1892. *Die Sprache der Skalden auf Grund der Binnen- und Endreime, verbunden mit einem Rimarium*. Karl J. Trübner, Strassburg.
- Klingenschmitt, Gert. 1982. *Das altarmenische Verbum*. Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert.
- Kluge, Friedrich. 1918. Ags. *íren* = ahd. *isan*. *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 43:516–17.
- Kluge-Mitzka. 1967. *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache* von Friedrich Kluge. 20. Auflage bearbeitet von Walther Mitzka. Berlin: Walter de Gruyter.
- Kluge-Seebold. 2002. *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache* von Friedrich Kluge. Bearbeitet von Elmar Seebold. 24., durchgesehene und erweiterte Auflage. Berlin: Walter de Gruyter.
- Kock SL = Axel Kock. *Svensk ljudhistoria*. I–II. Gleerup/Harrassowitz, Lund 1906 (I), 1909–11 (II).
- Konráð Gíslason. 1866. Forandringer af 'Qvantitet' i Oldnordisk-islandsk. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*. 1866:242–305.
- Krause, Wolfgang. 1948. *Abriss der altwestnordischen Grammatik*. Halle: Max Niemeyer.
- Kristensen, Marius. 1904. De islandske halvvokaler og deres betegnelse i "Den I gramm. afh." *Nordiska studier tillegnade Adolf Noreen på hans 50-årsdag den 13 mars 1904 af studiekamrater och lärjungar*. Uppsala: K. W. Appelberg.
- Lipp, Reiner. 2009. *Die indogermanischen und einzelsprachlichen Palatale im Indoiranischen*. Band II: *Thorn-Problem, indoiranische Laryngalvokalisation*. Heidelberg: Carl Winter.
- LIV = *Lexikon der indogermanischen Verben. Die Wurzeln und Ihre Primärstamm-bildungen*. 2001. Unter der Leitung von Helmut Rix und der Mitarbeit vieler anderer bearbeitet von Martin Kümmel, Thomas Zehnder, Reiner Lipp und Brigitte Schirmer. Zweite erweiterte und verbesserte Auflage bearbeitet von Martin Kümmel und Helmut Rix. Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert.
- Luick, Karl. 1964. *Historische Grammatik der englischen Sprache*. Erster Band: II Abteilung. Stuttgart: Bernhard Tauchnitz.
- Mallory-Adams. 1997. *Encyclopedia of Indo-European Culture*. Editors J. P. Mallory and D. Q. Adams. London and Chicago: Fitzroy Dearborn publishers.
- Matasović, Ranko. 2009. *Etymological Dictionary of Proto-Celtic*. Leiden Indo-European Etymological Dictionary Series. Vol. 9. Leiden: Brill.
- McCone, Kim. 1996. *Towards a Relative Chronology of Ancient and Medieval Celtic Sound Change*. Maynooth Studies in Celtic Linguistics 1. Department of Old Irish, St. Patrick's College, Maynooth.

- Meid, Wolfgang. 1967. *Wortbildungslehre* (= Krahe, Hans – Meid, Wolfgang. *Germanische Sprachwissenschaft III*). Berlin: Walter de Gruyter.
- Neri, Sergio. 2003. *I sostantivi in -u del gotico. Morfologia e preistoria*. Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft 108. Innsbruck.
- Neri, Sergio. 2007. *Cadere e abbattere in indoeuropeo. Sull' etimologia di tedesco fallen, latino aboleo e greco ἀπόλλυμι*. Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft 124. Innsbruck.
- NIL = Dagmar S. Wodtko, Britta Irslinger, Carolin Schneider. 2008. *Nomina im indogermanischen Lexikon*. Heidelberg: Carl Winter.
- Noreen, Adolf. 1904. *Altnordische Grammatik II. Altschwedische Grammatik mit Einschluss des Altgutnischen*. Halle: Max Niemeyer.
- Noreen, Adolf. 1923. *Altnordische Grammatik I. Altisländische und altnorwegische Grammatik unter Berücksichtigung des Urnordischen*. 4. vollständig umgearbeitete Auflage. Halle: Max Niemeyer.
- Nussbaum, Alan J. 2009. *Genitivalia. The 28th East Coast Indo-European Conference, Háskóla Íslands, 10.–14. júní 2009*.
- Pedersen, Holger. 1909. *Vergleichende Grammatik der keltischen Sprachen*. Band I: *Einleitung und Lautlehre*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.
- Pfeifer, Wolfgang. 1995. *Etymologisches Wörterbuch des Deutschen*. Erarbeitet im Zentralinstitut für Sprachwissenschaft, Berlin, unter der Leitung von Wolfgang Pfeifer. Ungekürzte, durchgesehene Ausgabe. München: Deutscher Taschenbuch Verlag.
- Pokorny, Julius. 1959. *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. Band I. Bern: Francke.
- Ranke-Hofmann. 1988. *Altnordisches Elementarbuch. Einführung, Grammatik, Texte (zum Teil mit Übersetzung) und Wörterbuch* von Friedrich Ranke und Dietrich Hofmann. 5., durchgesehene Auflage. Berlin: Walter de Gruyter.
- Rau, Jeremy. 2009. *Indo-European Nominal Morphology: The Decads and the Caland System*. Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft 132. Innsbruck.
- Ringe, Don. 2006. *From Proto-Indo-European to Proto-Germanic. A Linguistic History of English*. Vol. I. Oxford University Press.
- Schaffner, Stefan. 2001. *Das Vernersche Gesetz und der innerparadigmatische grammatische Wechsel des Urgermanischen im Nominalbereich*. Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft 103. Innsbruck.
- Schumacher, Stefan. 2007. *Die Deutschen und die Nachbarstämme: Lexikalische und strukturelle Sprachkontaktphänomene entlang der keltisch-germanischen Übergangszone. Johann Kaspar Zeuß im kultur- und sprachwissenschaftlichen Kontext (19. bis 21. Jahrhundert)*. Kronach 21.7.–23.7. 2006. (Ütg. Hans Hablitzel og David Stifter). *Keltische Forschungen* 2:167–207.
- Southern, Mark R. V. 2000. *Tabula rāsa. The "tablet" word in Italic, and its Indo-European relatives*. *Münchener Studien zur Sprachwissenschaft* 60:89–133.

- Stokes, Whitley 1894. *Urkeltischer Sprachschatz*. Übersetzt, überarbeitet und herausgegeben von Adalbert Bezzenberger. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Stüber, Karin. 2002. *Die primären s-Stämme des Indogermanischen*. Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert.
- Thurneysen, Rudolf. 1884. *Keltoromanisches. Die keltischen Etymologien im etymologischen Wörterbuch der romanischen Sprachen von F. Diez*. Halle: Niemeyer.
- Torp, Alf. 1919. *Nynorsk etymologisk ordbok*. Kristiania: Aschehoug.
- Verner, Karl. 1876. Eine ausnahme der ersten lautverschiebung. I: *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung* 23:97–130.
- Vine, Brent. 2006. On 'Thurneysen-Havet's Law' in Latin and Italic. Í: *Historische Sprachforschung* 119:211–249.
- de Vries, Jan. 1962. *Altnordisches etymologisches Wörterbuch*. 2. verbesserte Auflage. Leiden: Brill.
- Watkins, Calvert. 2000. *The American Heritage Dictionary of Indo-European Roots*. Second edition. Boston – New York: Houghton Mifflin Company.
- Ziegler, Sabine. 2002. Altirisch *íaru*, das 'flinke' Eichhörchen. *Novalis Indogermanica. Festschrift für Günter Neumann zum 80. Geburtstag* (útg. Matthias Fritz og Susanne Zeilfelder), bls. 537–539. Graz: Leykam.

Lykilorð

Íslenzk, norræn, germönsk og indóevrópsk málvísindi, hljóðkerfisfræði, orðmyndunarfræði, skriftarfræði, bragfræði

Keywords

Icelandic, Nordic, Germanic and Indo-European linguistics, phonology, morphology, graphemics, metrics

Summary

'On the word *járn* in Old Norse and its prehistory'

In Old Norse the word for 'iron' had two forms, *iarn* and *íarn*, besides *ísarn*. The form *iarn* is a borrowing from Old Irish. By accent shift and contraction it changed into *íarn*. This form is Common Nordic. Only a few relics of the disyllabic form are preserved in poetry. In scaldic poetry (*Dróttkvætt*) there are four examples of rhymes like *arnar* : *íarne*, which have been interpreted as evidence for the form *iarn* (with a short *a*) in Old Norse. The use of the word in such rhymes is, however, best explained by the assumption that the long *a* has undergone prosodic shortening before the consonant

cluster *rn* or the rhyming is 'imperfect' in the sense that the vowel length is not the same in both of the rhyming syllables (or, more accurately, stems). In this connection it should be taken into account that very few words could form a 'perfect' rhyme with *iárn*, due to the rarity of the sound sequence *árn*. It has been maintained that the East Nordic languages demand the Old Norse form *iarn*, but that is a misunderstanding.

In the First Grammatical Treatise the form *iárn* was written <eárn>. The author discusses this writing but has difficulties supporting it with arguments. He refers to poetry where, according to his statement, the disyllabic form was pronounced with an initial *e* and not *i*. This pronunciation is not original. The Nordic people who borrowed the Old Irish word *iarn* perceived its articulation as [ijarn]. Since the word early suffered contraction in normal speech, in the 12th century it was no longer known how the disyllabic form had previously been pronounced.

The reason why the author preferred to write words like *iárn* and *iór* with *e* rather than with *i*, i.e. *eárn*, *eór*, is graphemic. In the first half of the 12th century forms like *féar*, *séa*, *séom* and *tréom* were contracted to *fiár*, *siá*, *sióm* and *trióm*. The author knew many examples of both uncontracted and contracted forms and was well aware that *iá* and *ió* often came from *éa* and *éo*, resp. Graphic conservatism caused many to write the contracted forms as if they were uncontracted. And since the semivowel [j] of rising diphthongs like *iá* and *ió* was often written *e*, this manner of spelling could become generalized so that all rising diphthongs beginning with [j], regardless of their origin, were affected by it. In the First Grammatical Treatise this seems to be the case.

The Germanic and Celtic words for 'iron' are most probably connected with Skr. *iṣirá-* 'strong, powerful, quick, fast' and Gk *ἰερός* / *ἰωρός* / *ἰρός* 'vigorous, strong, holy' and denoted 'the strong (metal)', i.e. the hard metal in comparison with other metal types (esp. bronze). The morphological relationship of these words is as follows: IE **h₁iṣh₂-ró-* 'strong, powerful, quick, etc.' (Skr. *iṣirá-*, Gk *ἰρός*) → **h₁iṣh₂-eró-* 'id.' (Gk *ἰωρός*, which later changed into *ἰερός*, the Celtic river name *Isarā*, the Ogam Ir. man's name IARI (Gen.), OIr. *iáru* 'weasel, squirrel' < **isarōn-*) → **h₁iṣh₂-er-nó-* 'id.' (Proto-Celt. **isarno-*) → **h₁éiṣh₂-er-no-* (Proto-Germ. **eisarna-* > **isarna-*). The difference between the stem forms in Celtic and Germanic is to be explained by recognizing that Proto-Celt. **isarno-* originally was an adjective meaning 'powerful, strong', whereas Proto-Germ. **eisarna-* was a substantive derived from the same adjective by means of accent shift and vřddhi. In fact, it is uncertain how old this derivation is, and therefore it would be more cautious to describe it as follows: adj. **(h₁)is(h₂)arnó-* → subst. **(h₁)éiṣ(h₂)arno-*.

The Old Irish word, which the Nordic people borrowed, developed from Proto-Celtic in the following way: **isarnon* > Prim. Ir. **iharnan* > **eharnan* > **earna* > OIr. *iarn*.

It is uncertain whether ON *ísarn* is a Germanic inheritance or a borrowing from West Germanic.

Jón Axel Harðarson
Hugvísindasvið Háskóla Íslands
IS-101 Reykjavík, ÍSLAND
jonaxelh@hi.is

Margrét Jónsdóttir

Bæjarnafnið *Brúar*, fleirtölumyndirnar *brýr* og *brúr*

Þá sneri Þorgerður hestinum upp at bænum ok spurði: „Hvat heitir bær sjá?“ Halldórr svarar: „Þess spyrir þú eigi af því, móðir, at eigi vitir þú áðr; sjá bær heitir í *Tungu*.¹“

Laxdæla saga (1934:161)

1 Inngangur ²

Tilgangur greinarinnar er að varpa ljósi á bæjarnafnið *Brúar*, einu lifandi heimildina um forna fleirtölumynd orðsins *brú*. Jafnframt verða fleirtölumyndirnar *brúr* og *brýr* ræddar. Þrátt fyrir að heimildir séu frá ýmsum tímum og hið sögulega viðhorf sé aldrei fjarri er viðfangsefnið fyrst og fremst kannað í ljósi samtímans. Til að skoða málið er uppbygging greinarinnar sú að í öðrum kafla verður sagt frá nokkrum sögulegum staðreyndum um örnefnið *Brúar* og ýmsu

1 Skáletrunin er greinarhöfundar.

2 Greinin er að stofni til fyrirlestur sem fluttur var á þingi höldnu í aldarminningu Ásgeirs Blöndals Magnússonar 7. nóvember 2009. Greinarhöfundur þakkar Eiríki Þormóðssyni, Guðrúnu Kvaran, Gunnlaugi Ingólfssyni, Hallgrími J. Ámundasyni, Svavari Sigmundssyni og Veturliða Óskarssyni fyrir gagnlegar ábendingar og liðsinni af ýmsum toga og Ármanni Jakobssyni fyrir yfirllestur. Ritstjórnin fær einnig sérstakar þakkir fyrir góða samvinnu.

sem því tengist. Í þriðja kafla verður fjallað um *Brúar* og aðrar fleirtölumyndir orðsins *brú*, í fjórða um beygingu örnefna en í fimmta kafla um föll, m.a. í ljósi mörkunar. Þá er komið að áhrifsbreytingum. Um þær verður rætt í sjötta kafla. Kaflar sjö og átta tengjast mjög. Í þeim fyrra verður beyging kvenkynsorða skoðuð. Hann er því undanfari þess sem rætt er í áttunda kafla en þá verður sjónum beint að áhrifum einnar fallmyndar á aðra. Í síðasta kaflanum verður efnið dregið saman.

Helstu niðurstöður greinarinnar eru þessar:

- (1) a. Enda þótt fleirtölumyndin *brúar* sé ekki lengur fleirtala samnafnsins *brú* er *Brúar* eðlileg í því hlutverki sem hún gegnir. Það má skýra í ljósi hugmynda þess efnis að hafi beyging orðs breyst sé nýja formið í aðalhlutverki, sé hin sjálfgefna beyging samnafnsins. Það gamla er hins vegar í aukahlutverki. Örnefnið, hér bæjarnafnið, er í þeirri stöðu. Hlutverk þess er þrengra enda er merkingarsviðið afmarkað.
- b. Íslensku getur þágufall (m.a.) táknað bæði dvöl og hreyfingu. *Brúum* er fornleg þágufallsmynd rótarorðs af gerðinni (-) V:#. Slíkt þágufallsform getur aldrei verið í beygingarlegum venslum við kvenkynsorð með einkvæða mynd í nefnifalli fleirtölu. Á sama hátt er einkvæð þágufallsmynd eins og *brúm* nánast eingöngu bundin við kvenkyn. Allt er þetta rætt í ljósi hugmynda um þágufallið sem hið ómarkaða fall örnefna og það fall sem varðveitir fornlegri myndir en aðrar fallmyndir og samsvarandi samnafn.
- c. Sýnt verður fram á að fleirtölumyndirnar *brúar* og *brýr* eiga sér báðar formlegar hliðstæður innan beygingarkerfis kvenkynsorða.

Allt verður þetta tengt saman og þannig sýnt hvernig ein orðmynd hefur áhrif á aðra og hvernig málfræðilegt hlutverk hefur áhrif á varðveislu forma. Sérstaklega verður horft á þágufallið enda er þar að finna svör við mörgum af þeim spurningum sem vakna.

Áhrifsbreytingar byggjast á formgerðarhlutföllum, þ.e. verða við breytt hlutföll í formgerð.³ Í gegnum alla greinina má greina þá meginhugsun. Merking og hlutverk skipa einnig stóran sess. Því skiptir máli hvort um er að ræða örnefni/bæjarnafn eða samnafn. Allt er þetta skoðað í ljósi ýmissa hugmynda Kuryłowicz, Mańczak, Tiersma og

3 Um þetta hefur mikið verið skrifað. T.d. má benda á nýleg skrif Anttila (2005:428).

Croft. Þannig er alþekktum kenningum almennra málvísinda beitt á eitt viðfangsefni íslenskrar málsögu.

2 Nokkrar sögulegar staðreyndir

Bærinn *Brúar* er í Aðaldælahreppi í Suður-Þingeyjarsýslu. Í *Byggðum og búum Suður-Þingeyinga 1985* (1986:495) segir að jarðarinnar sé fyrst getið í máldögum Grenjaðarstaðarkirkju á 14. öld.⁴ Í örnefnaskrá Grenjaðarstaðar, sbr. Ara Gíslason (1956-1960:2), segir svo:⁵

- (2) Býlið **Brúar** er nú sem á miðöldum sjálfstæð jörð við Laxárgljúfrin. Þar eru engin örnefni í túninu. Norðan við bæinn þar sem brýrnar eru yfir Laxá, heita **Brúahólmar**, sem brýrnar liggja yfir. Þar neðar mótar fyrir gamalli stíflu. Hraunkambur þar neðar heitir **Brúakambur**, og fossarnir þar og við hólmana heita **Brúafossar**.

Meðal annarra örnefna sem nefnd eru í skránni eru *Brúaengi*, *Brúagerði*, *Brúagljúfur*, *Brúamýri* og *Brúavíkur*.

Í sóknalýsingum fyrir Þingeyjarsýslur rétt fyrir miðja 19. öld, sbr. *Þingeyjarsýslur. Sýslu- og sóknalýsingar...* (1994), er nokkrum sinnum minnst á *Brúar*. Nefnifallið kemur fyrir tvisvar (bls. 143 og 157) og líka sem „*Brúar eða Brýr*“ (bls. 155). En eftirfarandi setning vekur athygli fyrir þolfallið *Brúa* (bls. 158):

- (3) Argeirsstaðir [e.t.v. Árgeirs-], liggur undir **Brúa**,...⁶

Hér hlýtur þolfallsmyndin *Brúa* að vera karlkyns, ella stæði hér *Brúar*. Að þessu verður sérstaklega vikið í fjórða hluta.

Fleirtölumyndina *brýr* er hvergi að finna í bæjanöfnum skv. bæjatali.⁷ Eintalan *Brú* er til ein og sér en líka í samsetningum sem fyrri liður í eignarfalli eintölu, t.d. *Brúarás*, og sem seinni liður eins og t.d. í *Jarðbrú*. Hér á undan var minnst á örnefnin *Brúagerði*, *Brúagljúfur*,

4 Hallgrímur J. Ámundason á nafnfræðisviði Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum benti greinarhöfundu á þetta. Hann benti líka á að í íslenskum fornbréfum, *DI II* og *III*, væri talað um bæinn en þá í samsetningum með orðunum *land* og *jörð*. Þessi dæmi eru frá 14. öld. Hallgrímur á sérstakar þakkir skildar fyrir hjálpinu.

5 Feitletrunin í þessari tilvitnun sem og eftirleiðis er greinarhöfundar.

6 Hornklofasetningin er tekin beint úr frumtextanum.

7 Bæjatalið er á vef Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, <http://www.arnastofnun.is>.

Brúamýri og *Brúavíkur* í tengslum við *Brúar*. Þá er fyrri liðurinn í eignarfalli fleirtölu. Slík bæjanöfn er hvergi að finna í bæjatalinu.

3 *Brúar* og aðrar fleirtölumyndir orðsins *brú*

Bæjarnafnið *Brúar* er í hópi fjölmargra annarra slíkra nafna sem höfð eru í fleirtölu. En sem orð er það forvitnilegt fyrir þær sakir að það er forn fleirtölumynd kvenkynsorðsins *brú* sem er að uppruna ð-stofna orð. Þar er orðið í hópi með nokkrum einsatkvæðisrótatorðum af gerðinni (-)V:# sem skv. Noreen (1923:261) mynda fleirtölu með *-ar*, t.d. *-stó* og *kví*. Þau orð sem síðar fengu *á* í stofni mynda fleirtölu með *-r* (bls. 262), sbr. t.d. *á*, *brá* og *gjá*.⁸

Noreen (1923:261) segir að auk *brúar* séu til aðrar fleirtölumyndir. Hann nefnir myndina *brúr* og segir hana mjög sjaldgæfa.⁹ Í *Ordbog over det norrøne prosasprog* (2000:834) er dæmi um *brúr* í einu handrita Hákonar sögu Hákonarsonar sem talið er vera frá 1450–1475; raunar er fleirtöluna *brúar* að finna þar rétt hjá.¹⁰ Þess má geta að í Cleasby og Vigfússon (1874:83) segir að nútímamálsmyndin („mod. pl.“) *brýr* hafi aldrei verið notuð í fornu máli og Jón Þorkelsson (1890–1894:123) segir *brúar* vera formál. Þeir segja hins vegar ekkert um það hvenær *brýr* varð allsráðandi. Jón sér þó ástæðu til að gefa dæmi um *brýr* frá 1879. Í ritmálssafni Orðabókar Háskólans¹¹ er heimild um nefnifallsmyndina *brýr* frá síðasta þriðjungi átjándu aldar. Næstu dæmi spanna alla nítjándu öld. Til dæmis er talað um *jarðbrýr* í heimild frá 1825. Í skránni eru dæmi um *brúar* frá 1842 og um þágufallsmyndina *flotbrúum* frá miðri tuttugustu öld. Frá lokum 19. aldar er heimild um eignarfallsmyndina *brúanna* en nokkrum línunum neðar í sömu heimild stendur *brúnna*.¹² Þetta sýnir að beygingin hefur verið eitthvað á floti þar sem *brúanna* er eignarfallmynd tvíkvæðrar nefni-

8 Í nefnifalli þessara orða er stofnsérhljóðið *é*.

9 Noreen (1923:261) nefnir líka fleirtöluna *brýr* sem hann segir fornorska. Dæmi eru úr norskum fornbréfum, sbr. *Ordbog over det norrøne prosasprog* (2000:834), sbr. líka <http://www.onp.hum.ku.dk> (værkregister). Enn fremur *brár* sem Noreen segir líklega fyrst komna úr miðnorsku.

10 Aldur handritsins er að finna á <http://www.onp.hum.ku.dk> (værkregister).

11 Sjá á vef *Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum*, <http://www.arnastofnun.is>.

12 Dæmið um eignarfallið *brúnna* fannst þegar heimildin um *brúnanna* var skoðuð. Greinin sem um ræðir, *Þjósárbrúin og flutningsvegur þangað*, merkt Br. J., er í *Ísafold*, 22. tölublaði 1894, bls. 84.

fallsmyndar, *brúar*, en *brúnna* einkvæðrar, *brúr* eða *brýr*; það sama á við um þágufallsmyndina *brúm* í samsetningum frá 1724, sbr. dæmi í ritmálssafni Orðabókar Háskólans. Dæmi um *brúr*, þ.e. *snjóbrúr* og *trébrúr*, eru frá fyrsta þriðjungi nítjándu aldar. Í 18. aldar málfræði Jóns Magnússonar (1997:49) er einungis fleirtölumyndin *brúr*. Úr nútímamáli eru dæmi á Netinu.¹³

Ásgeir Blöndal Magnússon (1989:86) tengir saman orðin *brún* og *brú*.¹⁴ Í því ljósi er nauðsynlegt að horfa á fleirtölumynd orðsins *aug(n)abrún*.¹⁵ Um (*auga*)*brún* segir Halldór Kr. Friðriksson (1859:196):

- (4) Fleirtalan af **brún** er eiginlega **brýnn** [...] en nú segjum vjer **brýr** (t.a.m. **augabrýr**)...

Í *Íslenskri orðabók* (2002:54) eru fleirtölumyndirnar *-brúnir*, *-brýr* (með spurningarmerki) og *-brýn(n)* sem merkt er fornlegt. Hjá Sigfúsi Blöndal (1920–1924:51) segir að fleirtölumyndin *augabrýr* sé „pop.“, þ.e. notuð í daglegu tali. Hjá honum er líka að finna fleirtölumyndirnar *-brúnir* og *-brýnn* sem merkt er fornleg. Jón Þorkelsson (1890–1894:63) gefur hins vegar aðeins *-brýr*, þ.e. *augabrýr*, og vitnar til heimildar frá miðri 19. öld.

13 Sjá t.d. eftirfarandi dæmi; öll skoðuð 13. maí 2009.

1. http://www.mbl.is/mm/frettir/erlent/2004/11/07/mikil_reidi_i_gard_frakka_a_filabeinsstrondinni/: ...og stærstu **brúr** í borginni.

2. <http://skrudda.blogspot.com/2008/04/tilgangslaust-tu-um-gervivandaml.html>: Ég veit ekkert um ár og **brúr** og bakka þessa lands... 3. http://www.norvol.hi.is/gps/pdf/Austurhalendi_lysingar.pdf: Akið að skálanum Dreka í Drekaþingi nálægt Dyngjuþjóllum (annað hvort í gegnum Herðubreiðarlindir eða um Möðrudal og **brúrnar** yfir Kreppu og Jökulsá nálægt Upptýppingum).

14 Í því sambandi er þó ýmislegt á huldu. Til dæmis ræða Bjorvand og Lindeman (2000:111–112) um uppruna orðsins *brún* og benda m.a. á að *-n* í *brún* geti upprunalega hafa komið inn úr eignarfalli fleirtölu orðsins *brú*. Það væri þá dæmi um endurtúlkun. En í ljósi þessa skyldleika er forvitnilegt að skoða dreifingu bæjanafnanna *Brún* og *Brúnir* og bera saman við *Brúar/Brú/Brýr* og er þá miðað við áður nefnt bæjatal. Nöfnin *Brún* og *Brúnir* eru til ein og sér en einnig í samsetningum. *Brún* er þá ávallt síðari liður samsetningarinnar, sbr. *Dalbrún*, en *Brúnir* er fyrri liður samsetningar, t.d. *Brúnastaðir*. Eignarfall eintölu af eintölunni *Brún*, þ.e. *Brúnar*, er aldrei fyrri liður og fleirtalan *Brúnir* er aldrei síðari liður.

	<i>Brú</i>	<i>Brýr</i>	<i>Brúar</i>	<i>Brún</i>	<i>Brúnir</i>
sjálfstætt	+	-	+	+	+
fyrri liður samsetn.:					
ef.et.	+				
ef.flt.				+	
síðari liður samsetn.:	+			+	

15 Svavar Sigmundsson benti greinarhöfundu á þetta.

Elstu dæmin í ritmálssafni Orðabókar Háskólans um *-brýr* eru í riti frá miðri 17. öld, þ.e. *augabrýr*, og í latnesk-íslenskri orðabók Jóns Árnasonar (1994:273) frá miðri 18. öld er fleirtölumyndin *augnabrýrn-ar*.¹⁶ Hvergi hafa fundist dæmi um mynd með *brúr*.

4 Beyging örnefna

Almennt er gert ráð fyrir því að sérnöfn séu undirflokkur samnafna. Mismunandi hegðun þessara tveggja hópa bendir líka til þess. Saeed (2003:23–32) segir muninn felast m.a. í því að í eðli sérnafna eins og mannanafna sé fólgin ákveðin tilvísun enda sé verið að vísa til **einstaklinga** (e. *individuals*), lifandi vera, en ekki mengis sem myndað sé af **stökum** (e. *sets of individuals*). Slík stök séu í eðli sínu óákveðin en verði ákveðin vegna hins mállega umhverfis.

Brúar er eitt fjölmargra bæjanafna sem eru notuð í fleirtölu. Af öðrum sem nefna má eru t.d. *Fljótar*, *Giljar/Giljir*, *Hlaðir*, *Nesjar* og *Skipar*, í eintölu hvorugkynsorð, *Laugar* og *Mýrar*, í eintölu kvenkynsorð, og nöfn sem enda á *-skógar* og *-staðir*, í eintölu karlkynsorð, auk margra annarra.¹⁷ Haraldur Bernharðsson (2004:15) vitnar til Nilsson (1975) um það að þau örnefni sem notuð eru í fleirtölu geti þá breyst að kyni og þar með beygingu. Þannig geti kvenkynsorð í fleirtölu stundum beygst eins og karlkynsorð væru. *Brúar* er meðal dæmanna sem nefnd eru um orð með fleirtölunni *-ar* en líka *Laugar*, *Mýrar* og *-eyrar*. Haraldur (bls. 17) vitnar til rannsókna Nilsson um að sú breyting á kyni og þar með beygingu sem hér hefur verið minnst á hafi verið komin fram á miðri fimmtánda öld. Hér má líka vísa til þess sem fram kom í (3) í öðrum hluta um *Brúar* sem karlkynsmynd í þolfalli, þolfallsmyndina í karlkyni, *Brúa*.

Örnefnin sem hér eru nefnd eiga það öll sameiginlegt að við það að verða karlkynsorð í fleirtölu er gerður greinarmunur á nefnifalli og þolfalli. Sá munur er ekki gerður í kvenkynsbeygingunni.

16 Dæmið um *augabrýr* er úr þýðingu Þorláks Skúlasonar á þýskri guðsorðabók sem kom út á Hólum 1641. Í ritmálssafninu er líka eitt dæmi um fleirtöluna *augnabrýr* úr Guðbrandsbiblíu. Við nánari athugun reyndist það ekki rétt.

17 Þessi nöfn eru meðal fjölmargra hjá Haraldri Bernharðssyni (2004), sbr. líka Nilsson (1975).

(5)		KVK.FLT.		KK.FLT.	
		örnefni	samnafn	örnefni	samnafn
	nf.	Brúar	skeiðar	Brúar	hestar
	þf.	Brúar	skeiðar	Brúa	hesta

Það er vissulega þekkt að kyn orða breytist og þar með beyging, hvort sem það er alfarið eða að hluta til.¹⁸ En það sem gerst hefur hér og er sérstakt er það að hópurinn sem um ræðir er einsleitur að hlutverki. Þau eru öll örnefni. Þess ber hins vegar að geta að þessi breyting á kvenkynsorðunum er alls ekki algild. Hún er jafnframt aðeins einn hluti stærri heildar þar sem beyging fleirtöluörnefna hefur breyst.

van Langendonck (2007:202) telur örnefni annan mikilvægasta flokk sérnafna, ganga næst eiginnöfnum. Hann (bls. 235) nefnir líka nöfn fyrirtækja sem hafa að hans sögn sömu eða svipaða stöðu og eiginnöfn. Það þarf því ekki að koma á óvart að dæmi er um að nöfn á fyrirtækjum hagi sér eins og örnefni sem lýst var hér að ofan, sbr. (3). Það á a.m.k. við um orðið *leiðir*, sbr. *Flugleiðir* og *Lofleiðir*; það er oft beygt sem karlkynsorð þar sem gerður er greinarmunur á nefnifalli og þolfalli. Það votta fjölmörg dæmi á Netinu og Ari Páll Kristinsson (1998:96) hefur séð ástæðu til að áréttu kvenkynsbeygingu orðsins *Flugleiðir*. Jafnframt hlýtur það sama að geta átt við fyrirtækjanöfn í fleirtölu, eins og t.d. (-)Laugar eða (-)Eyrar.

5 Fallmörkun

„...sjá bær heitir í Tungu.“ Þannig svarar Halldór Ólafsson móður sinni, Þorgerði Egilsdóttur, þegar hún spyr að nafni bæjarins. Enda þótt ólíklegt sé að Jón Þorkelsson (1869:89) hafi slíkan sið í huga er þó við hæfi að vísa til orða hans.

- (6) Eins og áður er sagt, voru bæjanöfnin mjög sjaldan við höfð í nefnifalli, en þar af leiddi, að nefnifalls myndin gat gleymst, og þá er þurfti að rita eða nefna einhvern bæ í nefnifalli, gat komið röng hugmynd í stað hinnar réttu; en til að geta ritað slíkar orðmyndir réttar, verður að gæta þess, og það má eigi gleymast, að bæjanöfnin eru hluta-

¹⁸ Dæmi um þetta er t.d. karlkynsorðið *fótur* sem myndar fleirtölu með *-ur, fætur*. Það hagar sér oft eins og kvenkynsorð í fleirtölu vegna þess að nefnifall og þolfall eru eins.

nöfn, og að bæirnir því eigi geta haft þau nöfn, er engir hlutir hafa.

Seinni staðhæfing Jóns um að bæjanöfnin séu hlutanöfn varðar nöfn eins og t.d. *Fljótar*, *Giljar/Giljir* og *Nesjar*, sbr. nöfn sem nefnd voru í fjórða hluta. Þessi hlutir eru ekki til, segir Jón, og þess vegna er ekki heldur hægt að nota orðin sem nöfn á bæjum. Það sem mestu máli skiptir þó hér og nú, og Jón segir berum orðum, er að nöfn á bæjum séu sjaldnast í nefnifalli. Líklegt má telja að hann sé ekki aðeins að vísa til liðins tíma heldur einnig til samtíma síns. En þetta sama staðfesta raunar rannsóknir á nútímamáli því að algengast er að örnefni séu í þágufalli. Þetta kemur fram hjá Haraldi Bernharðssyni (2004:26) sem byggir á tíðnitölum úr *Íslenskri orðtíðnibók* (1991:1156-1157). Á hinn bóginn er almennt litið svo á að nefnifallið sé ómarkað, sbr. t.d. Eirík Rögnvaldsson (1990:63-65), enda algengasta fallið. Hin föllin eru þá mörkuð, mismunandi þó eins og Eiríkur rekur. Niðurstöðurnar úr *Íslenskri orðtíðnibók* sýna hins vegar að miðað við tíðnina hlýtur þágufallið að vera hið ómarkaða fall örnefna.¹⁹ Þetta er ekki eingöngu bundið við íslensku. Haspelmath (2002:243) segir t.d. að orð sem tákni stað séu algengari í staðarfalli en nefnifalli. Staðarorðin séu þannig í andstöðu við önnur nafnorð.

Jón Þorkelsson sagði að ein afleiðing þess að bæjanöfn væru sjaldnast í nefnifalli væri sú að nefnifallsmyndin gleymdist og röng mynd kæmi fram. Um þetta geymir sagan fjölmörg dæmi. Nilsson (1975:92) nefnir t.d. *Kirkjuból* sem nefnifallsmynd þágufallsins *Kirkjubóli*. Hann bendir á hliðstæðuna *-hóll* og *-hóli* sem áhrifavald. Hér má benda á að kyn samnafnanna *ból* og *hóll* skiptir engu máli enda ekkert í beygingu sérnafnanna eða eitthvað sem tengist henni, eins og t.d. greinir sem gefur kynið til kynna. Það er aðeins formið sem skiptir máli. Við þetta má bæta að sumum hefur ekki verið ljóst nefnifall bæjarins sem svo oft er sagt frá í veðurfregnum. Bærinn heitir *Hæll*, búið er að *Hæli*. Bærinn á *Vindhæli* heitir hins vegar *Vindhæli*.²⁰ Sumir hafa talið að nafn fyrrnefnda bæjarins væri *Hæli* og hefur því raungerst þannig í hugum þeirra. Á sama hátt er alveg eins við því að búast að nafn síðarnefnda bæjarins yrði **Vindhæll*; merkingin gæti þó staðið þar í veginum.

19 Þess skal getið að í *Íslenskri orðtíðnibók* er í þessu tilviki ekki gerður greinarmunur á eintölu og fleirtölu.

20 Hér er átt við *Hæl* í Skeiða- og Gnúpverjahreppi og *Vindhæli* í Skagabyggð. Báðir bæirnir eru í bæjatali.

6 Áhrifsbreytingar

Áhrifsbreytingar urðu Kuryłowicz (1945-1949:22;1964:15) frjótt viðfangsefni. Í fjórða „lög máli“ hans er kveðið á um hlutverk. Samkvæmt því varðveita sérnöfn, örnefni eða eiginnöfn, oft það fornlega hafi beyging orðsins breyst; á hinn bóginn sýnir samnafnið það nýja. Lög málið er eftirfarandi, sbr. Collinge (1985:249):

- (7) Given a morphological derivation resulting in two differentiated forms, the derived form takes over the primary function and the old form is reserved for secondary function.

Samkvæmt ofansögðu er nýja formið í aðalhlutverki, er hið sjálfgefna. Það sýnir beygingu samnafnsins. Á hinn bóginn er gamla formið í aukahlutverki og því þrengra. Með því að sérnafnið varðveitir hina fornu beygingu er sérstaklega kveðið á um notkunarsviðið. Þetta þýðir að hér standast á form og hlutverk. Gott dæmi um þetta er beyging nafnsins *Björg*. Eiginnafnið varðveitir gamla beygingu í þolfalli og þágufalli en samsvarandi samnafn ekki: *Björgu* en *björg*.²¹

En það er ekki aðeins Kuryłowicz sem hefur velt fyrir sér stöðu og hlutverki nýrra og gamalla forma. Það hefur Mańczak (1958:388) gert í skrifum sínum um stöðu örnefnis gagnvart samnafni. Með orðum Hock (1991:232-233) er áttunda „tilhneiging“ Mańczak eftirfarandi:

- (8) If there is a difference between the inflection of a geographic noun and a common noun, which otherwise are similar, the local cases generally present an archaic character, while in the non-local cases innovations are more common.

Þetta þýðir að sé sama orðið notað bæði sem samnafn og örnefni varðveiti þau föll örnefnisins sem tákna a) dvöl á stað, b) hreyfingu frá stað, c) hreyfingu til staðar fornlegri myndir en aðrar fallmyndir örnefnisins og samsvarandi samnafn.

Í íslensku getur þágufall (m.a.) táknað bæði hreyfingu og dvöl. Það má sjá í (9) þar sem í setningunum í a og c er hreyfing en dvöl í b.²²

21 Frá þessu eru þó undantekningar, sbr. t.d. dæmið um *Björn* og *björn* sem sýnir hið gagnstæða þar sem samnafnið varðveitir gömlu beyginguna. Örnefnið *Norðfjörður* og samnafnið *fjörður* eru bæði með gömlu beyginguna. Ættarnafnið *Norðfjörð* er það hins vegar ekki ef það beygist þá á annað borð og þá aðeins í eignarfalli í karlkyni, *Norðfjörð(s)* en ekki *Norðfjarðar*.

22 Eðlilegast hefði verið að nota hér forsetninguna *til*. En þar sem *að* stýrir þágufalli er sú forsetning höfð hér samræmisins vegna.

- (9) a. X fór að *Brúum* í gær.
 b. X er á *Brúum* núna.
 c. X fer frá *Brúum* á morgun.

Samkvæmt hugmyndum Tiersma (1982:843) um **sérmörkun** (e. *local markedness*) er staða þágufallsins sem hins ómarkaða falls örnefna dæmi um hið sértæka gagnvart hinu almenna. Allt snýst þetta um stöðu grunnmyndar gagnvart afleiddri eða afleiddum myndum. Hjá samnöfnum er nefnifallið, hið ómarkaða fall, grunnmynd, hjá örnefnum er það þágufallið. Á vissan hátt á því orðafar Croft (2003:165) betur við en hann talar um **mörkunarvíxl** (e. *markedness reversal*) í stað sérmörkunar. Það er skýrara vegna þess að það gefur til kynna afstæðið sem um ræðir: hluti í stað heildar. Þetta má sýna á eftirfarandi hátt:

- (10) a. Ómarkað nefnifall táknar hið almenna. =>
 Notkunin er óháð merkingu og því notað um samnöfn.
 b. Ómarkað þágufall táknar hið sértæka. =>
 Notkunin er háð merkingu og því notað um sérnöfn.

Heildin er hið almenna og skírskotar ekki til merkingar. Hlutinn er sértækari, þrengri, enda byggist hann á tilteknum merkingarhópi, hér örnefnum. Þetta þýðir að hlutinn er ekki markaður af sjálfu sér heldur af þeirri heild sem hann er í venslum við. Ómarkað nefnifall er fulltrúi hins almenna. Á hinn bóginn er ómarkað þágufall fulltrúi hins sértæka. Það að örnefni skuli oftast koma fyrir í þágufalli kemur í sjálfu sér ekki á óvart vegna eðlis þeirra. Þetta kemur t.d. glöggt fram hjá Haraldi Bernharðssyni (2004).²³ Allt þetta minnir á bæinn sem heitir í *Tungu*.

7 Beyging kvenkynsorða

Eins og fram kom í öðrum hluta er bærinn *Brúar* gamall. Jafnframt hefur það komið fram að *brúar* er upphafleg fleirtölumynd orðsins *brú*. Samkvæmt heimildum er sú mynd samnafnsins notuð fram á 19. öld. Ljóst er þó að þá þegar er farið að nota fleirtölumyndina *brýr*.

Í (11) er sýnd beyging bæjarnafnsins *Brúar*; til hliðsjónar er beyging samnafnsins *brú* í fleirtölu.²⁴

²³ Sjá hér líka Margréti Jónsdóttur (2009).

²⁴ Það er staðfest að ábúendur nota þágufallið *Brúum* í beygingu orðsins *Brúar*.

(11)	BRÚAR (örnefni)	BRÚ (samnafn)
	nf./þf.flt.	Brúar brýr
	þgf.flt.Brúum	brúm
	ef.flt. Brúa	brúa m. gr. brúnna

Eins og sést falla þágufallsmyndir bæjarnafnsins og samnafnsins í fleirtölu ekki saman: *Brúum – brúm*. Þágufallsendingin *-m* í stað *-um* í fleirtölu kvenkynsorða, sbr. t.d. *álær – ám, brú – brúm*, er þannig tilkomin að á tilteknu skeiði í sögu málsins gat sérhljóð í endingu, t.d. þágufalli fleirtölu, ekki komið á eftir öðru sérhljóði (þöndu) heldur féll það brott. Nú er þessi regla fallin úr gildi sem slík. Hún lifir þó ennþá sem leif í beygingu karlkynsorðsins *skór* og hvorugkynsorðanna *hné* og *tré*.²⁵ En fyrst og fremst lifir reglan í kvenkynsorðum af sömu gerð og áðurnefnd nafnorð. Þetta eru nafnorð þar sem rótin/stofninn er eitt atkvæði: (-)V:#. Dæmi um þetta eru í (12). Þar eru kvenkynsorðið *á*, karlkynsorðið *skór* og hvorugkynsorðið *tré* beygð í fleirtölu.

(12)	Á	SKÓR	TRÉ	
	nf.flt.	ár	skór	tré
	þf.flt.	ár	skó	tré
	þgf.flt.	ám	skóm	trjám
	ef.flt.	áa	skóa	trjáa
	ef.flt./m.gr.	ánna	skónna	trjána

Í orðinu *skór* hefur sérhljóð fallið brott á eftir *ó*, sbr. *skór* og *skó* (þf.flt.) en ekki **skóar* og **skóa*. Fleirtala kvenkynsorðsins *á* er *ár*, ekki **áar*. Í þágufalli fleirtölu allra orðanna hefur *u* fallið brott. Í eignarfalli fleirtölu með greini fellur sérhljóð á undan greininum. Til samanburðar má benda á beygingu orðanna *mór*, í fleirtölu *móar*, og *hlé* þar sem þágufall fleirtölu er *hléum* og eignarfall fleirtölu með greini *hléunum*.

Frá samtímalegu sjónarmiði gegnir þessi regla sem hér hefur verið lýst því beygingarfræðilega hlutverki að sérmerkja kvenkynið þar sem það er hægt vegna stofngerðar. Það er merkimiði fyrir kvenkynið og greinir það frá hinum kynjunum séu skilyrði fyrir hendi, sbr. Margréti Jónsdóttur (1987:90). Dæmi um þetta eru þágufallsmyndirnar í fleirtölu, *flóm* og *flóum*. Hið fyrrnefnda er af *fló*, hið síðarnefnda af *flói*.

Það mátti t.d. sjá og heyra í andlátstilkynningum og minningargreinum í byrjun nóvember 2008. Sjá t.d. *Morgunblaðið* 96. árg., 306. tbl. 8. nóv. 2008, bls. 46.

25 Þessa gömlu reglu má líka sjá í lýsingarorðinu *smár* í orðasambandinu *smám saman*, sbr. Margréti Jónsdóttur (1987).

Sama má líka sjá í nefnifalli fleirtölu, þ.e. annars vegar *ár*, sbr. *á*, og hins vegar *áar*, sbr. *ái*. Samtímalega séð gegnir *n*-innskotið í eignarfalli fleirtölu veikra kvenkynsorða og örfárna sterkt beygðra (t.d. *sól* og *vík*) sama hlutverki. En það er einmitt til að sérmerkja kvenkynið. Það sýna dæmi eins og t.d. *ganga* af *göng* (hvk.) andspænis *gangna* af *ganga* (kvk.).

Í (13) eru orðin *fló* (kvk.) og *flói* (kk.) svo og *á* (kvk.) og *ái* (kk.) sýnd í fleirtölu; einnig *göngur* (kvk.) og *göng* (hvk.). Þágufall og eignarfall fleirtölu sýna beygingarlegar andstæður af ofangreindum toga.

(13)	FLÓ	FLÓI	Á	ÁI			
	nf.ft.	flær	flóar	ár	áar	göngur	göng
	þf.ft.	flær	flóa	ár	áa	göngur	göng
	þgf.ft.	flóm	flóum	ám	áum	göngum	göngum
	ef.ft.	flóa	flóa	áa	áa	gangna	ganga
	ef.ft.m./gr.	flónna	flóanna	ánna	áanna	gangn- anna	gang- anna

Þetta merkihlutverk þessara tveggja fyrirbæra er sérstaklega athyglisvert fyrir þá sök að það skuli einna helst koma fram í þágufalli og eignarfalli fleirtölu og annað eingöngu þar. Það er vegna þess að í íslensku er almenna reglan sú að í þessum föllum er kynið afnumið. Það gerist þó ekki alltaf eins og lýst hefur verið.

En hvert er þá svarið við þeim vandamálum sem lýst var í upphafi? Af hverju heitir bærinn ennþá *Brúar* enda þótt sú fleirtölumynd sé annars liðin undir lok? Og hvað um þágufallsmyndina *Brúum*? Er hægt að skýra út beygingu sérnafnsins og þá andspænis samnafninu? Þessum spurningum og ýmsum öðrum sem málinu tengjast verður svarað hér á eftir.

8 *Brúar* og *Brúum* – *brýr* og *brúm*

Bærinn *Brúar* er gamall og væntanlega hefur engin ástæða þótt til að breyta nafni þess enda þótt fleirtala orðsins *brú* hafi breyst. Bærinn heitir *Brúar*. Það fer þó ekki hjá því að spurning vakni um vensl nafnsins við samnafnið *brú*. Í sjálfu sér er ekkert sem segir að þau þurfi að vera til staðar. Dæmi eru þó um það, sbr. það sem fram kom í öðrum hluta um „*Brúar eða Brýr*“. En séu fleirtölumyndirnar *brúar* og *brýr* skoðaðar í ljósi fjórða lögmáls Kuryłowicz um áhrifsbreytingar, sbr.

(8), er það dæmigert að í sérnafninu, hér örnefninu, varðveitist forna beygingin; á hinn bóginn komi nýja beygingin fram í samnafninu. Nýja myndin er því í aðalhlutverki, sú gamla í aukahlutverki.²⁶

En hér kemur fleira til og því er nauðsynlegt að skoða hverja mynd fyrir sig. Það á bæði við um sérnafnið/bæjarnafnið og samnafnið. Í ljósi þess að þágufall er hið ómarkaða fall örnefna er eðlilegt að byrja á þágufallsmyndinni af *Brúar*, *Brúum*. Í því sambandi má vísa til niundu tilhneigingar Mańczak (1958:396) sem beinlínis kveður á um hvernig líklegast sé að áhrifum einnar myndar örnefnis innan beygingardæmis á aðra sé háttað. Með orðum Hock (1991:233):

- (14) If a paradigmatic form of a geographic noun undergoes an analogical change under the influence of another form of the same paradigm, the starting point of that change more often lies in the local cases than in the non-local ones.

Í umræðum um brottfall áherslulausa sérhljóðsins í kaflanum hér á undan kom fram að einsatkvæðisform eins og *brúm* er eingöngu bundið við kvenkyn með þeim örfáu undantekningum sem raktar voru. Og það sem meira er: Tvíkvætt form eins og *Brúum* á sér enga samsvörun meðal sterkra kvenkynsorða af gerðinni (-)V:#. Það bendir því til karlkyns eins og t.d. *móum* (*mór*) eða hvorugkyns eins og *búum* (*bú*). En það er athyglisvert að í karlkyni og hvorugkyni skiptir engu máli þótt stofn viðkomandi orða sé einkvæður eins og *brú*. Það sýnir, eins og fram kom í sjöunda hluta, að þágufallsendingin *-m* hefur fyrst og fremst það hlutverk nú að sérmerkja kvenkynið að gefinni tiltekinni stofngerð. Raunar má segja *-m* í stað *-um* sé staðfesting á því að íslenska sé málfræðilegt kynjamál. Í (15) er þessu öllu lýst svo.

(15) A	B
-m	-um
a brúm => kvenkyn	brúum => karlkyn, hvorugkyn

Einkvæð þágufallsmynd eins og *brúm* getur eingöngu vísað til kvenkyns. Þá er ekki gert ráð fyrir undantekningum eins og *skór* og *tré*,

26 Ýmis dæmi eru þess í málinu að sérnöfn varðveiti fornlegri í beygingu en samsvarandi samnöfn. Þar er *Brúar* t.d. í hópi með nöfnunum *Lundar* og *Stekkar*. Bæði orðin eru karlkynsorð að uppruna. Noreen (1923:249) segir að orðið *lundur* sé a-stofn en (bls. 268) *stekkur* i-stofn. Ásgeir Blöndal Magnússon (1989:955) segir hins vegar að *stekkur* sé líklega a-stofn. Sé það rétt gæti það skýrt fleirtöluna *Stekkar*. Í báðum tilvikum hefðu því varðveist gamlar fleirtölumyndir í nöfnum bæjanna. Í nútímamáli er fleirtala samnafnanna hins vegar alltaf mynduð með *-ir*.

sbr. (12), enda eru þær einungis leifar.²⁷ Á hinn bóginn verður að líta á þágufallsmyndina *Brúum* í bæjarnafninu sem undantekningu. Tilvist þágufallsendingarinnar verður ekki skýrð ein og sér heldur verður að skoða hana sem hluta af beygingardæmi orðsins *Brúar*. En sé miðað við að þágufallið sé hið ómarkaða fall örnefna þá er nefnifallsmyndin *Brúar* eina eðlilega afleiðing þágufallsmyndarinnar, jafnt myndunarlega sem hljóðfræðilega; hliðstæðu þessa er að sjá í bæjarnafninu *Giljir* en forsendu þess er að finna í þágufallsmyndinni *Giljum*.²⁸ Það er jafnframt í hæsta máta eðlilegt að nafnið sé beygt eins og karlkynsorð, sbr. t.d. *Brúa* í (3), enda á fleirtölumyndin *brúum* sér enga hliðstæðu meðal sterkra einkvæðra kvenkynsorða af gerðinni (-) V:#. Þetta má sjá í B í (15).

En hvað um þágufallsmyndina *brúm*, sbr. A í (15)? Endingin *-m* segir okkur það að orðið sé einkvætt kvenkynsorð. Hún segir okkur hins vegar ekki hvort *brúm* sé í hljóðavíxlum við *-ú-ý-*, sbr. *kýr/kú-kýr-kúm*, eða hvort *-ú-* er í öllu beygingardæminu, sbr. *frú-frúr-frúm*.²⁹ Í samræmi við viðmiðunina $a : b = c = x$ má lýsa þessu sem svo:

(16)	NF.FLT.	NF.FLT.
PGF.FLT.	frúr	PGF.FLT. brúr
frúm, kúm	=>	brúm
	kýr	brýr

Eins og sjá má er hægt að finna uppsprettu beggja fleirtölumyndanna, þ.e. *brúr* og *brýr*, í þágufallsmyndinni *brúm*. Möguleikarnir eru tveir. Annar leiðir til hljóðfræðilegrar útjöfnunar innan beygingardæmisins, hinn til sundurgerðar. Bæði *brúr* og *brýr* eru því réttar lausnir frá fræðilegu sjónarhorni og þá bæði sögulega samtímalega. Orð Kuryłowicz (1964:10-11) um að **samruni forma** (e. *identification*) sé forsenda **aðgreiningar** (e. *differentiation*) eiga því við enda er það einmitt það sem

27 Við þetta er að bæta að nafnlaus yfirlesari nefndi í athugasemdum sínum karkynsorðið *flatskjár* og jafnframt að á Netinu væri mikill fjöldi dæma um þágufallið *flatskjám*. Þessi athugasemd er mjög réttmæt og verður ekki mótmælt. Samt er það svo að litlu færri dæmi eru um þágufallið *flatskjáum*. Jafnframt er alveg ljóst að sitthvað er á reiki í þessu efni, sbr. eftirfarandi dæmi; skoðað 23. október 2010: <http://maclantic.is/spjall/viewtopic>

Kviknar ekki á skjám?...núna kviknar ekki á skjáunum hjá mér.

28 Jafngildi íslenska þágufallsins *húsum* er vel þekkt örnefni, t.d. í Svíþjóð, Danmörku og Þýskalandi (Slésvík-Holstein). Líka í þýskum nöfnum sem enda á *-en*, sbr. *Hausen*, en það er eðlileg þróun þágufallsendingarinnar. Sjá einnig Tiersma (1982:844).

29 Hér er orðið *kýr* tekið til samanburðar vegna hljóðstigsins í þágufalli þrátt fyrir að í nefnifalli eintölu hafi orðið endinguna *-r*.

gerst hefur. Fyrirliggjandi hliðstæður sýna okkur það glögg, enda sé þágufall fleirtölu *brúm* skoðað í ljósi *frúm* og *kúm* í sama falli.

Greenberg (1966:39) segir að í málum sem hafi tvö kyn eða fleiri sé karlkyn ómarkað en kvenkyn markað. Þetta á við um íslensku, sbr. Eirík Rögnvaldsson (1990:63). En svo að áfram sé vísað til Greenberg (bls. 27) þá segir hann að gleggsti munur karlkyns og kvenkyns komi fram í eintölu enda sé það frumformdeildin. Fleirtalan sé á hinn bóginn afleidd formdeild og þar sé afnuminn sá munur sem gerður sé í frumformdeildinni. Af þessu leiðir svo að fleirtölumyndir ólíkra kynja geta fallið saman, þ.á m. þágufallsmyndir. Það er ástæða þess að enda þótt við vitum að *búum* sé nafnorð í þágufalli fleirtölu þá vitum við ekki hvort nefnifall eintölu er karlkynsorðið *búi*, kvenkynsorðið *búa*³⁰ eða hvorugkynsorðið *bú*. Þetta sama sást á vissan hátt í (15) um *Brúum*. En ástæða þess að *brúm* veitir okkur réttar upplýsingar er sú mikilvæga staðreynd að kyn orðs skiptir höfuðmáli enda er það hluti orðsins.³¹

Orð af gerðinni (-)V:# skiptast í tvo hópa með tilliti til fleirtöluendingar og hljóðavíxla í stofni. Orðið *tá* auk orðsins *ærlá* eru einu orðin með *á* sem breytast með hljóðavíxlum; raunar getur *rá* það líka skv. *Íslenskri orðabók* (2002:1165).³² Orðið *stó* breytist ekki, fleirtalan er *stór* eða *stóar*, sbr. *Íslenska orðabók* (2002:1486), *tó* er til óhljóðverpt, *tór*, en líka *tær* (bls.1599). Á hinn bóginn eru flest algengari orð með *ó*, sbr. t.d. *fló*, *kló* og *þró*, yfirleitt hljóðverpt í fleirtölu enda þótt heimildir séu til um óhljóðverptar myndir. Orðið *frú* er óbreytt. Orðið *kýr* breytist eins og komið hefur fram. Það orð hefur þó ákveðna sérstöðu vegna eintölubeygingarinnar. En nú vaknar sú spurning hvers vegna fleirtölumyndin *brúr* skyldi hafa orðið ofan á en ekki *brúr*?³³ Lítum til fyrsta lögmáls Kuryłowicz (1945-1949), sbr. Collinge (1985:249):

- (17) A bipartite morpheme tends to take over from a simple isofunctional morpheme; that is, the composite form prevails.

Hér kemur fram að í keppni tveggja forma um sama hlutverkið þá verði það form ofan á sem býr yfir meiri upplýsingum, það sem sýnir mestan mun. Með öðrum orðum: Algengara er að „innri beyging“ (víxl rótarsérhljóða) sé tekin upp en að hún hverfi. Sé horft til

30 Orðið *búa* 'nágrannakona, grannkona', skv. *Íslenskri orðabók* (2002:187).

31 Þetta má t.d. sjá sé regluröðun beitt: Þar kemur kynið ávallt á undan tölunni.

32 Í bókinni er hljóðverpta myndin *rær* höfð innan sviga og aðeins tengd einu tilteknu merkingarsviði orðsins *rá*.

33 Í þriðja hluta var rætt um fleirtöluna *brúr*. Dæmi eru um hana frá síðasta þriðjungi átjándu aldar í ritmálsskrá Orðabókar Háskólans og úr nútímamáli á Netinu.

myndarinnar *brýr* þá er fleirtalan gefin til kynna á tvo vegu, bæði með endingunni *-r* og með hljóðavíxlum í stofni þar sem nefnifall eintölu og fleirtölu greinast að. Á hinn bóginn tákna *brúr* fleirtöluna aðeins með sérstakri endingu. Sú niðurstaða er í samræmi við aðra af tilhneigingum Mańczak (1958:301), sbr. Hock (1991:230):

(18) Root alternation is more often abolished than introduced.

Frá fræðilegu sjónarmiði eru báðar skýringarnar hugsanlegar. En það var ekki sjálfgefið að flóknari myndin skyldi sigrá. Og hafa má í huga að það að tákna fleirtölu einungis með *-r* en ekki *-Vr* er mjög sjaldgæft í íslensku. Hljóðavíxlin auka því mjög á upplýsingagildið þar sem fleirtalan er í raun gefin til kynna á tvo vegu. Samt sem áður er það svo að sum orð af sömu gerð og *brú* mynda fleirtölu einungis með *-r* og án þess að stofnsérhljóðið breytist. Erfitt er því að meta hvor fleirtölumyndin er stöðugri í sessi og eftir því náttúrulegri í ljósi viðmiðana Dresslers (2005:463). En af öllu þessu leiðir eins og ráða má af því sem fram hefur komið að ekkert mælir því í mót að um íslenska þróun orðmyndarinnar sé að ræða. En þá ber jafnframt að hafa í huga það sem fram kom í þriðja hluta en þar var vísað til Noreen um fleirtölumyndina *brýr* og gamalla dæma úr norskum heimildum.³⁴

Eins og komið hefur fram er orðið *frú* með sama hljóðstigi í eintölu og fleirtölu. Orðið er tökuorð úr miðlagþýsku, sbr. Ásgeir Blöndal Magnússon (1989:211). Veturliði Óskarsson (2003:160) telur það komið inn í málið fyrir 1250. Það er því gamalt. Engin dæmi um hljóðverpta fleirtölu eru úr fornu máli.³⁵ Í framhaldi af þessu vaknar spurning um það hvers vegna orðin tvö, *brú* og *frú*, myndi ekki fleirtölu á sama hátt. Við því hefði mátt búast enda eintölubeygingin eins. Til dæmis. mynda bæði orðin eignarfall eintölu með *-ar*. Þess bera hins vegar að geta að nokkur dæmi eru úr nútímamáli, öll með gamansömum tón.³⁶ Dæmin sýna svo að ekki verður um villst að hljóðverpta fleirtölumyndin er handan horns ef svo má að orði komast.³⁷

34 Sjá neðanmálsgrein 9.

35 Munnlegar upplýsingar frá Veturliða Óskarssyni sem hefur kannað þetta vandlega.

36 Sjá t.d. eftirfarandi dæmi; skoðað 18. maí 2009. <http://siggas.blogcentral.is/blog/2005/4/17/uppdeitad-blogg-og-amma/>

Var massív saumakona, saumaði gardínur fyrir allar finustu **frúrnar** (afhverju skyldu það ekki vera "**frýr**"-"**frýrnar**", sbr. **brýr**- **brýrnar**??) í Reykjavík á síðustu öld!!

37 Nefna má að í færeysku er *frýr* fleirtala af *frú*, sbr. *Føroyisk orðabók* (1998:318).

9 Lokaorð

Í greininni hefur verið fjallað um bæjarnafnið *Brúar*, forna fleirtölumynd, og beygingu þess. Það var gert m.a. í því skyni að skýra stöðu þess gagnvart fleirtölumyndunum *brúr* og *brýr* en líka til að skýra hlutverk, stöðu og varðveislu eldri orðmynda gagnvart þeim yngri. Allt var þetta skoðað í ljósi hugmynda Kuryłowicz þar sem nýja formið er í aðalhlutverki, er hið sjálfgefna. Það sýnir beygingu samnafnsins en það gamla er í aukahlutverki og því þrengra og þannig er kveðið á um notkunarsviðið. Hljóðvarp eða hljóðvarpsleysi fleirtölumyndanna var skoðað út frá hugmyndum Kuryłowicz en líka Mańczak. Hugmyndir Mańczak og Tiersma komu jafnframt við sögu í umræðum um það hvernig líklegast sé að áhrif einnar myndar örnefnis innan beygingardæmis á aðra sé háttáð. Eins og ráða má af þessu byggist greinin á hugmyndum um birtingarform áhrifsbreytinga innan beygingarkerfis auk þess sem merking og hlutverk koma við sögu.

Fleirtölumyndin *brýr* var til í fornu máli; samkvæmt Noreen er orðmyndin úr fornnorsku. Eins og fram kom í lok þriðja kafla er dæmi um *-brýr* í *augabrýr* í riti frá miðri 17. öld. Sú heimild er því nokkuð eldri en þær sem til eru um *brýr* af *brú*. En í sjálfu sér skiptir það engu máli. Það er nefnilega ekkert óvænt við það að *brú* skuli eignast fleirtölumyndina *brýr* ekki fremur en *brúr*.

Heimildaskrá

- Anttila, Raimo. 2005. *Analogy: The Warp and Woof of Cognition*. Í: Brian D. Joseph and Richard D. Janda (ritstj.). *The Handbook of Historical Linguistics*. Bls. 425-440. Oxford: Blackwell.
- Ari Gíslason. 1956–1960. *Örnefnaskrá Grenjaðarstaðar*. Handrit. Örnefnasafn Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum.
- Ari Páll Kristinsson. 1998. *Handbók um málfar í talmiðlum*. Reykjavík: Málvísindastofnun Háskóla Íslands.
- Ásgeir Blöndal Magnússon. 1989. *Íslensk orðsifjabók*. Reykjavík: Orðabók Háskólans.
- Bandle, Oskar. 1956. *Die Sprache der Guðbrandsbiblía*. Kopenhagen: Ejnar Munksgaard. *Bibliotheca Arnamagnæana* XVII.
- Bjorvand, Harald og Fredrik Otto Lindeman. 2000. *Våre arveord*. Etymologisk ordbok. Oslo: Novus forlag.

- Byggðir og bú Suður-Pingeyinga* 1985. 1986. Ritnefnd. Helgi Jónasson, Jóhanna A. Steingrímsdóttir, Erlingur Arnórsson. Búnaðarsamband Suður-Pingeyjarsýslu.
- Cleasby, Richard og Guðbrandur Vigfússon. 1874. *Icelandic English Dictionary*. Based on the Ms. collections of the late Richard Cleasby. Enlarged and completed by Gudbrand Vigfusson. Oxford, Clarendon Press.
- Collinge, N. E. 1985. *The Laws of Indo-European*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Croft, William. 2003. *Typology and Universals*. Second edition. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dressler, Wolfgang U. 2005. Naturalness and Morphological Change. Í: Brian D. Joseph og Richard D. Janda (ritstj.). *The Handbook of Historical Linguistics*. Bls. 461–471. Oxford: Blackwell.
- Eiríkur Rögnvaldsson. 1990. *Íslensk orðhlutafræði*. Kennslukver handa nemendum á háskólastigi. 4. útgáfa. Reykjavík: Málvísindastofnun Háskóla Íslands.
- Føroysk orðabók*. 1998. Ritstjórn: Jóhan Hendrik W. Poulsen o.fl. Tórshavn: Føroya Fróðskaparfelag og Fróðskaparsetur Føroya.
- Greenberg, Joseph H. 1966. *Language Universals. With a Special Reference to Feature Hierarchies*. Second printing. The Hague, Paris, New York: Mouton.
- Halldór Kr. Friðriksson. 1859. *Íslenzkar rjettritunarreglur*. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafjelag.
- Haraldur Bernharðsson. 2004. Um Moldhaugnaháls út í Fjósa og Fjörður. Af áhrifsbreytingum í nokkrum fleirtöluörnefnum. *Íslenskt mál* 26:11–48.
- Haspelmath, Martin. 2002. *Understanding Morphology*. London: Arnold. *Understanding Language Series*.
- Hock, Hans Henrich. 1991. *Principles of Historical Linguistics*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Ísafold*. 1894. 22. tölublað, bls. 84. -> <http://www.timarit.is>.
- Íslensk orðabók*. 2002. Ritstjóri: Mörrður Árnason. Þriðja útgáfa, aukin og endurbætt. Reykjavík: Edda.
- Íslensk orðtíðnibók*. 1991. Jörgen Pind ritstjóri, Friðrik Magnússon, Stefán Briem. Reykjavík: Orðabók Háskólans.
- Jón Árnason. 1994 (1738). *Nucleus latinitatis*. Quô pleræqve Romani sermonis Voces, ex classicis Auctoribus aureæ argenteæqve ætatis, ordine Etymologico adductæ, & Interpretatione vernacula expositæ comprehenduntur. In usum Scholæ Schalholtinæ. Ný útgáfa. Guðrún Kvaran og Friðrik Magnússon sáu um útgáfuna. Reykjavík: Orðabók Háskólans.
- Jón Magnússon. 1997. *Grammatica islandica*. Íslenzk málfræði. Jón Axel Harðarson gaf út. Reykjavík: Málvísindastofnun Háskóla Íslands.
- Jón Þorkelsson. 1869. Um bæjanöfn á Íslandi. *Norðanfari*, 8. ár, nr. 43–44, bls. 85–86; nr. 45–6, bls. 89–90.

- Jón Þorkelsson. 1890–1894. *Supplement til islandske Ordbøger*. Tredje Samling. Første Del. Reykjavík.
- Kuryłowicz, Jerzy. 1945–1949. La nature des procès dits „analogiques“. *Acta Linguistica* 5 :15–37.
- Kuryłowicz, Jerzy. 1964. *The Inflectional Categories of Indo-European*. Heidelberg: Carl Winter, Universitätsverlag.
- van Langendonck, Willy. 2007. *Theory and Typology of Proper Names*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Laxdæla saga*. 1934. *Laxdæla saga. Halldórs þættir Snorrasonar. Stúfs þáttir*. Einar Ól. Sveinsson gaf út. Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag.
- Mańczak, Witold. 1958. Tendances générales des changements analogiques. *Lingua* 7: 387–420.
- Margrét Jónsdóttir. 1987. Um leyfilegar raðir í fornu máli og nýju. *Íslenskt mál* 9:71–93.
- Margrét Jónsdóttir. 2009. Á Borgarfirði eystri – á Borgarfirði eystra. Hvaða orðflokkur tilheyrir eystra? *Orð og tunga* 11:143–158.
- Morgunblaðið* 96. árg., 306. tbl. 8. nóv. 2008, bls. 46.
- Nilsson, Jan. 1975. *Plurala ortnamn på Island. Morfologiska iakttagelser*. Umeå. *Umeå Studies in the Humanities* 8.
- Noreen, Adolf. 1923. *Altisländische und altnorwegische Grammatik (Laut- und Flexionslehre)*. Vierte vollständig umgearbeitete Auflage. Halle (Saale): Verlag von Max Niemeyer.
- Ordbog over det norrøne prosasprog*. 2000. 2: ban-da. København: Den arnamagnæanske kommission.
- Ordbog over det norrøne prosasprog* -> <http://www.onp.hum.ku.dk>.
- Saeed, John I. 2003. *Semantics*. Second edition. Oxford: Blackwell.
- Sigfús Blöndal. 1920–1924. *Íslensk-dönsk orðabók*. Reykjavík.
- Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum* -> <http://www.arnastofnun.is>.
- Tiersma, Peter Meijes. 1982. Local and General Markedness. *Languages* 58 :832–849.
- Veturliði Óskarsson. 2003. *Middelnedertyske låneord i islandsk diplomasprog frem til år 1500*. København: C. A. Reitzels forlag, *Bibliotheca Arnarnagnæana* XLIII.
- Þingeyjarsýslur. Sýslu- og sóknalýsingar Hins íslenska bókmenntafélags 1839–1844*. 1994. Ritnefnd: Björn Hróarsson, Heimir Pálsson og Sigurveig Erlingsdóttir. Reykjavík: Gott mál hf.

Lykilorð

íslensk málsaga, beygingarfræði, áhrifsbreytingar, örnefni

Keywords

history of the Icelandic language, morphology, analogy, place names

Abstract

The purpose of this paper is to clarify forms like the place name *Brúar*, our only living witness to the old plural of the word *brú*. Other plural formations, such as *brúr* and *brýr* are dealt with as well. Our sources for these forms are widely distributed in space and time, and though a **diachronical** aspect is never absent, the form in question is investigated from a synchronistic standpoint.

The main conclusions of this paper are as follows:

- (1) a. Even though the plural form *brúar* no longer functions as plural of the common noun *brú*, the form *Brúar* is quite natural in the function it serves. This can readily be **explained** in the light of the theory that if a form has received a new inflectional form, this new form takes on the word's primary function as default form for the common noun. The earlier form may survive exercising a secondary function. The place name, here the name of a farm, is a natural candidate for that function. Its function is marked, given that its scope of use is more narrowly circumscribed.
- b. In Icelandic, the dative may, *inter alia*, indicate movement or rest at a location. The form *Brúum* is an archaic-looking dat. pl. form of a radical noun ending in (-)V:#.

Such a dat. form could never coexist in a paradigm of feminine nouns with a monosyllabic nom. pl. form. In the same way, a monosyllabic dat. form like *brúm* is almost exclusively confined to feminine nouns. All these particularities are discussed in the context of the assumption that the dative is, indeed, the unmarked case of nouns indicating place; and thus a case likely to preserve more **archaic** forms than other cases or the corresponding common nouns.

- c. The plural forms *brúr* and *brýr* both have formal parallels in the system of feminine noun declension.

The interrelations between these phenomena are dealt with in a further discussion of how word forms influence each other and the effect that grammatical function may have on the preservation of forms. The dative is our focus; precisely in the dative forms we may find answers to many of the questions that present themselves. Analogical change has its roots in a relation of structural parallelism, a presence of similarity. This is the guiding thought throughout the rest of this paper. Meaning and function are seen to be decisive. It matters, for instance, whether we are dealing with a place name or a common noun. This is addressed in the light of theories such

as those put forward by Kuryłowicz, Mańczak, Tiersma and Croft. In this way, well-known theories of general linguistics find application in unravelling a phenomenon of Icelandic language history.

Margrét Jónsdóttir
Íslensku- og menningardeild Hugvísindasviðs Háskóla Íslands
Árnagarði v/Suðurgötu
IS-101 Reykjavík, ÍSLAND
mjons@hi.is

Mörður Árnason

Ásgeir, Orðsifjabókin og endurútgáfa Íslenskrar orðabókar 1983

Inngangur

Í þessari grein er athuguð nokkur orðasyrpa til að átta sig betur á tengslum Orðsifjabókar Ásgeirs Blöndals Magnússonar (Os.) og þáttar hans við Íslenska orðabók endurskoðaða 1983 (ÍO2). Borin er saman merkingarskýring orðanna í bókunum tveimur, mynd þeirra og afbrigði, og leiðbeining bókanna um aldur, útbreiðslu og málsnið. Við slíkan samanburð verður að hafa í huga að bókunum mismunar að gerð og tilgangi, og er staldrað við það þegar við á. Þá eru kannaðar sem unnt er heimildir orðabókarhöfundanna, og aukalegum fróðleik um orðin hleypt að þegar ástæða er til.

Um athugunina

Íslensk orðabók var endurútgefin „aukin og bætt“ árið 1983, og vann Ásgeir Blöndal Magnússon að endurskoðunarverkinu ásamt Árna Böðvarssyni. Árni var sem fyrr ritstjóri en Ásgeir virðist að mestu hafa séð um vinnu við ný orð og endurbætur úr söfnum Orðabókarinnar.¹

¹ Árni lýsir verkaskiptingu þeirra óglögg t í formála. Þar segir hann þó „ómetanlegt að fá Ásgeir Blöndal Magnússon cand. mag. til samstarfs ...“, en fróðari mann Orð og tunga 13 (2011), 145–171. © Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, Reykjavík.

Ásgeir hefur líklega byrjað að vinna við orðabókina 1979 eða 1980, og var að fram á haust 1983. Ásgeir vann að orðsifjabók sinni bæði áður en þetta starf hófst og eftir að því lauk, og á árunum fyrir útgáfu er líklegt að þessi iðja hafi tengst með einhverjum hætti.²

Sautján orð og orðhópar eru undir í þessari athugun, þ.e. myndir flettiorðs eða náskyld orð sem litið er á í einu lagi.

Val samanburðarorðanna byggist á óbirtri könnun³ um heimildir nýjunga og breytinga í annarri útgáfu Íslenskrar orðabókar, og er miðað við að um samanburðarorðin séu einu heimildir ÍO2 í Talmálssafni Orðabókar Háskólans (Tms.) eða í orðasöfnum frá fyrri öldum sem Orðabókin varðveitir í sérstökum seðlasöfnum (seðlar úr orðabókarhandriti Jóns Ólafssonar frá Grunnavík og „gulu seðlarnir“ úr öðrum gömlum söfnum).⁴ Dæmi um sum orðanna er einnig að finna í Ritmálsskrá Orðabókarinnar (Rms.) en hafa þá yfirleitt ekki verið helsta heimild ÍO2-höfunda. Með þessari afmörkun má heita víst að Ásgeir hafi vélað um samanburðarorðin við undirbúning ÍO2.

Úr þeim hópi orða sem svona var ástatt um í athuguninni voru svo tínd til þau sem ekki eiga sér þekkta fjölskyldu, og samsetningar komu því aðeins til greina að hugsanlegur athugunarliður ætti sér ekki þokkalega augljósa sjálfstæða orðmynd. Orðin ættu því að vekja sérstakan áhuga orðsifjafræðings. Til samanburðar er nýttur sá þáttur umfjöllunar sem er sameiginlegur orðsifjabók og almennri orðabók, uppflöttiorð með afbrigðum og merkingarskýring, en einnig vísbendingar um aldur, útbreiðslu og málsnið.

Orðin og orðhóparnir 17 eru þau sem þessi skilyrði áttu við í þeim kafla sem tekinn var til athugunar í ÍO2, en sá fyrirvari skal gerður að stundum er mjótt á munum.

Handrit ÍO2 var athugað á Þjóðskjalasafni og kom í ljós að tólf flettnanna sautján eru þar færðar með hendi Ásgeirs. Hönd Árna er

um íslenskan orðaforða mun ekki að finna“ (bls. VIII). Á upplýsingasíðu ([IV]) eru þeir jafnsettir í örstuttri bókarlýsingu: „Árni Böðvarsson og Ásgeir Blöndal Magnússon önnuðust endurskoðun.“ Ásgeir vann sín verk að ÍO2 á OH að loknum almennum vinnudegi en Árni var þar ekki við endurskoðunarstörf. Samtöl við Guðrúnu Kvaran og Gunnlaug Ingólfsson, október 2009.

2 Samtöl við Guðrúnu og Gunnlaug í október 2009. Ásgeir hætti störfum við Orðabók Háskólans í árslok 1979 og gat þá einbeitt sér að þessu verki.

3 Könnunin tók til kaflans frá *d* til 2 *draga* á um 16½ síðu í ÍO2. Það er um 1,3% af heildarsíðufjölda bókarinnar, og samsvarar tæplega 1,7% í Osb.

4 Sjá um Talmálssafn og gömul söfn í vörslu Orðabókarinnar m.a.: Guðrún Kvaran 1988; sama 2008:156–160; Gunnlaugur Ingólfsson 1988.

á einni flettu. Fjórar flettnanna vantar í handritið og hafa væntanlega bæst við í próförk, en þær hafa ekki varðveist svo kunnugt sé. Þessara fimm tilvika verður getið í umfjöllun um orðin og orðhópana.

Hefst þá lestur samanburðarorðanna sautján.

Sautján orð

dalsa, so.

ÍO2 **dalsa** „d. með e-ð ⊙ valsa með e-ð.“

Osb. **dalsa, dallsa** „(nisl.) `róta til, dangla í'; d. með, d. um `valsa með, valsa um' ...“

Umfjöllun Osb. er verulega aukin frá ÍO2. Í ÍO2 er sögnin eingöngu sýnd í einu agnarsambandi. Í Osb. hefur sögnin tvö afbrigði og er sýnd í tveimur samböndum, grunnmerking er tilgreind og einnig sérstök merking sambandanna. Ekki er ljóst hvort bæði afbrigði taka samböndin tvö, en það skiptir ekki öllu máli fyrir orðsifjarnar.

Í ÍO2 er orðið sagt staðbundið. Í Osb. er ekkert slíkt tákni en orðið sagt ný- eða nútímaíslenskt með skammstöfuninni „nisl.“ sem einkum virðist notuð um það orðfæri síðara tíma sem ekki á sér augljósan uppruna á ákveðinni öld.⁵

Fyrir afbrigðinu *dallsa* – með -dl-framburði – hefur höfundur Osb. heimild sem ekki hefur fundist við þessa athugun, og það á einnig við um grunnmerkinguna. Hún er svipuð og í norsku sögninni *dolse* sem tilfærð er til samanburðar.

Dæmi eru um sögnina í Tms. Elst virðist ódagsett tilvitnun í Þórð Tómasson í Skógum sem segir að *dalsa með e-ð* merki að `valsa með e-ð'. Flestir ódagsettir seðlar í Tms. eru frá árdögum safnsins þegar ekki höfðu skapast fastar venjur um frágang. Líklegt er að þessi seðill sé heimild ÍO2, en þá hefur væntanlega einnig verið kominn í Rms. seðill sem sýnir sambandið *dalsa milli* í merkingunni `flakka á milli, valsa á milli' í bókmenntaumfjöllun eftir Einar Ólaf Sveinsson frá 1930 (3Íð 1930, 193). Hann er uppalinn í Mýrdal. Þetta samband ratar þó ekki í ÍO2-flettuna, og heldur ekki í orðsifjabókina, en má

5 Sbr. skýringu skammstafana bls. xxv. Varla er um eldra mál að ræða en frá síðari hluta 19. aldar. Stundum eru orð úr Tms. merkt svo, og hafa höfundi líklega þótt þau gamalleg. Orð úr vasabókum Björns M. Ólsens eru ýmist sögð „nisl.“ eða frá 19. öld í Osb. Fróðleikur úr tölvuskeyti frá Guðrúnu Kvaran 4. október 2010.

flokka sem náttúrulegt framhald af *með*-sambandinu, sbr. sögnina *valsa*.

Sögnina *dalsa* virðist hafa borið á góma í útvarpsþáttum Orða-bókarmanna veturinn 1981–82⁶ því frá þeim tíma eru dæmi í Tms. um *dalsa með e-ð* frá þremur heimildarmönnum af Suðurlandi (Rang.-Vestm., V.-Skaft., Landeyjum) í merkingunni 'valsa, þvælast með e-ð'. Borgfirðingur telur orðið á hinn bóginn merkja 'hangsa'. Þá kemur einnig í ljós sambandið *dalsa um*, sem rakið er til Rangárvallasýslu á tveimur seðlum, og sagt merkja 'valsa um' eða notað „um krakka á þeytingi“.

Þessar heimildir hafa líklega komið of seint fram til að nýtast við starfið að ÍO2 en skiluðu sér hinsvegar í Osb. Ef til vill hefur Borgfirðingurinn valdið því að staðbindingartáknið í ÍO2 er ekki endurtekið í Osb., en þar er það raunar notað mun sparlegar einsog í ljós kemur hér á eftir.

Jón Ólafsson ritstjóri og skáld er ekki Sunnlendingur, alinn upp á Fáskrúðsfirði, en fór auðvitað víða. Með hjálp hins ágæta tímaritavefjar Landsbókasafnsins (timarit.is) má nú færa elsta dæmi um sögnina aftur um nokkur ár – Jón segir í stjórnmalagrein í vikublaði 1910 að landstjórnin standi ekki í stykkinu, enda sé hitt „vandaminna og vænlegra til að halda sér við völd, að láta alt dalsa eins og nú er, og skella ábyrgð allri af sér og yfir á ábyrgðarlaust þingið.“ (Reykjavík 1. október 1910, 165.) Merkingin er 'dankast, reka á reiðanum' og virðist nokkur spölur þaðan í grunnmerkingu Orðsifjabókarinnar. Um rök fyrir henni og fleira í flettunni er þó ekkert hægt að fullyrða þar sem full yfirsýn fæst ekki að ófundinni heimild höfundar fyrir henni og afbrigðinu *dallsa*.

6 Orðabókarmenn tóku að sér þættina um Íslenskt mál í Ríkisútvarpinu síðla árs 1956 og voru þeir fluttir þar samfeltt í vetrardagskrá til 2004. Þættir Ásgeirs Blöndals Magnússonar (1956–1979, jan. 1982 til 16. maí 1987) og Jakobs Benediktssonar (1956–1977) eru varðveittir hjá Orðabók Háskólans en ekki verður í þeim leitað eftir neinskonar registri. Þættir Jóns Aðalsteins Jónssonar (frá 1956 fram yfir 1980, og raunar um skeið áður en Orðabókarmenn hófu þáttaflutning) eru í vörslu ekkju hans, Vilborgar Guðjónsdóttur. Þættir Gunnlaugs Ingólfssonar (frá 1975) og Guðrúnar Kvaran (frá 1978) hafa verið slegnir inn og eru í vörslu höfunda sinna. Aðrir starfsmenn komu einnig við sögu eftir 1980. Gunnlaugur Ingólfsson 1988:68; Jakob Benediktsson: Íslenskt mál 6. nóvember 1956 (fyrsti þáttur Orðabókarmanna); samtal við Gunnlaug Ingólfsson 24. mars 2010.

darra, so.

ÍO2 **darra** „† (smá)sveiflast til (á ferð eða flugi) í lofti.“

Osb. **darra** „(18. öld) `sveiflast til á flugi (eða í lofti)' ...“

Munur á merkingarskýringu frá ÍO2 í Osb. er smávægilegur.

Svipað er að segja um aldursvísun. Krossinn í ÍO2 merkir „fornt eða úrelt mál, óbundið“ (bls. XIX) og miðast við útgáfutíma bókarinnar þannig að orð frá 18. og jafnvel 19. öld fá þetta tákni teljist þau ekki í notkun á 20. öld. Orðsifjabók krefst meiri nákvæmni við aldursvísun en almenn orðabók. Í Osb. er krossinn skýrður „fornt mál, forn mynd, gamalt mál“ (bls. xxvi) og virðist fyrst og fremst eiga við málfæri frá því fyrir miðja 16. öld.⁷

Þessi fletta er með hendi Árna Böðvarssonar í prentsmiðjuhandriti ÍO2. Líkindin í orðalagi merkingarskýringar benda þó til náinna tengsla milli umfjöllunar í bókunum tveimur.

Tvær heimildir finnast um orðið. Sú sem nýtt virðist í bókunum tveimur er færsla í orðabók Jóns Ólafssonar frá Grunnavík: „nutare in volatu vel motu sub per aërem. Non puto esse Danicum“. Það útleggst: Að sveiflast til á flugi eða á ferð um loftið. Tel þetta ekki vera dönsku.⁸

Þar sem Grunnvíkingurinn talar þarf ekki frekar vitna við. Til er þó annar vitnisburður og eilítið eldri um sögnina og orð tengd henni, nefnilega orðasafn Guðmundar Ólafssonar fornfræðings í Svíþjóð. Í handriti orðabókar sem aldrei komst á prent gefur hann sögnina *darra*, 1. beygingar (þ.e. í flokki með *kalla*), lýsingarhátt nútíðar *darrandi* og sagnarnafnorðið *darran*. Sögnin merkir „Tremo, agitor“ – ‘skelf, iða’; lýsingarhátturinn „tremens“ – ‘skjálfti’; nafnorðið „Tremor, titubatio“ – ‘skjálfti, rið’. (N 2, bind IV, 2. afdeling, bls. 172, 175.) Guðmundur var við störf í Uppsölum frá 1681 til dauðadags 1695, áratug áður en Jón lítur dagsljós í Grunnavík. Heimildir Guðmundar fyrir orðunum eru jafn-óljósar og Grunnvíkingsins.

Ljóst er að handrit Guðmundar er ekki haft til hliðsjónar í ÍO2 og Osb. Skýring beggja bóka er þýðing á Jónstexta, og aldursvísun Osb. á við hann, ekki safn Guðmundar. Ljósmyndir af handritinu voru þó komnar á Orðabókina ekki síðar en 1969 (Jakob Benediktsson 1971:17).

7 Stundum tákna krossinn í Osb. raunar að orð sé ekki lengur í notkun, sbr. umfjöllun um *dolsa* hér á eftir. Það virðist eiga við hér líka þótt krosslaust sé.

8 Orðið *sub* veldur vanda við snörunina og kynni að vera umfram. Gunnari Harðarsyni dettur í hug að *sub per* eigi að lesa *super*, ‘á, ofan á’ – og *super aërem* þá ‘í lausu lofti’ eða álika. Tölvuskeyti 8. apríl 2010.

data, so.

ÍO2 **data** „ ⊙ *d. á e-n* veita e-m tital, hasta á, siða e-n.“

Osb. **data** „(nísl.): *d. á e-n* ⊙ `ávíta e-n, hasta á e-n, siða e-n´.“

Munur milli ÍO2 og Osb. er nánast enginn, aðeins stíllegur í fyrsta lið skýringar. Staðbinding helst, en inn kemur aldursvísun einsog eðlilegt er í orðsifjabók.

Dæmi um orðið finnast aðeins í Tms. og eru ekki dagsett, líklega gömul, þrjú alls. Að auki er ótímasettur seðill með því svári við fyrirspurn, líklega í útvarpsþætti, að heimildarmaður þekki ekki orðið. Heimildarmenn um orðið eru úr Landeyjum, tveir, og einn úr Holtum. Annar Landeyingurinn segir *data á e-n* merkja að `veita e-m tital, hasta á e-n´ en hinn að „hasta á e-n, siða e-n“ og er þá augljós uppruni bókaskýringanna. Sá í Holtum hefur hinsvegar verið léttvægur fundinn með þann fróðleik að *data til e-s, data e-n til* sé að `taka til e-s´ eða `dusta e-n til´, og virðist merkingin þó svipuð. Ástæðan er ekki ljós, því einn heimildarmaður eða heimild getur í öðrum tilvikum dugað til að fleyta orði, orðsafbrigði eða merkingarþætti í bækurnar tvær.⁹

dausa, no.

ÍO2 **dausa** „ ⊙ úrhellisdamba; ádrepa.“

Osb. **dausa** „(nísl.) ⊙ `hellirigning; skammadamba´ ...“

Texti merkingarskýringanna er ólíkur þótt efnislegur munur sé lítill sem enginn. Skýring Osb. virðist ekki taka mark af ÍO2-skýringunni. Hún er að því leyti betur samin að með líkingunni í síðari lið er óbeint gefið til kynna að merkingin þar sé dregin af merkingunni í fyrri lið, einsog orðsifjaumfjöllun bendir síðan til.

Heimildir eru að öllum líkindum samar í báðum bókum, annarsvegar rigningardæmi frá heimildarmönnum Tms., hinsvegar skammadæmi frá 17. öld. Orðið er þar með í þeim fríða afreksflokki Talmálssafns þar sem stakt eða sjaldgæft orð úr fornu máli eða fyrri alda hlýtur staðfestingu úr munni heimildarmanna Orðabókarinnar á síðari hluta 20. aldar.¹⁰

17. aldar-dæmið er nú að finna í Rms., eitt þeirra sem þar liggja af hendi Arnheiðar Sigurðardóttur sem um árabíl orðtók handrit á

9 „... Um sum þessi orð höfðum við einungis eitt dæmi, um önnur voru kannski tvö. Nú getur eitt traust dæmi verið fullgóð heimild fyrir orði, enda ekki ótítt, t.d. um einangrað bókamálsorð frá fyrri tímum, en skemmtilegra og öruggara er samt að dæmin séu fleiri.“ Ásgeir Blöndal Magnússon: Íslenskt mál 1. maí 1982.

10 Þar fer fremst sögnin *þúa* sem kallast á við dæmi hjá fyrsta málfræðingnum. Ásgeir Blöndal Magnússon 1961:52–59; Gunnlaugur Ingólfsson 1988:71.

Landsbókasafni.¹¹ Ekki er ljóst hvenær þetta dæmi bættist í Rms. en það skiptir ekki öllu máli hér því spurnir af orðinu höfðu áður borist Tms. frá Jóni Helgasyni ritstjóra sem kannaði margvíslegar heimildir frá fyrri öldum við undirbúning sagnaþátta sinna og sögurita.¹²

Heimildin er bréfabók Gísla biskups Oddssonar í Skálholti sem veturinn 1634 kvartar undan hnignandi siðferði í bréfi til prestanna í Vestmannaeyjum, og áminnr meðal annars söfnuð þeirra og tilheyr- endur um að sækja sóknarkirkju sína í auðmýkt, og vanrækja það hvorki „fyrer fiska uppburd nie þeirra verkun, so ei sýnist ad menn þiöni meir maganum enn gudi eda ad su dausa skielli þeim um eira sem christur seiger[:] af því heira þeir það ecke ad þeir eru ecke af gudi ...“ (AM 247 4to, 70v). Ádrepa, skammademba.

Líður nú fram á síðari hluta 20. aldar að Björn Blöndal á Laugarholti í Borgarfirði segir Orðabókarmönnum að hann hafi „aðeins heyrt“ orðið *dausa* um mikla skúr: „Þetta var nú meiri dausan.“ Þessi seðill í Tms. er dagsettur 24. febrúar 1966, og hafa Orðabókarmenn sýnilega viljað heyra meira því á öðrum seðli frá því um vorið, 8. maí, er þetta haft eftir Birni: „Ég hefi aðeins fundið einn mann, sem þekkir orðið *dausa*. Er það nágranni minn, Guðbrandur Þórmundsson, bóndi í Nýja-Bæ. Hann segir að Sigurður Eyjólfsson (Árnesingur) hafi notað þetta orð um úrhellisdembu. Ekki veit ég, hvort Sigurður er lifandi enn. Hann var kaupamaður í nágrenni mínu, er ég var strákur.“

Höfundar ÍO2 og Osb. hafa kosið að auðkenna orðið með stað- bindingartákninu, og má um það deila í þessu tilviki. Báðir eru þeir vissulega Árnesingar, Sigurður og Gísli biskup, en óneitanlega nokkur stund á milli þeirra. Hefði líklega átt betur við sólkrossinn góði sem í báðum bókum táknar „sjaldgæft“ orð eða mál. Raunar er oft mjótt á munum milli þessara tákna í ÍO2.

della, no.

ÍO2 „?della [del:a] ... KV ☉ ástarpungur.“

Osb. „4 della (frb. del-la) kv. (nísl.) `ástarpungur' ...“

11 Arnheiður var starfsmaður Orðabókarinnar 1974–1991. Eitt af fyrstu verkefnum hennar var orðtaka úr bréfabók Gísla biskups, en líklega annarri en hér er um að ræða. Arnheiður Sigurðardóttir 1997:198, 201.

12 Líklega hefur Jón komið fróðleik um orðið *dausa* til Orðabókarmanna þegar hann vann að bók sinni um Tyrkjaránið (útg. 1963, sbr. bls. 133–140), eða við undirbúning Aldarinnar sautjándu (útg. 1966). Í hvorugu ritinu er þó vitnað í þessi orð biskups.

Merkingarskýring er söm í báðum bókum. Í *Osb.* hefur staðbinding-artáknið vikið og orðið er aðeins auðkennt sem nútímamál.

Á ótímasettum seðli í *Tms.* segir „B.J.“ – Baldur Jónsson málfræðiprófessor, og Eyfirðingur – frá því að á æskuheimili hans hafi aldrei verið talað um ástarpunga, alltaf *dellur* (með -ll-framburði). Það orð hafi líka verið einhaft í uppveftri móður sinnar á Veigastöðum á Svalbarðsströnd (f. 1889).

Á seðli úr safni Akureyringsins Sigurðar Gíslasonar frá fyrstu áratugum 20. aldar er einnig getið um *dellur* [-ll-] sem ástarpunga og sagt úr Þingeyjarsýslum. Þá er dæmi um orðið frá heimildarmanni á Mýrum frá 1970.

Á þriðja seðlinum í *Tms.* er dæmi sem glöggur heimildarmaður bendir á úr endurminningum Keldhverfingsins Kristjáns Á. Benediktssonar (f. 1861). Þar er þetta brauða- og kökutil frá því kringum 1870: „Kaffibrauð voru sopplummur, pönnukökur, vöflur, dellur og smjörkökur. Útlent brauð í veizlum var skonrok, hagldabrauð, sætabrauð og tvíbökur.“ (Kristján Á. Benediktsson 1945:7–8.) Hér verður eiginlega að nota útilokunaraðferðina því *dellunum* er ekki frekar lýst, og þá ekki framburði orðsins. Sennilegt er þó að einhverskonar ástarpungar séu á borðum. Ritið er frá 1945 en dæmið bætist í *Tms.* 1976.

Hér eru líkast til komnar heimildir beggja orðabókanna.

Í *Tms.* er að auki uppundir tugur áreiðanlegra dæma um ástarpungs-*dellu*, öll frá Eyjafirði eða úr Þingeyjarsýslum nema eitt vopnfirskt. Þar virðist oftast brugðist við fyrirspurn í útvarpsþáttum veturinn 1989–90, og hefur þessi fróðleikur því ekki komið Ásgeiri að notum.

Það hefur varla gert heldur dæmi um orðið úr Lögbergi hinu vesturíslenska frá 1923 sem nú finnst fyrir tilverknað Tímaritavefjarins. Ekki er ljóst um hverskonar bakstur er að ræða en tekið er fram að um -ll-framburðinn sé að ræða. Höfundurinn („J.E.“) er að bollaleggja um orðið *della*, ‘vitleysa ...’ með -dl-framburði og blandar því síðan við brauðs-orðið: „Orðið ‘deella’ [sic] er ekki borið fram eins og eiginnafnið Ella; þó að mamma og fleiri k[i]nokuðu sér við að bera það fram rétt og töluðu um “Dellur” eins og Ellur þegar þær bökuðu vissa sort af brauði.“ (Lögberg 1. nóvember 1923, 5.) Dæmið virðist vísa á svipaðan tíma og dæmi Kristjáns.

Sú tilgáta í *Osb.* að orðið eigi skylt við danska kjötbolluorðið *frikadelle* (ísl. útgáfa: *friggadella*) kann að skýra spurningarmerkisviðvörðun ÍO2.

della, so.

ÍO2 „**della** [del:a, dedla], -aði s: *d. við* dekra við, gæla við.“

Osb. „**3 della** s. (nísl.): *d. við e-n* `dekra við e-n, dika við e-n`.“

Merkingarskýringarnar eru samhljóða að fyrrihluta en í Osb. er í seinni hluta haft `dika við` í stað `gæla við`. Sú breyting yddar þó ekki merkingarskýringuna – í báðum bókunum er *dika við* skýrt með `dekra við`.¹³

Í ÍO2 eru gefnir báðir framburðarmöguleikar en í Osb. aðeins -dl-, þar sem -ll-framburður er alltaf gefinn sérstaklega.

Heimildir virðast vera sameiginlegar, fimm seðlar í Tms, einn tímasettur 1971 en hinir án dagsetningar og gætu verið eitthvað eldri. Heimildarmenn eru að sunnan og austan, tveir úr Árnessýslu, einn Vestur-Skaftfellingur og annar Sunnmýlingur, og Vestfirðingur hefur „heyrt syðra“. Í hvorugri bókinni hefur þótt ástæða til staðbindingar.

Ólafur Jóhann Sigurðsson úr Grafningi segir þetta merkja að `stjana við e-n`. Sunnmýlingurinn segir þetta einkum haft um krakka, „að koma honum á mikið“ og hinir eru á svipuðum slóðum: `dekra við` – `dekra við, smjaðra fyrir` – `dekra við, vera með marlætistal við` (V.-Skaft.; *marlæti* er framburðarmynd af *marglæti*, líklega um fleðulæti, sbr. Blöndalsbók og Rms.-seðla). Aldrei þessu vant virðist skýringin heldur fyllri í ÍO2 en Osb.

Einkennilegt er að ekki skuli getið framburðar í Osb. og líklega yfirsjón. Hann virðist vera á reiki. Ólafur Jóhann og Vestfirðingurinn gefa hann upp sem -ll- en er -dl- hjá hinum Árnesingnum og Skaftfellingnum. Á seðlinum að austan er enginn framburður gefinn, og ætti þá líka að vera [-dl-]. Í orðsifjakafla flettunnar sést þó að höfundur Osb. gerir ráð fyrir að þessar framburðarmyndir geti báðar átt heima í sömu orðafjölskyldu, því þar er vísað til flettnanna *dalla* (so.), *della* (`væta; klessa'), 1 *dilla* (`steinbítsstirtla' = *dylla* < *dyndla*) og 3 *dilla* (`höfuðbúnaður; kúaskítisklessa'). Framburðurinn er í sömu röð: -dl-(?), -dl-, -ll-, -ll-.

denoka ..., so.

ÍO2 **denoka, denóka** „☉ slóra.“

Osb. **denoka** „(nísl.) ☉ `slæpast, slóra`, einnig **demóka, dinoka** og **denóka** ...“

13 Á handritsseðil hefur höfundur reyndar skrifað „dikka við“ en slík sögn finnst hvergi (= *digga við?*).

Merkingarskýring Osb. er lítillega aukin frá ÍO2 en einkum munar um tvö ný afbrigði þar sem samhljóð og sérhljóð fyrripartsins eru frábrugðin. Í Osb. er einhljóðsviðskeytið haft í uppflattimyndinni en slíkur munur er ekki glöggur í ÍO2.

Elsti seðill í Tms. með heimildum um þessa sögn er frá 1965 en aðrir frá 1985 nema tveir ótímasettir þar sem heimildarmenn þekkja ekki orðið. Heimild ÍO2 er því að líkindum þessi frá 1965 þar sem sögnin *denoka* merkir 'slóra, slæpast'. Heimildarmaðurinn á rætur í Vestur-Skaftafellssýslu og Norður-Múlasýslu. Þá er óskýrt hvers vegna einnig er birt afbrigðið *denóka*, heimild annaðhvort ófundin eða höfundar ÍO2 hafa sjálfir þekkt það afbrigði. Hvorugur þeirra er þó að austan, en þangað benda öll átta dæmin frá 1985. Ásgeir spyr um orðið í útvarpsþætti í ársbyrjun 1985 (Íslenskt mál 26. janúar, 3; 16. febrúar, 2), segir um það stakdæmi í Tms, og gefur merkinguna 'slóra, slæpast' sem síðan er nefnd í flestum svörunum. Einn heimildarmaðurinn talar þó um að 'dunda, slóra við e-ð'. Annar nefnir bara 'dunda' og segir sjaldgæft.

Heimildarmennirnir níu nefna sögnina aðeins tvisvar með loka- atkvæðinu *-óka*. Víxlin *o:ó* eru algeng í orðum þar sem hljóðin koma fyrir í áherslulítilli stöðu, tökuorðum, blendingsmyndum einhverskonar eða orðum af óljósum uppruna. Mætti þess vegna búast oftast við *ó*-inu í þessari afbrigðasyrpu, en líklega skiptir hér máli að *-oka* er mun algengari síðari liður eða viðskeyti sagnar en *-óka* (sbr. *einoka ...*, *bolloka*, *dralloka*, *kinoka ...*; eina almennilega *-óka*-sögnin í tölvugrunni Íslenskrar orðabókar auk þessarar er *drollóka* (athugað í mars 2010)).

Afbrigði sem heimildarmenn nefna eru þessi: *denoka*, *demóka*, *dinoka*, *dinóka*. Afbrigðið *denóka* finnst ekki í Tms., en er þó sameiginlegt ÍO2 og Osb. Aðeins einn heimildarmaður nefnir afbrigðið *demóka*, tveir *dinoka* og þriðji *dinóka*. Þessir fjórir nefna jafnframt orðmyndina *denoka*, en hana kunna þeir raunar að hafa haft úr fyrirspurn Orðabókarmanna.

Höfundur Osb. segir uppruna orðsins óvissan og hefur vaðið fyrir neðan sig með því að nefna bæði aðalafbrigðin við myndirnar í ÍO2. Það er í samræmi við þau vinnubrögð Ásgeirs við orðaleit og umfjöllun alla að treysta heimildarmönnum Orðabókarinnar og halda til haga öllum fróðleik um viðkomandi orðfæri, hversu smálegur sem hann kann að virðast í fyrstu.

Flettuna vantar í handrit ÍO2, og hefur væntanlega bæst við í próf-örk.

deppa, so.

ÍO2 **deppa** „☉ raki (í jörð, þvotti, heyi o.s.frv.).“

Osb. „**deppa** kv. (nísl.) ☉ `raki eða væta í jörðu eða þvotti';
deppinn l. ☉ `daufur, lasburða'.“

Eiginlegur munur skýringanna er smávægilegur. Heyvætu er þó sleppt í Osb. En þar er hins vegar fjallað um sögnina ásamt lýsingarorðinu *deppinn* sem ekki er að finna í ÍO2.

Heimildir um sögnina eru líklega sameiginlegar báðum bókum, nefnilega tvö dæmi í Tms. frá 1958. Annað er haft eftir konu á Siglunesi, um vætu á jörð eða í þvotti, og í hinu segir að orðið sé notað á Siglunesi, á Siglufirði og í Fljótum um vætu í þvotti og heyi. Þá segir á ótímasettum seðli að tiltekinn heimildarmaður kannist ekki við orðið.

Um lýsingarorðið *deppinn* finnst aðeins eitt dæmi í Rms., úr þjóðsagnasafni Jóns Árnasonar. Þar kemur orðið fyrir í Brynjubæni til að verjast óhreinum anda: „Flýðu nú kargar keppinn / kvillaður, kramdur, deppinn, / kvalinn um vambar sveppinn, / hvorki heill né heppinn, / logann hafðu fyrir leppinn, / liggðu svo kyrr og hneppinn.“ (JÁÞj. I, 457 (1862–64); I, 442 (1954–61).) Sé þetta eina heimild Osb. má höfundur teljast djarfur við merkingarskýringuna, og staðbinding virðist líka nokkuð röskleg þótt særingin sé að vestan. Vel má vera að þeir Árni hafi þekkt þetta víðar að.

Bragi Sigurjónsson ritstjóri og kennari á Akureyri er síðari heimildarmaður Tms. um nafnorðið *deppa*. Halldór Halldórsson málfræðiprófessor skrifaði í Tímann í lok sjötta áratugarins þætti um orðfæri og málfar sem hann kallaði „Mál og menning“ og fékk bréf frá Braga í nóvember 1958 um þetta orð (Tíminn 22. febrúar 1959, 5). Það rekur Bragi á Siglunes eftir tveimur nemendum sínum í iðnnámi nyrðra. Orðið þekkist ekki á Akureyri og varla á Siglufirði en er notað í Fljótum, segir annar viðmælenda Braga. Halldór spyr lesendur sína frekari deila á orðinu en þess verður ekki vart næstu mánuði að hann fái nein svör. Fram kemur að Halldór hefur talað við Ásgeir, sem segir Orðabókina aðeins hafa eitt dæmi um orðið, eftir konu á Siglunesi. Hann hafi nýverið vikið að orðinu í útvarpsþættinum en engin svör borist. Hér kemur í ljós forsaga síðari seðlanna í Tms.

Halldór er ekki í vafa um að *deppa* sé „gott og gamalt íslenzkt orð“ og rekur skyldleika þess á sama hátt og Ásgeir síðar – sbr. n. *deppa*, d. *damp*, þ. *Dampf*; < **dampiön*, *dampjan*.

dikill, no.

ÍO2 **dikill** „☉ lítið horn, hnýfill.“

Osb. **dikill** „(nísl.) ☉ 'lítið horn, hnýfill'.“

Merkingarskýringar eru samhljóða.

Heimildir eru að líkindum nákvæmlega þær sömu, fjögur dæmi í Tms. frá 1965 til 1978. Heimildarmenn eru raunar ekki sveitungar, einn Húnvetningur, annar Árnesingur, þriðji Vestfirðingur, og svo Halldór Halldórsson prófessor sem hefur heyrt þetta en man ekki hvar.

Flettuna vantar í handrit ÍO2, og hefur væntanlega bæst við í próf-örk.

dimbiltá, no.

ÍO2 **dimbiltá** „stúlka (gæluorð).“

Osb. **dimbiltá** „(nísl.) 'léttfætt stúlka' (gæluorð).“

Munur merkingarskýringa er sá að í Osb. er stúlkan léttfætt. Án þess er skýringin raunar lítils virði.

Heimild er aðeins ein, seðill í Tms. úr orðasafni Sigvalda Jóhannssonar, Hafnfirðings frá Mýrartungu í Reykhólasveit (f. 1895). Seðlar úr því voru skrifaðir upp í Tms. árið 1965 og annast það Ásgeir Blöndal Magnússon. Á seðlinum frá Sigvalda er skýringin „gælunafn á stúlku“ en orðið skrifað með litlum staf og því væntanlega samnafn.

Um þetta orð hefur verið spurt í þáttum veturinn 1985–86 en enginn heimildarmanna kannast við það. Heimildarmaður af Héraði nefnir hinsvegar *tindiltá* um léttstíga stúlku, og vill tengja það lo. *tindilfættur*. Undir þetta tekur heimildarmaður úr Rangárvallasýslu. Í Osb. er ekkert minnst á *tindiltá* en orðið *dimbiltá* sagt víxlmynd við *timbiltá*, Hér eru líklega komin rökin fyrir því að halda þessu stakdæmi til haga, en *tindiltáin* virðist vera eitt afbrigðið enn.

Timbiltáarinnar sér stað í Tms. á tveimur seðlum. Annar er frá 1963 úr Djúpi, þar sem heimildarmaður tekur fram að hann þekki ekki *dimbil*-myndina, og er þá að líkindum að bregðast við fyrirspurn úr útvarpsþætti. Segir *timbiltá* „gæluorð við börn“. Hinn er frá 1985 úr Eyjafirði, orðið sagt sjaldgæft. Það virðast nokkuð traustar heimildir, dæmi úr tveimur héruðum ósamlægum með tuttugu ára bili.

Í hvorugri bókinni hefur verið hirt um að gefa útbreiðslu orðsins *dimbiltá* til kynna með sjaldgæfnis- eða staðbindingartákni.

Í Osb. segir að stofnsérhljóð fyrri liðar sé óvíst, sem um 20. aldar-orð af þessu tagi merkir að ekki sé ljóst hvort það á að rita með *i* eða *y*. Síðari kosturinn hefði tengt orðið við hinn dularfulla *dymbil*, sem fræðimenn hafa velt fyrir sér frá dögum Guðmundar Andréssonar. Þær skýringar miðast flestar við að á dymbildögum sé reynt að draga úr hávaða (Árni Björnsson 1993:618–636; Osb.:140). Í Osb. er þessi tenging líka nefnd. Samanburður orðfæris í skýringum flettnanna *dimbiltá* og *timbiltá* bendir raunar til þess að höfundur hafi ekki að fullu gert upp hug sinn um orðsifjarnar.

Flettuna vantar í handrit ÍO2, og hefur væntanlega bæst við í próf-örk.

dings, no.

ÍO2 **dings** „☉ (lóða)flækja ...“

Osb. **dings** „(nísl.). Sjá *dingull*.“

dingull „... Sbr. einnig nísl. **dings** h. 'lóðarflækja',

dingsa s. 'dingla' ...“

Merkingarskýring er nánast söm. Í Osb. er orðið hinsvegar skýrt í orðhópi aftan upp flettiórðsins *dingull* og sérstaklega tengt sögninni *dingsa*, sem ekki er í ÍO2. Orðið er talið staðbundið í ÍO2 en engin slík ábending gefin með því í Osb.

Sameiginlegar heimildir eru að minnsta kosti tvö dæmi í Tms. Annað er frá Lúðvík Kristjánssyni, ótímasett og því líklega gamalt, þar sem Djúpmenn og Breiðfirðingar eru bornir fyrir því að lóðir séu „í einu dingsi“ þegar þær hafa flækst saman. Þetta kemur síðan fram í fjórða bindi Sjávarhátanna frá 1985 (LKríslsjáv. IV, 145; heimildarmaður nefndur í Ólafsvík) og ratar þannig sem stakdæmi í Rms. Hitt dæmið í Tms. er frá heimildarmanni á Dalvík og er merking sú sama og hjá Lúðvík. Seðlarnir eru tveir, um það bil samhljóða, annar ótímasettur, hinn frá 1973. Dalvíkingurinn telur þetta hafa borist norður með vermönnum úr Bolungarvík.

Líklega hefur verið spurt um orðið veturinn 1980–81, því síðarnefnda árið bætast Tms. þrjú dæmi um orðið, öll frá Vestfirðingum, en þar af eitt af Ströndum. Er líklegt að þessi dæmi hafi líka komið við sögu við vinnuna að ÍO2. Merkingin er þó almennari í tveimur þeirra, um 'flækju' „eða eitthvert samloðandi rusl“. Þá bætist við dæmi frá Akranesi um lóðarflækju árið 1985.

Sögnin sem tengd er orðinu í Osb., *dingsa* með merkingunni 'dingla', finnst ekki í bókum eða söfnum sem hér hafa verið könnuð.

Sögnin er raunar ekki í seðlahandritinu að Osb., sem varðveitt er á Orðabók Háskólans, og hefur verið bætt við eftir innslátt.

Flettuna vantar í handrit ÍO2, og hefur væntanlega bæst við í próf-örk.

dirla, no.

ÍO2 **dirla** „☉ 1 garnhylki. 2 statur til að ríða net.“

Osb. **dirla** „(19. öld) 'garnhylki; nótarsnakkur, statur til að ríða með net'.“

Skýringartextinn er eins að undanskildum „nótarsnakknum“ í síðari efnislið í Osb. Staðbindingartákn í ÍO2 er horfið í Osb. en í staðinn komin aldursvísun.

Aðeins ein heimild hefur fundist um þetta orð, í orðasafni Hallgríms Schevings frá 1830–40 (Lbs. 220 8vo), sem skráð er í heild í orðasafnasafni OH, „gulu seðlunum“: „*dirla* a.m. nótarsnakkur.“ Hér er væntanlega komin staðbinding ÍO2 (a.m. = austanmál), aldursvísun Osb. og skýringarorðið „nótarsnakkur“ í Osb., sem annars er fátítt (en *snakkur* vel þekkt um vefjarspólu eða -vindu).

Hvaðan garnhylkis-merkingin er komin í bækurnar tvær er hinsvegar ráðgáta.

doðviðrast ..., so.

ÍO2 „**doðviðrast (doferast, dof(h)eyrast)** s: *d. yfir* ☉ dragast, fyrnast yfir.“

doðviðrislegur „☉ sljór, linkulegur.“

„**doviðrast, doviðri** = *doðviðrast, doðviðri*.“

Orðin eru ekki í Osb.

Í Tms. eru um tveir tugir dæma um sögnina í ýmsum myndum, elst frá 1963 og 1968, og eitt um lýsingarorðið, með sömu skýringu og í ÍO2. Engin dæmi eru um *doviðri* eða *doðviðri* sem líklega gegna aðeins því hlutverki að vísa á lýsingarorðið.

Merking miðmyndarsagnarinnar með ögninni *yfir* er allajafna svipuð og tilgreint er í orðabókinni: dragast á langinn eða úr hömlu, trassast, gleymast, lenda í útideyfu, fyrnast yfir. Hún hefur líka þá merkingu ein og sér í tveimur dæmum, en í öðrum tveimur merkir hún agnarlaus að 'slæpast, slóra, fara rólega' og á einum seðli með forsetningarliðnum *við e-ð* merkir hún 'slugsa, dunda við'. Eitt dæmi er um það að einhver *doðviðrist allur niður*, þ.e. að ekkert verði úr honum, en sagt fátítt.

Dæmi Tms. eru frá heimildarmönnum um alltnorðan- og austanvert landið en langflest höfð eftir Eyfirðingum eða um helmingur. Ekki er að sjá að afbrigðin eigi sér sérstök kjörhéruð, en ekkert eyfirsku dæmanna hefur þó *doð-* að fyrri lið. Sé Eyjafjörður kjarnasvæðið má þar með ætla að í lok fyrri liðar eða á samsetningarskilum sé *ð-ið* ekki upprunalegt heldur tannvaramelta önghljóðið *f* eða *v*.

Enginn glöggur merkingarmunur er heldur sjáanlegur eftir afbrigðum. Þau má fella í tvo meginflokka eftir fyrri lið og aðra tvo eftir síðari lið.

Um upphafslíðinn *doð-* eru fimm dæmi og taka öll síðari liðinn *-viðrast*, þannig að *ð* kemur ekki fyrir eitt saman á samsetningarskilum.

Í öðrum dæmum er upphafslíðurinn *dof-* eða *dov-*, eða fyrri liður virðist vera *do-* og síðari liður hefst þá á *feða v*. Síðari liður er annaðhvort *-virðast/-fiðrast* eða *-erast/érast/-eyrast* og eitt dæmi er um *-heyrast*, sagt sjaldgæft (A.-Hún.). Eitt dæmi fellur utan fyrriliðarflokkanna, *dolviðrast*.¹⁴

Ritmyndirnar eru þessar (fjöldi dæma í sviga): *doðviðrast* (5), *dofviðrast* (7), *dofirðast/dovirðast* (2), *doferast/doverast/dofverast* (3), *doférast/dofférast-dof(v)érast* (2), *dofeyrast* (2), *dofheyrast* (1), *dolviðrast* (1).

Það er nánast útilokað að höfundur Orðsifjabókarinnar, handgengnum Talmálssafni öllum öðrum fremur, hafi skotist yfir þennan orðahóp. Líklegasta ástæðan fyrir fjarveru þessara orða í Osb. (og handritsseðlunum) er því sú að Ásgeiri hafi ekki þótt þau eiga þar heima, talið þau ómerk að orðsifjum hvað sem liði gildi þeirra í mállyskurannsóknnum.

Þessu ber vitni annar horfinn orðabókarmaður, Guðmundur Andrésson. Í „gulu seðlunum“ eru seðlar úr handriti Guðmundar að orðabókinni sem hann samdi 1650–54 og kom út 1683, og svo öðru sinni 1999. Í handritinu er flettan „dauplegt, -legur“ og er sambandið „dauperast yfir“ þar skýrt með: „quod Oblivioni traditur“ – eða: sem fallið er í gleysku / sem gleyskunni er falið. Í bókinni sjálfri hefur stafsetningu þessara orða verið hnikað í „dauflegt“ – „dauflegur“ – „dauferast“. Gætir í uppflettiorðum handritsins hljóðbreytingarinnar *fl>bl* yfir samsetningarskil (sbr.: Björn Karel Þórólfsson 1925:xxvi–xxvii; Kristján Árnason 2005:352) og slík stafsetning hefur einnig

14 Dæmið um að *dolviðrast* er komið frá Gísla Jónssyni menntaskólakennara, ættað úr Eyjafjarðarsveit og Ólafsfirði, sbr. auk Talmálssafnsseðla 55. og 58. þátt hans um Íslenskt mál í Morgunblaðinu 29. júní, 7, og 20. júlí 1980, 7. Hann getur líka myndanna *dofviðrast* og *dof(v)érast*. Á seðli eftir Gísla um þá mynd í Tms. stendur *dofférast* og eru báðar ritmyndirnar því sýndar hér í upptalningu afbrigða.

verið notuð á sögnina í handritinu, hver sem framburðurinn hefur þar verið. Hjá Guðmundi er varla um samsetta sögn að ræða heldur virðist sagnstofninn, *daup-/dauf-*, lengdur með latneskulegu viðskeyti.

Varla fer milli mála að upprunamyndin er *daufheyrast*, samanber og Tms.-dæmið um *dofheyrast*, enda eru merkingarnar skyldar, annarsvegar að 'verða ekki við e-i bón' (ÍO2), hinsvegar að '(láta) dragast, fyrnast yfir' – qvod Oblivioni traditur.

Flest tiltæk ritdæmi fyrri alda og síðari um að *daufheyrast* eru skýr og afbrigðalaus. Merkilegt er þó að sjá í Rms. seðilinn *daufeyrður* eftir Stephani G. Stephanssyni. Orðið er í Formannavísunum um hrausta sjósóknara: Með kvíðalaust geð / ég kappsigli með – / og hvernig sem ferðin mér gengi, / mér hryti ei kvein / ef helstrið og vein / að heyra ég daufeyrður fengi. (StGStAnd. I, 497.)

Beinast liggur við að skilja þetta svo að hér sé eyrað dauft. Er þarna kominn týndi hlekkurinn? – sögnin *daufheyrast* hafi verið umtúluð í *daufeyrast*, sem síðan skilst illa og fæðir af sér margvísleg afbrigði?

dogginn, lo.

ÍO2 **dogginn** „© *sitja d. og rogginn sitja lon og don.*“

Osb. **dogginn** „(nísl.) 'paulsætinn, kyrr; dompinn', *dogginn og rogginn 'lon og don'.*“

Munur merkingarskýringa er nokkur. Í ÍO2 er einungis skýrt sambandið „*sitja dogginn og rogginn*“ en í Osb. er það undirskipað tvíliða meginskýringu sem einskonar dæmi. Þá er orðið ekki talið staðbundið í Osb.

Efniviður bókanna er þó sá sami að því séð verður og heimildir einungis að finna á átta seðlum í Tms. sem allir sýnast skráðir áður en vinna hefst við ÍO2. Elstur er seðill úr ísfirsku orðasafni frá fyrstu tugum 20. aldar en önnur tímasett dæmi eru frá árunum 1961 til 1977. Dæmin eru að vestan, fjögur eftir Ísfirðingum og Dýrfirðingum, eitt merkt Vestfjörðum án frekari staðsetningar, annað af Rauðasandi, þriðja úr Reykhólasveit, og að auki eitt frá Mýrdælingi sem vitnar í Ísfirðing. Virðist helst yfirsjón að staðbinda ekki orðið í Osb., en ef til vill hefur höfundur þótt útbreiðsluvæðið heldur gisið.

Í sex af dæmunum átta er *dogginn* í tengslum við rímorðið *rogginn*, röðin ekki alltaf eins, og fleiri dæmi um að orðin fylgi hvert öðru án samtengingar, *rogginn dogginn*, en að tengingin og sé höfð á milli. Þrisvar eru lýsingarorðin sagnfylling með *sitja* í merkingunni 'paulsætinn; ákafur, iðinn'. Í tveimur dæmum án sagnarinnar er *dogginn*

sagt nokkurnveginn samheiti við *rogginn*, og er líklegast að þá sé farið að fyrnast yfir upphafsmerkingu. Í þriðja dæminu er sambandið ekki skýrt.

Í tveimur dæmanna stendur *dogginn* eitt og sér. „Hann sat dogginn allan tímann,“ segir sá úr Reykhólasveit um þaulsætinn mann, en Mýrdælingurinn telur merkinguna vera ‘dompinn’, þ.e. ‘daufur, hálf-lasinn’. Þar eru komnar hinar sjálfstæðu merkingarskýringar Osb.

Með aðstoð tímaritavefjar Landsbókasafns fannst eitt dæmi í viðbót um orðið, eldra en dæmi Tms. að undanskildu ísfirka orðasafninu, og staðfestir grunnmerkingu Osb. Deili vitum við þau ein á heimildarmanninum að þar fer Grámann í Garðshorni, pennavinur hins fræga Velvakanda Morgunblaðsins, og finnur vorið 1958 að manna-siðum í Reykjavík:

Það er t.d. vísast að maður, sem boðinn er á sunnudegi til hádegisverðar á heimili kunningja síns sitji þar rogginn dogginn fram á kvöld, greinilega án tillits til þess hvort gestgjafinn hefur í rauninni tíma og ástæður til að fórná honum öllum deginum. Það má vera góður gestur annarsvegjar, að hann ekki verði leiður að lokum, eftir slíka þaulsætni. (Morgunblaðið 30. apríl 1954, 8.)

dokka, so.

ÍO2 **dokka** „☉ gjögta: *skeifan dokkar*.“

Osb. **dokka** „(nísl.) `gjögta til, skrölta háflaus (t.d. um skeifu, nagla, róðrarþoll o.fl.)´.“

Í Osb. er fyllri skýring en í ÍO2, og fleiri dæmi gefin um hugsanleg frumlög með sögninni.

Dæmi finnast aðeins í Tms. en eru þar á annan tuginn, frá 7. áratugnum og þeim 8. þau sem tímasett eru, langflest af sunnanverðu landinu frá Grindavík austur í Rangárvallasýslu, einkum úr Árnessýslu. Eitt er frá Borgarfirði eystra en þar eru sunnlensk áhrif talin hugsanleg. Annað er úr Þingeyjarsýslum en þar er varla um sömu sögn að ræða heldur samnefni dregið af nafnorðinu *dokk* ‘lægð’.

Að þingeyska seðlinum slepptum er merkingarlýsing skýr og nánast samhljóða. Það sem dokkar er oft skeifa undir hesti, en líka er nefnd sló í horni, bolti í gati og ræði í bát. Þaðan er sýnilega sviga-upptalningin í Osb.

Höfundur Osb. hefur hér enga ákveðna orðsifjaskýringu á taktein-

um, og má vera að þess vegna sé merkingarskýring flettunnar í ýtarlegra lagi.

dona, so.

ÍO2 „?dona, -aði s: nú d. ég, mig donar ég er hissa.“

Osb. „2 don h. (18. öld) 'linun eða lát á e-u'; dona s.: d. við 'linast eða hætta við', ég dona, mig donar 'ég verð agn-dofa eða hissa'.“

Merkingarskýring Osb. er fyllri en í ÍO2, með nýju sagnsambandi og tengingu við nafnorðið *don* sem ekki er meðal uppflettiorða ÍO2 í þessari merkingu. Í Osb. er ekki sérstök aldursmerking á sögninni og líklega miðað við að hún sé dregin af 18. aldar-nafnorðinu. Spurningarmerkið um „vont mál ...“ skýrist við þær upplýsingar Osb. að sögnin sé komin úr dönsku (*dâne*).

Talmálssafnsdæmi um sögnina eru þrjú, og virðast öll þangað komin áður en verkum lauk við ÍO2. Við tvö þeirra styðst merkingarskýringin þar. Eitt er á ótímasettum seðli úr Djúpi. Þar er nefnifallsfrumlagið: „nú dona ég: nú er ég hissa.“ Ásgeir Svanbergsson segist hafa þetta „eftir gömlum kerlingum“ í Djúpi. Þá er dæmi um ópersónulegu gerðina merkt „Rang.“ en haft eftir Snæfellingi búsettum í Reykjavík: „mig donaði að sjá þetta“ – ‘varð undrandi’. Seðillinn er úr orðasafni frá Árna Böðvarssyni, ritstjóra Íslenskrar orðabókar. Þetta eru sameiginlegar heimildir bókana tveggja.

Orðasafn Akureyringsins Sigurðar Gíslasonar var líklega skráð á seðla í Tms. á sjötta eða sjöunda áratugnum en heimildar þaðan um sögnina sér þó ekki stað á prenti fyrr en í Osb.: *dona við e-ð*: ‘hætta við e-ð, linast, trénast upp’.

Nafnorðið *don* í Osb. sýnist mega rekja til dæmis í Rms. úr rímum Snorra á Húsafelli út af þýskri sögu, prentuðum 1784. Þar er á sínum stað þaulrímuð vísa um sjóferð: „Aldrej gan med geysi brun / Grædis linun fann né don / Fyrr'enn svan uns fjadra-hrun, / Féck af dyn við Lissabon“ (SnBjJóh. III, 45). Mun hér vera skýrt frá miklum sjógangi sem ekki linnir fyrr en í Lissabon,¹⁵ en máli skiptir fyrir þessa athugun

15 Vísan var borin undir Kristján Eiríksson, sem skýrir hana svo „með ómerkilegu flatrími“: Aldrei lát á æstum sjó, / öldur þutu lon og don, / unnar svanur fyrr en fló / við fögnuð inn til Lissabon. Vísu Snorra má taka svona saman: Gan grædis með geysi-brun (mikill sjávargangur) fann aldrei linun né don fyrr en svan (nf.) unns (þ.e. svanur unnar: skipið) fékk fjáðrahrun (lenti) af dyn (með viðhöfn) við Lissabon. Bragarhátturinn mun vera *fagursneitt* samkvæmt fræðum Sveinbjarnar

að *don* hlýtur að vera samheiti við *linun*. Önnur dæmi um nafnorðið í rímum eru frá 17. öld en líkast til í merkingunni 'búnaður, framkoma', sbr. 1 *don* í Osb.

Einkennilegt má teljast að höfundar ÍO2 og Osb. skuli ekki hafa tekið tillit til eina dæmisins í Rms. um sögnina *dona*, og má þó ætla að sá seðill sé skráður í tæka tíð. Þetta er úr smásögu eftir Guðmund Hagalín sem fyrst birtist 1934 en var orðtekin eftir 1960: „Hann donaði nú held ég af hestinum, gamli maðurinn.“ – það er að segja datt af baki (GHagalMannlnátt., 131). Báru þó frumherjar Orðabókarinnar ómælda virðingu fyrir Hagalín sem heimildarmanni um orðfæri, og merkingin virðist falla vel að dæminu frá Akureyri.

Nokkrum fróðleiksmolum enn skal hér haldið til haga um þessi orð.

Í leiðréttingum og viðbótum við Blöndalsbók (Tillæg og rettelser) er lesandi beðinn að bæta þessu við flettuna *don* í meginmáli, þar sem aðeins kemur fram sambandið *lon og don*: „liggja *d*. (el. *dún*) (= veikur í rúminu), ligge syg i Sengen“ (bls. 1015). Engin heimild er tilgreind, en í samskonar viðbætisklausu undir *dún* er þetta sagt að vestan, „(Vf.)“. Þetta hefur Blöndal úr einni af vasabókum Björns M. Ólsens (bók XXI, bls. [4]), og er líklegt að *don*-dæmið sé þaðan líka, en sá hluti orðasafnsins í vasabókunum sem ekki telst staðbundinn er enn nokkuð óárennilegur til leitar.¹⁶

Þessi orðnotkun finnst ekki í öðrum tiltækum heimildum, og virðist ekki eiga sér danska fyrirmynd. Manni rétt dettur í hug að úr því hægt er að *liggja don/dún* sé líka hægt að *liggja á dún* – getur verið að Jónas Hallgrímsson (1989 I:30) sé þá eitthvað slappur í rúminu sumardagsmorguninn fyrsta 1828 þegar hann vill að dagurinn fari að drífa sig frá Kamtsjatka? – „Lengur eg ei ligg á dún / en læt nú strax fara' að hringja til tíða.“

Um sögnina *dona* eru tvær ritheimildir í viðbót. Önnur er í Slangur-orðabókinni frá 1982. Þar er *dona* eða *dona uppi* sagt merkja „gefast upp, daga uppi“ og tilfært þetta dæmi: „vörubíllinn donaði í brekkunni og við komumst fram úr.“ Í seðlasafni bókarinnar sést að þetta er haft eftir Sigurði Jónssyni málfræðingi og tölvumanni í Reykjavík (f. 1952). Merkingin hjá Sigurði rímar ágætlega við dæmi Hagalíns.

Beinteinssonar, en það kallar hann gagaravillu skávíxlhenda og sniðstiklaða. Tölvuskeyti 9. apríl 2010.

16 Heimildin fannst með aðstoð efnisyfirlits í grein Guðrúnar Kvaran (2001) um vasabækur Björns. Færsla hans er svona: „*dún*, adv. liggja *dún*. Jeg lá *dún* í 4 daga = lá í rúminu (sbr. e. down). Vf.“ Enska tengingin er athyglisverð.

Hitt ritið er þriðja útgáfa Íslenskrar orðabókar frá 2002, þar sem flettan er endurbætt frá ÍO2 og meðal annars lýst nýju sambandi: „nú (það ...) *donar yfir e-n* óþ þ.e. er aldeilis hissa.“ Aðalsteinn Davíðsson fór yfir merkingarskýringar í sagnflettum fyrir útgáfu ÍO3, og segir mér að þetta hafi hann sett inn úr eigin máli, og líklega numið í barnæsku á Héraði (símtal 3. apríl 2010).

dosla, so.

ÍO2 *dosla* „*dolsa*, slóra.“

Osb. *dosla* „(17. öld) + ‘*dolsa*, slóra; *dingla*’.“

Í Osb. bætist efnisliður við merkingarskýringuna frá ÍO2 en að auki er komin aldursvísun og kross, sem lesa ber þannig úr að orðið sé þekkt frá 17. öld en ekki til í nútímamáli. Í ÍO2 er sögnin án nokkurrar leiðbeiningar um aldur eða málsnið, sem er undarlegt í ljósi heimilda.

Um orðið eru fjórar heimildir, frá 17., 18. og 19. öld, og sér þriggja þeirra stað í „gulu seðlunum“ á OH. Allt er þetta úr orðasöfnum eða -bókum, og er fyrstan að telja Guðmund Andrés�on sem segir í orðabók sinni frá því um miðja 17. öld að *dosla* sé sama og *dolsa* (skrifað „Dollsa“): „Suspensé adhærere vagum.“ Það útleggst: loða við hangandi í lausu lofti – sem er nokkurnvegin að ‘*dingla*’. Sögnina *dolsa* skýrir Guðmundur sem ‘loða við, hanga slakur’ („hærere & hærrens appendere, pendulum ignavum“).

Hannes Finnsson biskup segir í orðabókarhandriti sínu frá um 1780–90 að sögnin *dolsa* sé sömu merkingar og *dosla* og orðin til úr henni með hljóðavíxlum, „per metathesum“ (Lbs. 99 fol., 412). Þetta endurtekur síðan Hallgrímur Scheving í sínu safni: „*dosla* per metathesum literarum *dolsa*“ – *dosla* úr *dolsa* með stafa-víxlum (Lbs. 220 8vo, 68). Báðir þekktu orðabók Guðmundar Andrés�onar.

Það hefur líka gert nafni hans Ólafsson sem hóf orðasöfnun sína í Uppsölum þremur árum áður en bók Andrés�onar var prentuð í Kaupmannahöfn. Þar er sögnin skýrð sem „Suspensé adhæreo,“ nánast einsog hjá Andrés�yni, en bætt við tveimur nafnorðum sem ekki verður vart annarstaðar: *dosl*, „adhærendi actus“ eða ‘það að loða við’, og *doslan*, „Actus suspensé adhærendi“ eða ‘það að loða við hangandi’ (N 2, bind IV, 2. afdeling, bls. 346). Þessi nafnorð hafa ekki ratað í orðabækurnar tvær. Er kannski sök sér um -*an*-nafnorðið, því það viðskeyti má nánast telja hluta af beygingu *ō*-sagna.¹⁷ Hitt er

17 Jan Nilsson undrast með Jakob Benediktssyni mikinn fjölda uppflettiorða í hand-

ólíkt Ásgeiri að sleppa stofnorði á borð við *dosl*, og bendir til þess að orðasafnið frá Uppsölum hafi ekki verið nýtt að ráði við undirbúning Osb. Ásgeir hefur kannski treyst Guðmundi mátulega.

Í Osb. er sögnin *dolsa* í upphafi sögð merkja að 'hangsa, slóra' en sagt frá merkingunni 'dingla' síðar í flettunni. Þessar merkingar rata síðan inn í lýsingu sagnarinnar *dosla*, þótt hún sé ekki skýrð beinlínis í heimildunum nema sem 'dingla' í Guðmundarbók. Höfundur Osb. fellst „tæpast“ á hljóðavíxlakeningu genginna kollega sinna en virðist þó hafa gert það óbeint í ÍO2 með því að velja *dosla* sem skýringarsamheiti. Kannski er hann þarna – einsog segir í formálalok Orðsifjabókarinnar góðu (bls. xx) – að „þrátta við sjálfan [s]ig“?

Dregið saman

Í Osb. er ekki eitt orðanna eða orðhópanna úr ÍO2, *doðviðrast* ... Þá standa eftir sextán orð eða hópar.

Má heita að sjálf merkingarskýring ÍO2 og Osb. sé samhljóða í fimm þeirra: *data, della* no., *dikill, dings, dirla*. Eitt þessara orða er þó í Osb. tengt orði sem ekki er að finna í ÍO2 (*dings – dingsa*).

Fjögur orð hafa svipaða skýringu í báðum bókum en þó þannig að merking hníkast eða verður fyllri: *darra, dausa, della* so., *deppa*. Eitt þessara er í Osb. tengt orði sem ekki finnst í ÍO2 (*deppa – deppinn*). Þrjár skýringanna eru orðaðar þannig að tengsl virðast milli skýringartextanna, þótt heimildir séu nokkurnvegin samar, en um *dausuna* gæti skýring Osb. verið óháð textanum sem settur var í ÍO2. Þrjár skýringanna í Osb. lýsa betur en í ÍO2 merkingu sem lesa má úr heimildunum en ein þeirra er fyllri í ÍO2.

Sjö orð eða orðhópar teljast hafa fengið talsvert auknar eða fyllri merkingarskýringar í Osb. en í ÍO2: *dalsa, denoka* ..., *dimbiltá, dogginn, dokka, dona, dosla*. Merkingarskýring *dimbiltáarinnar* er gölluð í ÍO2, og eru líklega einber mistök. Úr því er bætt í Osb. Í hinum tilvikunum sex hafa þrjú uppflöttiorðanna fengið grunnmerkingu í Osb en voru í ÍO2 einungis skýrð í samböndum (*dalsa, dogginn, dona*). Samböndin fylgja öllum þremur í Osb., og eru fleiri sýnd í tveimur þeirra. Nýr efnisliður hefur bæst í merkingarskýringu eins uppflöttiorðs

riti Guðmundar og telur þau ekki öll jafn-merk: „manga uppslagsformer är säkerligen möjliga – men konstruerade av Gudmundur. Framför allt förundras man över alla abstrakter av typ *druslan!*“ [þ.e. af so. *drusla*]. Nilsson 1989:61; sbr. Jakob Benediktsson 1971:16–17.

(*dosla*) og skýring verið endurskrifuð verulega við annað (*dokka*). Í umfjöllun um eitt þessara sex orða, *denoka* ..., felst munur milli ÍO2 og Osb. einkum í fleiri afbrigðum Osb., en *dalsa* hefur þar líka afbrigði umfram ÍO2, og sögnin *dona* er tengd nafnorði sem ekki er getið í ÍO2.

Í tveimur þessara sex orða og orðhópa með auknar eða fyllri merkingarskýringar í Osb. en ÍO2 er skýringaraukann eða hluta hans að rekja til Tms.-dæma sem við bættust frá undirbúningstíma ÍO2 (afbrigði *denoka*; *dalsa* um). Í hinum tilvikunum er betur unnið úr heimildum sem virðast hafa verið tiltækar á söfnum Orðabókarinnar á undirbúningstíma ÍO2. Einsog áður segir er ekki ljóst um heimildir fyrir grunnmerkingu og afbrigði í *dalsa*-flettu Osb.

Ljóst er að höfundur Osb. hefur endurunnið að miklu leyti merkingarskýringarnar frá ÍO2. Rétt er þó að muna að kröfur orðsifjabókar til merkingarskýringar hljóta að vera aðrar en almennrar orðabókar, einsog áður er tæpt á. Sá munur verður þó minni þegar orðsifjarnar eru ekki auðskýrðar því þá getur orðsifjafræðingurinn síður gert upp á milli merkinga vegna aldurs eða með afleiðslurökum.

Munur á merkingarskýringum ÍO2 og Osb., bæði í athugunarhópnum hér og almennt, er þó meiri en svo að þessi eðliskenning dugi. Þá er að bæta við að fáir menn þurftu að vinna mikið verk á stuttum tíma við ÍO2, og er nokkuð ljóst að svigrúm hefur verið lítið til nákvæmnisvinnu við hverja orðskýringu. Kannski veldur þó mestu að stefna ritstjórans og forlagsins við endurskoðunarvinnuna virðist hafa verið sú að ná í land sem allra mestum nýjum orðaforða, auk fastra sambanda og orðatiltækja. Ásgeir velst til starfsins af þessum sökum og nýtir til þess yfirburðaþekkingu sína um orðaforða íslenskunnar. Þessi útgáfustefna hefur að líkindum komið niður á skýringarþættinum. Það var illt, því frá fyrstu útgáfu ber Íslensk orðabók þess merki að vera að verulegum hluta einskonar fósturdóttir tvímálaorðabókar Blöndals¹⁸ þar sem skýringar miðast annarsvegar við erlenda notendur og eru á hinn bóginn frá þeim tímum að hið forna samfélag bænda og sjómanna var enn við lýði. Merkingarskýringar ÍO1 og ÍO2 eru því margar stuttaralegar og byggðar á ætluðum sameiginlegum þekkingargrunni sem þegar var farið að hrikta í á sjöunda áratug 20. aldar.

18 Í formála ÍO1 gerir ritstjóri ótvíræða grein fyrir tengslunum við Blöndal: „... orðaforði hennar [Blöndalsbókar], merkingaskil og skýringar eru grundvöllur þessarar“ (ÍO1, bls. VI; ÍO2, bls. VI; ÍO3, bls. x). Þetta á að sínu leyti við líka um ÍO2, sbr.: Guðrún Kvaran 1998:10, 13 (tafla).

Hér voru íhugaðar hinar eiginlegu merkingarskýringar, og þá er að líta á leiðbeiningar um málsnið, aldur og útbreiðslu. Málfarsviðvörðunin (?) á ekki heima í orðsifjabókinni. Í almennu orðabókinni er ekki getið aldurs orða sem teljast lifandi í tungunni. Bendingar um ný- eða nútímaíslensku (nísl.) og upprunaöld (t.d.: 18. öld) eiga þar ekki heima. Krossinn er notaður á annan veg í Osb. en ÍO2 (sjá umfjöllun um *dolsa*) en sameiginlegt tákn sem hér kemur við sögu er staðbindingartákn (©).

Ellefu orðanna eða orðhópanna sextán eru sögð staðbundin í ÍO2. Staðbinding heldur sér (ásamt „nísl.“-bendingu) í fimm tilvikum í Osb.: *data, dausa, deppa, denoka, dikill*. Í sex tilvikum er engin staðbinding í Osb. (aðeins „nísl.“-bending eða aldarupplýsing): *dalsa, della no., dings, dirla, dogginn, dokka*. Höfundur Osb. notar staðbindingartákn (©) miklum mun sparlegar en gert er í ÍO2.

Ásgeir Blöndal Magnússon hafði einsog áður segir hafið störf að orðsifjabók sinni þegar hann var fenginn til verka við endurskoðun Íslenskrar orðabókar. Ekki er ljóst hvenær hann ákvað að safna til orðsifjabókar. Seðlahandrit Ásgeirs að bókinni er nánast endanlegt og engin þróun eða tímaskil þar sjáanleg. Í sjálfu sér er Orðsifjabókin unnin í beinu framhaldi af störfum Ásgeirs á Orðabókinni, kennslu við Háskólann og greinum um norræn fræði og germönsk, og ef til vill hefur hann aldrei tekið eiginlega ákvörðun um að skrifa orðsifjabók um íslenskt nútímamál. Líklegt er þó að forn málsbók Jans de Vries og viðamikil grein Ásgeirs um hana árið 1959¹⁹ hafi orðið kveikjan að þessu verkefni.

Sé svo hefur Ásgeir unnið að orðsifjabók sinni í rúmlega hálfan annan áratug, í hjáverkum vissulega, þegar kemur að vinnunni með Árna Böðvarssyni að ÍO2, um það bil sem hann lét af störfum við Orðabók Háskólans. Að því loknu tók hann aftur til við orðsifjarnar. Ásgeir var fenginn til að taka upp þráðinn í útvarpspáttunum um Íslenskt mál í ársbyrjun 1982 og má ætla að þá hafi störf hans við endurskoðunina verið farin að léttast. Ásgeir lauk handriti sínu að Osb. árið 1985 en útgáfuverkið var áfram aðalstarfi hans til dauðadags í júlí 1987.²⁰

Af samanburði nokkurra uppflettiorða og merkingarskýringa hér að ofan eru tengsl bókanna augljós á því orðsviði sem samanburðurinn tekur til. Fyrst og fremst virðist þeim þannig háttað að ÍO2 þiggi frá Osb.-drögunum. Munur á skýringum og frágangi uppflettiorða er þó

¹⁹ Sjá: Gunnlaugur Ingólfsson 2011:4–5.

²⁰ Sjá um útgáfustörfin: Osb.:xxii.

svo mikill að ólíklegt er að umbúnaður orðanna í ÍO2 lýsi tilteknu vinnslustigi Osb., og er nær að líta svo á að skýringartextarnir standi á sameiginlegri rót. Líklega notar Ásgeir undirbúningsgögn sín frá Osb.-störfunum að talsverðu leyti við skýringargerð í ÍO2, fyrst og fremst úr athugunum í söfnum Orðabókarinnar en sennilega einnig frá sjálfstæðri söfnun og athugunum. Þessi gögn jukust síðan og bötnuðu eftir að störfum lauk við ÍO2 1982–1983.

Ætla má af þessari samanburðarathugun að síðustu starfsár Ásgeirs hafi einkum reynst honum drjúg til viðauka og holufyllinga úr Talmálssafninu.²¹

Heimildir

- 3Íð. = *Iðunn*. 1915–1937. Ritstjórar: Ágúst H. Bjarnason, Magnús Jónsson, Árni Hallgrímsson. Reykjavík.
- AM 247 4to. Bréfabók Gísla Oddssonar Skálholtsbiskups. Um 1635. Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum – handritasvið.
- Arnheiður Sigurðardóttir. 1997. *Mærin á menntabraut. Skyggst um öxl*. Endurminningar. Reykjavík: Fjölvi.
- Árni Björnsson. 1993. *Saga daganna*. Reykjavík: Mál og menning. [2. útg. 1996.]
- Ásgeir Blöndal Magnússon. 1961. Úr fórum Orðabókarinnar II. *Íslensk tunga* 3, 52–61. [Einnig í væntanlegu greinasafni Ásgeirs.]
- Ásgeir Blöndal Magnússon. Handrit að þáttum um „Íslenskt mál“. Orðabók Háskólans.
- Björn M. Ólsen. Vasabækur við orðasöfnun. Varðveittar á Orðabók Háskólans.
- Björn Karel Þórólfsson. 1925. *Um íslenskar orðmyndir á 14. og 15. öld og breytingar þeirra úr forn málinu*. Með viðauka um nýjungar í orðmyndum á 16. öld og síðar. Reykjavík: Félagsprentsmiðjan.
- Blöndal, Blöndalsorðabók = Sigfús Blöndal. 1920–24. *Íslensk-dönsk orðabók*. Ritsjóri: Sigfús Blöndal. Reykjavík.
- GHagalMannlátt. = Guðmundur Gíslason Hagalín. 1960. *Mannleg náttúra*. Sögur. Valið hefur Gils Guðmundsson. Reykjavík: Menningarsjóður. [Smásagan „Einn af postulunum“ upphaflega prentuð í: G.G.H. 1934. *Einn af postulunum og fleiri sögur*. Akureyri: Þorsteinn M. Jónsson.]
- Guðmundur Andrésson. 1999/1683. *Lexicon Islandicum*. Orðabók Guðmundar

21 Greinin er byggð á lokaparti fyrirlestrarins á Ásgeirsstefnu Orðabókar Háskólans 7. nóvember 2009. Höfundur þakkar Guðrúnu Kvaran fyrir yfirllestur og ábendingar, Gunnlaugi Ingólfssyni fyrir ýmsa hjálp í söfnum Orðabókarinnar, Gunnari Harðarsyni fyrir aðstoð við snörun úr latínu, og yfirlésara Orðs og tungu fyrir góðar ábendingar.

- Andréssonar. Gunnlaugur Ingólfsson og Jakob Benediktsson önnuðust útgáfuna. Reykjavík: Orðabók Háskólans.
- Guðmundur Ólafsson. Orðasafn. N 1 og 2. Kungliga biblioteket, Stokkhólmi. Ljósmyndir í vörslu Orðabókar Háskólans.
- Guðrún Kvaran. 1988. Séröfn Orðabókar Háskólans. *Orð og tunga* 1:51–64.
- Guðrún Kvaran. 1998. Uppruni orðaforðans í „Íslenskri orðabók“. *Orð og tunga* 4:9–15.
- Guðrún Kvaran. 2001. Vasabækur Björns M. Ólsen. *Orð og tunga* 5:23–38.
- Guðrún Kvaran. 2008. Hallgrímur Scheving og staðbundinn orðaforði. *Íslenskt mál og almenn málfræði* 30, 153–177.
- „Gulu seðlarnir.“ = Seðlasafn úr orðasöfnum frá fyrri öldum, Orðabók Háskólans.
- Gunnlaugur Ingólfsson. 1988. Söfnun Orðabókar Háskólans úr mæltu máli. *Orð og tunga* 1:65–72.
- Gunnlaugur Ingólfsson. 2011. Um Ásgeir Blöndal Magnússon. *Orð og tunga* 13:1–9.
- ÍO1 = *Íslensk orðabók handa skólum og almennungi*. 1963. Ritstjóri: Árni Böðvarsson. Reykjavík: Menningarsjóður.
- ÍO2 = *Íslensk orðabók handa skólum og almennungi*. Önnur útgáfa, aukin og bætt. 1983. Ritstjóri: Árni Böðvarsson. Reykjavík: Menningarsjóður.
- ÍO3 = *Íslensk orðabók*. Þriðja útgáfa, aukin og endurbætt. 2002. Ritstjóri: Mörður Árnason. Reykjavík: Edda.
- Íslensk orðabók. Gögn frá útgáfunni 1963 og 1983 á Þjóðskjalasafni Íslands. Seðlasafn 1. útgáfu. Prentandrit 2. útgáfu (óheilt).
- Íslensk orðabók. Tölvugrunnur. Bókaútgáfunni Forlaginu, Reykjavík.
- Jakob Benediktsson. 1971. *Íslensk orðabókastörf*. Erindi dr. Jakobs Benediktssonar á fundi Stúdentaakademíu 6. desember 1969. Reykjavík: Stúdentaakademían.
- Jakob Benediktsson. Handrit að þáttum um „Íslenskt mál“. Orðabók Háskólans.
- JÁÞj. = Jón Árnason. *Íslenskar þjóðsögur og ævintýri*. I–II. 1862–64. Leipzig: J.C. Hinrichs's bókaverslun. [Ný útg. 1954–61. I–VI. Reykjavík: Þjóðsaga.]
- Jón Helgason. 1963. *Tyrkjaránið*. Reykjavík: Setberg.
- Jón Helgason. 1966. *Öldin sautjándá*. Minnisverð tíðindi 1601–1700. Reykjavík: Iðunn.
- Jón Ólafsson. Orðabókarhandrit (AM 433 fol.). Seðlar úr handritinu varðveittir á Orðabók Háskólans.
- Jónas Hallgrímsson. 1989. *Ritverk Jónasar Hallgrímssonar*. I–IV. Ritsj. Haukur Hannesson, Páll Valsson og Sveinn Yngvi Egilsson. Reykjavík: Svart á hvítu.
- Kristján Árnason. 2005. *Hljóð*. Handbók um hljóðfræði og hljóðkerfisfræði. Meðhöfundur: Jörgen Pind. (Íslensk tunga I.) Reykjavík: Almenna bókafélagið.

- Kristján Á. Benediktsson. 1945. Endurminningar Kristjáns Á. Benediktssonar. *Skuggsjá*. Íslenzkar aldarfarslýsingar og sagnabættir. 3. hefti, 1–59. Reykjavík. [Birt upphaflega árið 1907 í *Heimskringlu* (Winnipeg 1888–1959).]
- LKrSjáv. IV = Lúðvík Kristjánsson. 1985. *Íslenskir sjávarhættir*. IV. Reykjavík: Menningarsjóður.
- Lögberg. 1888–1959. Winnipeg.
- Morgunblaðið*. 1913–. Reykjavík.
- Nilsson, Jan. 1989. Guðmundur Ólafsson och hans Lexicon Islandicum – några kommentarer. *Scripta Islandica* 40:55–67.
- Osþ. = Ásgeir Blöndal Magnússon. 1989. *Íslensk orðsifjabók*. Reykjavík: Orðabók Háskólans. [Handrit á seðlum í vörslu Orðabókar Háskólans.]
- Reykjavík*. 1900–1913. Reykjavík.
- Rms. = Ritmálssafn Orðabókar Háskólans.
- SGStAnd. = Stephan G. Stephansson. 1953–1958. *Andvökur*. I–IV. Ritstjóri: Þorkell Jóhannesson. Reykjavík: Menningarsjóður.
- Slangurorðabókin = Mörður Árnason, Svavar Sigmundsson og Örnólfur Thorsson. 1982. *Orðabók um slangur, slettur, bannorð og annað utangarðsmál*. Reykjavík: Svart á hvítu. [2. útg. 2010, Reykjavík: Forlagið.] – Seðlasafn bókarinnar og önnur gögn nú í vörslu höfunda en verða falin Þjóðskjalasafni til varðveislu.
- SnBjJóh. = Snorri Björnsson. 1829. *Æfintyrid Jóhönnu Raunir snúid af Þýðsku undir íslensk fægur Rímna-lög, af Snorra Bjarnarsyni, Presti fyrst til Stadar í Adalvík 1741 og síðan ad Húsafelli frá 1757 til 1803. Viðeyjarklaustri*. [Frumútgáfa, Eitt Æfentyre, er kallast Jóhønu Rauner ..., Hrappsey 1784.]
- Tíminn*. 1917–1996. Reykjavík.
- Tms. = Talmálssafn Orðabókar Háskólans.

Lykilorð

orðabókafræði, orðaforði, staðbundinn orðaforði

Keywords

lexicography, vocabulary, geographical dialect

Abstract

This article compares 17 words and word-groups common to the 2nd edition of *Íslensk orðabók* (1983) and Magnússon's *Orðsifjabók* (1989), in the field of definitions, word-forms and comments on age, circulation and style value. Magnússon was co-editor of the former dictionary, and the comparison shows clear ties between the two works in the field of rare and/or dialectical words. However, difference in definitions and variant forms leads to the conclusion that Magnússon's work on the

etymological dictionary is partly independent from his contribution to the general one, although the working material is in most cases similar or the same.

Mörður Arnason
Alþingi
150 Reykjavík
mordur@althingi.is

Bókafregnir

Botolvonomastikkens harding. Veneskrift til Botolv Helleland på 70-årsdagen 9. juni 2010. Redigert av Terje Larsen og Tom Schmidt. Novus forlag. Oslo. ISBN 978-82-7099-569-1.

Botolv Helleland haslaði sér völl á sviði nafnfræðinnar fyrir 40 árum og hefur allar götur síðan verið mikilvirkur þátttakandi í norskum og þá um leið norrænum nafnfræðirannsóknum. Hann hefur fengist við flest svið fræðigreinarinnar en lagt höfuðáherslu á örnefnafræði. Botolv Helleland hefur látið til sín taka í samtökum nafnfræðinga bæði á vettvangi NORNA (Nordisk samarbeidskomité for namnegransking), UNGEGN (United Nations Group of Experts on Geographical Names) og ICOS (International Council of Onomastic Science).

Í þessu afmælisriti eru birtar 17 greinar eftir jafnmarga höfunda, vini og samverkamenn afmælisbarnsins. Í greinunum er víða komið við og er of langt upp að telja en nefna má dæmi. Peder Gammeltoft skrifar greinina „UNGEGN, de Forenede Nationers samarbejde om geografiske navne – en hjertesag for Botolv“ (bls. 19–24) og Katharina Leibring skrifar „ICOS och Norden“ (bls. 53–58). Anne Svanevik skrifar grein sem hún nefnir: „«Eigar eller festar kan fastsetje namn på eige bruk.» En illusjon?“ (bls. 113–120). Þar er fjallað um grein þá í norskum lögum um staðanöfn sem tekur til réttar eiganda býlis að ráða nafni þess og jafnvel rithætti nafnsins. Lögin voru sett 1990 og breytt 2005. Höfundur veltir fyrir sér framsetningu og orðalagi þessarar tilteknu lagagreinar og spyr hvort breytingin 2005 hafi gert regluverkið einfaldara og auðskildara.

Svavar Sigmundsson ritar greinina „Et par islandske bjergnavne“ (bls. 121–125) þar sem hann ræðir um fjallaheitin Hafrafell og Göltur og setur fram nýjar hugmyndir um skýringar þessara nafna sem almennt hafa verið talin dregin af dýraheitum. Myndir fylgja af Hafrafelli norðan Svínafellsjökuls og af Gelti við Súgandafjörð.

Eivind Weyhe skrifar „Tilnavne af stednavne i færøsk“ (bls. 139–145) um þá venju að mynda eftirnafn með forsetningarlið, þ.e. forsetningu og staðarnafni. Einkum er fjallað um þau sem losa sig við forsetninguna og færa sig yfir í nefnifall og eru síðan notuð þannig sem nöfn ein og sér en ekki sem eftirnöfn (Á Bakkanum > Bakkin, Í Kerinum > Kerið o.fl.). Þetta nefnir höfundur „selvstændige tilnavne“ eins og Botolv Helleland hafði sjálfur gert í grein um norsk eftirnöfn leidd af staðanöfnum (1984).

Bókinni lýkur með ritaskrá Botolvs Hellelands 1970–2009 (bls. 147–166).

Jónína Hafsteinsdóttir

Horbowicz, Paulina. *How to be Norwegian in Talk? Polish-Norwegian Interethnic Conversation Analysis*. Studia Nordica 6. Novus Press. Oslo. 2010. ISBN 978-82-7099-573-8. 386 bls.

Í þessu riti sem byggt er á doktorsritgerð höfundar frá háskólanum í Poznań í Póllandi er fengist við samband málnotkunar og menningar. Gengið er út frá því að málnotkun okkar mótist af því menningarlega umhverfi sem við ölumst upp í og þeim samskiptareglum sem þar gilda. Samtalsvenjur fólks séu því að einhverju marki breytilegar eftir menningarsvæðum. Meginmarkmið ritgerðarinnar er tvíþætt. Annars vegar að greina sértækar samtalsreglur sem gilda í norsku og þau menningarbundnu viðmið sem þær stýrast af og hins vegar að kanna þá málnotkunarlegu þætti sem málneymar norsku sem annars máls þurfa að tileinka sér svo norskan þeirra geti talist viðeigandi í öllu samhengi. Grunnstefið er því sú mállega samskiptahæfni sem málneyminn þarf að tileinka sér til að hægt sé að tala um að viðkomandi hafi náð góðum tókum á nýja málinu.

Til að komast að þessu kannar Horbowicz fjöldamörg sjálfsprottin tveggja manna hversdagsleg samtöl Norðmanna og Pólverja sem tala norsku sem annað mál, enda hafi rannsóknir sýnt að ýmsir þættir þess málsniðs valdi málnefum hvað mestum erfiðleikum. Höfundur segir menningarbundna málnotkun auðveldara að greina í samtölum fólks sem á sér ólík móðurmál þar sem líklegra sé að upp geti komið ýmiss konar misskilningur sem rekja má til ólíkra væntinga sem menn hafa til samtalsvenja en í einmála hópi. Notkun beggja þjóðernishópa

á tilteknum málaðgerðum er borin saman og er þar stuðst við hefðbundnar greiningaraðferðir samtalsgreiningar (CA). Þessi samanburður nýtist til að greina sértækar og menningarbundnar málvenjur og samtalshegðun í norskrri orðræðu sem geta verið snúnar fyrir mál-nema. Með mannfræðilegum, félagslegum og málnotkunarlegum aðferðum, m.a. úr smiðju hinna þekktu fræðimanna Goffmans og Grice, kortleggur höfundur síðan það samskiptamynstur sem að baki býr og þau menningarlegu viðmið sem þar gilda, eða m.ö.o. hinar óskrifuðu reglur í norsku samfélagi um hvernig haga skuli sér í samskiptum við aðra við tilteknar aðstæður.

Horbowicz segir að auk almennra meginreglna hins þekkta samvinnulögmáls Grice gildi eftirfarandi fimm meginviðmið um samskipti í norsku samfélagi:

1. Vertu á jafningjagrunni.
2. Forðastu átök.
3. Vertu fyrirsegjanlegur.
4. Vertu ekki of ákafur og nálægur.
5. Vertu norskur.

Það síðastnefnda felst í því að tala mállýsku og ganga út frá menningarbundinni þekkingu viðmælanda.

Jafnræði og samkennd eru hér lykilatriðin og þær samtalsvenjur sem viðteknar eru í norsku mótast af þeim segir höfundur og færir fyrir því rök í næstu köflum þar sem kannað er hvernig ofantalin viðmið endurspeglast í því hvernig tekið er undir með viðmælanda, hvernig gefið er í skyn í hvaða átt samtalið stefni og að lokum hvernig ágreiningur er látinn í ljós. Sjónum er beint að því hvort munur sé á tjáningarhætti í þessum efnum hjá þeim sem eiga norsku sem móðurmál og þeim sem tala hana sem annað mál.

Þátttakendur í slíkum samtölunum standa augljóslega ekki jafnfætis þar eð þeir hafa ekki sama vald á samskiptamálinu. Horbowicz segir þann sem tali móðurmál sitt einan hafa „rétt“ til að hrósa hinum aðilanum fyrir gott tungutak eða vald á málinu, til að leiðrétta hann og til að skýra út menningarbundna þætti tungumálsins og samfélagsins. Hrósið sé leið til að draga úr ójafnvægi milli þátttakenda í samtalinu og það sé ætíð stutt rökum, gjarnan með tilvísun til lakari málkunnáttu annarra útlendinga. Rannsóknin hafi líka leitt í ljós að lítið er um beinar málfarsleiðréttingar af hálfu hins innfædda norska

heldur sé þeim frekar komið til skila með umorðunum og staðfestingu á orðum viðmælanda.

Fyrst tekur Horbowicz til athugunar ýmis málleg atriði sem miða að því skapa samkennd meðal þátttakenda í samtalinu en rannsóknir hafa sýnt að tungumál fara mismunandi leiðir í þeim efnum. Meðal þeirra atriða sem hún kannar eru umorðanir og endurómanir (*echo-turns*).

Niðurstöður hennar á notkun umorðana sýna að þær eru nær eingöngu notaðar af þeim sem talar móðurmál sitt og þá oftast á segðum hins aðilans. Með þeim láti mælandi í ljós að hann sé með á nótunum og fylgi hinum og sameiginlegur skilningur á umræðuefninu þannig staðfestur. Stundum sé mælandi að vísu að ganga úr skugga um að hann hafi skilið hinn rétt. Í slíkum tilvikum hafi afar sjaldan verið beitt beinum spurningum sem afhjúpa vangetu málnemans í norsku og ógna þannig sjálfsvirðingu hans. Mýkri leiðin, samvinnuleiðin í formi umorðana, þar sem leitast er við að halda jafnræði milli aðila er í flestum tilvikum valin. Þetta segir höfundur að sé reyndar í samræmi við samtalsvenjur í norsku þar sem umorðanir séu teknar fram yfir beinar spurningar til að greiða úr skilningi. Höfundur nefnir að þótt umorðanir í fyrrnefndum tilgangi séu almenn leið í norskum samtalsstíl séu þær þó að öllum líkindum mun tíðari í samtölum við fólk sem talar norsku sem annað mál þar sem meiri hætta er á misskilningi en í einmála samtali.

Horbowicz greinir einnig frá því að nokkuð sé um að hinn norsku-mælandi umorði eigin spurningar til að greiða fyrir því svari sem hann væntir. Umorðunin fylgi oftast strax í kjölfar segðarinnar án þess að hinn hafi látið nokkur merki í ljós um skilningsleysi eða viðtökuvandkvæði og sé því fyrirbyggjandi aðgerð til að viðhalda sameiginlegum skilningi fremur en eiginleg sjálfsviðgerð, þ.e. lagfæring mælanda á einhverju sem farið hefur úrskaiðis. Höfundur túlkar þetta sem merki um samvinnu í samtali og samhygð en ekki yfirgang þess sem hefur ríkjandi stöðu í samtalinu, þ.e. hins norska.

Endurómun er það kallað þegar mælandi endurtekur undanfarandi segð hins aðilans orðrétt eða því sem næst. Horbowicz vísar til rannsókna sem hún segir hafi sýnt að endurómun þjóni því hlutverki fyrst og fremst að inna eftir frekari upplýsingum um það sem sagt var. Rannsókn hennar hafi hins vegar leitt í ljós að endurómanir gegni mun víðari hlutverki: Með þeim sé tekið undir orð viðmælanda og sameiginleg sýn á umræðuefnið þannig undirstrikuð. Þær séu því merki um samstöðu í tali. Í því sambandi veltir hún fyrir sér hvort

hér geti verið um menningarbundna málnotkun að ræða og kemst að því að svo sé. Í samtalsgagnagrunni hennar hafi endurómarnir með þessa virkni verið nær eingöngu að finna hjá þeim norskumælandi en lítt eða ekkert hjá hinum aðfluttu. Samanburðarannsóknir á einmála norskum samtölum þar sem sams konar notkun sé umtalsverð styðji það að þetta sé norsk samtalsvenja.

Horbowicz kannar því næst fáein atriði sem gegna hlutverki vörpunar í samtölum, en með vörpun er átt við mállegar vísbendingar um það sem næst er að vænta í samtalinu. Út frá þessum vísbendingum getur hlustandi ýmist ráðið í hvernig segð mælanda muni vinda fram eða hvernig hann sjálfur geti brugðist við. Tengingin *eller* í lokulotum á eftir *jálnei*-spurningu er ein slík vörpun. Höfundur segir hlutverk *eller* í þessari stöðu vera þrjúþætt: Að leita upplýsinga um persónuleg málefni viðmælanda eða álit hans; að opna fyrir fleiri svarmöguleika en þann sem mælandi gefur sér þannig að viðmælanda gefst færi á að andmæla; að greiða úr skilningi á undanfarandi orðum viðmælanda sem hafa komið mælanda á óvart eða verið óljós á einhvern hátt. Þessi notkun á *eller* sem rannsóknin leiddi í ljós að var tíð í máli Norðmannanna sé merki um þá almennu samtalsreglu sem gildi í norsku að samvinna sé tekin framyfir ágengni eða yfirgang því viðmælanda er veitt færi á að skýra mál sitt frekar.

Með notkun tengingarinnar *eller* í þessari stöðu er viðhaldið ákveðnu flæði í samtalinu og skorti þátttakendur þessa málkunnáttu getur orðið rof á því og samtalið því gengið stirt. Rannsóknir Horowicz sýndu að notkun *eller* í lokulotum reyndist einungis á færi þeirra útlendinga sem hvað bestu færnina höfðu í norsku og að þeir notuðu það nokkuð jöfnum höndum og innfæddir en þó aldrei til að leita eftir staðfestingu á réttum skilningi, sbr. síðasta hlutverkið sem nefnt var hér að framan. Það sé í samræmi við fyrrgreindar niðurstöður á notkun umorðana og endurómanna í þeim sama tilgangi sem sé nær eingöngu beitt af þeim sem tali norsku sem móðurmál en lítt eða ekkert af hinum.

Að lokum kannar Horbowicz hvernig ágreiningur er látinn í ljós. Í málsamfélögum þar sem ríkjandi samtalshefð er að forðast opin ágreining, eins og því norska að mati höfundar, eru undirtektir undir orð viðmælanda svokölluð sjálfgefin aðgerð í samtölum, þ.e. málleg aðgerð sem krefst ekki neinna sérstakra umbúða. Séu menn hins vegar ekki sammála síðasta ræðumanni er það yfirleitt gefið til kynna á skýran hátt áður en sjálf andmælin eru upp borin, með látbragði, raddbeitingu eða notkun sérstakra orða eða agna. Slík töf eða vís-

bendingar um hvað koma skal gefur hinum aðilanum svigrúm til að bregðast við ágreiningnum og mildar þannig „skellinn“. *Nja* í upphafi nýrrar lotu er eitt slíkra orð í norsku en virkni þess er að draga úr vægi andmælanna. Þannig er stuðlað að jafnvægi í samtalinu svo báðir aðilar fái haldið sjálfsvirðingu sinni. Enn og aftur er hér komið að þeim ríkjandi samtalsstíl í norsku sem miðar að samvinnu og samstöðu í samtali þannig að allir þátttakendur fái notið sín. Ekki reyndist vera neinn afgerandi munur á notkun þessarar agnar hjá þeim innfæddu norsku og Pólverjunum.

Horbowicz kannaði nokkur fleiri atriði sem hafa þá virkni að draga í efa orð hins aðilans, svo sem úrdráttarorð, hikorð og spurningar. Í því sambandi athugaði hún líka hvernig afdráttarlausum andmælum án nokkurra umbúða er komið til skila. Í ljós kom að Pólverjarnir notuðu í heldur minna mæli en hinir innfæddu þau atriði sem miða að því að milda ágreininginn og létu andstæða skoðun sína oftast umbúðalaust í ljós. Þetta skýrir höfundur með því að þeir yfirfæri ómeðvitað pólskan samtalsstíl yfir á norsku, stíl sem sé ágengari og gangi í berhögg við viðteknar venjur í norsku málsamfélagi. Slíkt geti boðið hættunni heim að mælandi virki fráhrindandi og einþykkur. Því sé augljóst mikilvægi þess fyrir þá sem tali norsku sem annað mál að hafa vald á þessari málnotkun eigi samskiptin að ganga vel fyrir sig. Það eigi einnig við um umorðanir og endurómanir sem miða að því að koma á samkennd meðal viðmælenda en rannsóknin leiddi í ljós að Pólverjarnir beittu slíku lítið sem ekkert, sbr. að framansögðu. Hætt sé við að það sé túlkað sem áhugaleysi á því að halda samtalinu gangandi þegar mælandi fær ekki þá svörun á móti sem nauðsynleg er til að viðhalda því flæði og jafnræði í samtalinu til að það geti kallast vel heppnað.

Í ljósi niðurstaðna rannsóknarinnar á þeim atriðum sem Pólverjarnir áttu í mestum erfiðleikum með í samtölum fjallar Horbowicz lítillega í lok ritgerðarinnar um hvað þyrfti að kenna sérstaklega og þjálfra í norskri málnotkun hjá erlendum málnefum.

Þóra Björk Hjartardóttir

Vojtěch Kupoča. 2008. *Íslandsko-ceský slovník*. Prag: Litera Proxima. ISBN 978-80-254-3008-8. 407 bls.

Nýlega var gefin út íslensk-tékknesk orðabók. Hún er eingöngu ætluð tékkneskumælandi fólki eða þeim sem hafa tékknesku vel á valdi sínu og þurfa að geta lesið íslenskan texta. Engar leiðbeiningar eru fyrir íslenska notendur.

Í bókinni eru 32.000 íslenskar flettur, 10.000 dæmi og frasar, orðaforðinn er miðaður við nútímamál og virðist fenginn úr *Íslenskri orðabók fyrir skóla og skrifstofur* (1994) sem var með óbreyttum texta útgáfunnar frá 1983 (*Íslensk orðabók handa skólum og almennungi*) í ritstjórn Árna Böðvarssonar. Í bókinni er einnig nokkuð um íðorð. Skýringar eru að mestu orð á móti orði en höfundur hefur lagt sig eftir að birta helstu sagnasambönd og algengustu orðasambönd. Bókin kemur því vafalaust að góðu gagni þeim sem þurfa hjálp við að skilja eða skrifa texta á íslensku.

Guðrún Kvaran

Anh-Đào Trân, Valdís Stefánsdóttir. 2010. *Víetnömsk-íslensk, íslensk-víetnömsk orðabók*. Reykjavík: Iðnú. ISBN 978-9979-67-247-0. 216 bls.

Árið 1999 var gefin út víetnömsk-íslensk, íslensk-víetnömsk orðabók til þess að auðvelda Víetnömum á Íslandi að læra íslensku. Átti Guðrún Halldórsdóttir, þáverandi forstöðumaður Námsflokka Reykjavíkur, frumkvæðið að því verki. Í tilefni þess að 30 ár voru liðin frá því að Víetnamar settust fyrst að héraendis var ráðist í að gefa út nýja bók og tekur höfundur fram að val orðanna í bókina hafi tekið mið af því að hún kæmi að notum við nám og í daglegum samskiptum. Í formála segir: „Í henni [þ.e. bókinni] eru algeng orð sem notuð eru við vinnu, á lækna- og hjúkrunarstofum, í skólum, hjá félagsþjónustunni eða á öðrum skrifstofum hins opinbera o.s.frv.“ (1999:7). Hverju orði fylgja málfræðilegar upplýsingar og sums staðar eru gefin notkunardæmi.

Fremst í bókinni eru leiðbeiningar um íslenskan framburð, listi er yfir skammstafanir sem koma fyrir í bókinni og listar eru um töluorð, vikudagaheiti, mánaðaheiti og helstu hátíðisdaga. Þá tekur við sjálf orðabókin, fyrst víetnösk-íslensk (21–110) og síðan íslensk-víetnömsk (111–192). Hvergi kemur fram hversu margar flettur eru í hvorum hluta.

Aftan við orðabókina eru birtir nokkrir listar með beygingu íslenskra nafnorða, töluorða, fjölskyldunafna og helstu fornafna og sýnd er fallbeyging lýsingarorða í frumstigi, miðstigi og efsta stigi. Þá er sýnd beyging hjálparsagnanna *vera* og *hafa* og að lokum eru núþálegar sagnar sýndar í öllum persónum eintölu og fleirtölu í nútíð og sýnd eru hljóðskipti algengustu sterkra sagna Tvær sagnir flutu þar með sem beygjast veikt, *hafa* og *þvo*.

Guðrún Kvaran

Ruth Vatvedt Fjeld og Lars S. Vikør. *Ord og ordbøker*. Ei innføring i leksikologi og leksikografi. Kristiansand: Høyskoleforlaget. ISBN: 978-82-7634-677-0.

Bókin *Ord og ordbøker* varð til eftir áralanga kennslu höfundar í orðabókarfræðum sem þau tóku við af Dag Gundersen, prófessor við háskólann í Osló. Í formála geta þau þess að meginstuðningsrit þeirra hafi verið *Nordisk leksikografisk ordbok* frá 1997 og rit Bo Svensén *Handbok i leksikografi* frá 1987, í annarri útgáfu frá 2004.

Í inngangi er fjallað um ýmis mikilvæg hugtök. Fyrst er rætt um hvað sé átt við með hugtakinu *orðabók* og hver sé munurinn á einmála og tvímála orðabókum. Sem dæmi um einmála orðabækur eru nefndar *Bokmålsordboka* og *Nynorskordboka* enda bókin einkum gerð með norska notendur í huga þótt hún vissulega nýtist vel öðrum sem kynna vilja sér aðferðir við orðabókagerð. Gerð er grein fyrir hugtökunum *viðfangsmál* (kildespråk) og *markmál* (målspråk). Enska er t.d. viðgangsmál í ensk-norskri orðabók en norska markmálið. Síðan fjalla höfundar um *umfjöllunarmál* (objektspråk) og *stoðmál* (metaspråk). Umfjöllunarmálið er oftast það mál sem orðabókin lýsir (viðfangsmálið) en stoðmálið er það mál sem notað er við lýsinguna (markmálið).

Í næstu tveimur undirköflum er rætt um *orðabókarfræði* (leksikografi) og skilin milli þeirrar fræðigreinar og *orðasafnsfræði* (leksikologi). Orðabókarfræði er unnt að skilgreina á fleiri en einn veg en höfundar velja þá lýsingu sem fram kemur í *Nordisk leksikografisk ordbok*, þ.e. að orðabókarfræði nái yfir vinnu við orðabækur og rannsóknir og þróun fræðikenninga um tilurð orðabóka, einkenni þeirra, markmið og notkun. Orðasafnsfræði er aftur á móti grunnurinn sem öll orðabókarfræði er reist á.

Inngangi lýkur á tveimur köflum um orðabókarfræði og *orðasafnið* (leksikon) annars vegar og orðabókarfræði og *íðorðafræði* (terminologi) hins vegar.

Meginhluta bókarinnar er skipt í tvo þætti. Viðfangsefni fyrri þáttar er *orðið* (2. – 7. kafli) frá ýmsum sjónarhornum. Í undirköflum er rætt um hvað átt sé við með orði og þau vandamál sem koma upp við nákvæma skilgreiningu. Þá er fjallað um orðmyndun (myndan, rót, stofn, afleiðslu og samsetningu), orðaforða og merkingu. 6. og 7. kafli snúa síðan að ýmsum þáttum orðsins eins og merkingarsviði og orðasamböndum af ýmsu tagi. Viðfangsefni síðari þáttarins (8.–17. kafli) er síðan *orðabækur*. Komið er að öllum stigum orðabókargerðar og rætt hvað hafa þarf í huga til að semja góða orðabók, eins og flettival, merkingarskýringar, jafngildi og dæmi í orðabókum svo að eitt-hvað sé nefnt. Næstsíðasti kafli fjallar um orðabækur á tölvuöld en hinn síðasti um siðfræði og góðar venjur í orðabókarfræðum.

Bókin er kærkomin handbók fyrir alla þá sem fást við orðabókargerð, að ekki sé talað um þá sem kenna greinina stúdentum sem færir eru um að lesa norsku. Framsetning er öll mjög vönduð, textinn skýr og hugtök skýrð á auðlæsilegan hátt.

Guðrún Kvaran